

ISKOLA ÉS TELEPÜLÉS
Regionális oktatásügyi kutatások

Kozma Tamás

Akadémiai Kiadó, Budapest

KÖZOKTATÁSI KUTATÁSOK

Megjelenik az Akadémiai Kiadó és a Közoktatási Kutatások Tudományos Tanácsa mellett működő Szerkesztő Bizottság gondozásában.

Sorozatszerkesztők: Gellériné Lázár Márta és Rét Rózsa

E kiadvány a KKT 851 számú kutatás keretében készült.

Bírálták: Becsei József
Fekete György
Nemes-Nagy József

Kozma Tamás az Oktatáskutató Intézet tudományos tanácsadója, a neveléstudomány doktora. Szakterülete: oktatás-és nevelésszociológia, oktatási rendszer- és szervezatkutatás, regionális elemzések az oktatásügyben. Fontosabb munkái: Hátrányos helyzet, Tankönyvkiadó, (1975, 1978, 1981), A nevelésszociológia alapjai, Tankönyvkiadó, (1977, 1984), Az ezredforduló iskolája, Tankönyvkiadó, (1979, társszerzőkkel), Tudásgyár?, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, (1985).

Leltár 1993 -08-

© Kozma Tamás • 1988

ISBN 963054854 2

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Felelős kiadó az Akadémiai Kiadó főigazgatója

Felelős szerkesztő: Bártfai László

Készült: Novotrans Kiszövetkezet nyomdájában

Felelős vezető: Várlaki Imre

Terjedelem:

Leltár 1990

T a r t a l o m

ELŐSZÓ 7

1. TERÜLETI KUTATÁSOK AZ OKTATÁSTERVEZÉSBEN 11
    - 1.1 A regionális kutatások kibontakozása 11
    - 1.2 Az ökológiai szemléletről 14
    - 1.3 Az iskolázottság regionális vizsgálata 17
    - 1.4 Az intézményhálózat regionális vizsgálata 19
    - 1.5 Az oktatásügyi döntések regionális vizsgálata 21
    - 1.6 Módszertani problémák 24
  2. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A VÁROSKÖRNYÉKEK OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN 31
    - 2.1 A városi térségek művelődési jelzőszámai 34
    - 2.2 A városi térségek kulturális típusai 40
    - 2.3 Négy városi térség példája 49
  3. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A FŐVÁROS OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN 65
    - 3.1 Az oktatás fejlesztését megalapozó társadalmi folyamatok 66
    - 3.2 A központi fekvésű városrészek 77
    - 3.3 Ipari városrészek 82
    - 3.4 Új városrészek 88
  4. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A REGIONÁLIS OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN 95
    - 4.1 A főváros és vidéke: az ország 95
    - 4.2 Észak-Magyarország 105
    - 4.3 Észak-Alföld 109
    - 4.4 Dél-Alföld 112
    - 4.5 Dél-Dunántúl 116
    - 4.6 Észak-Dunántúl 118
  5. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A TÁVLATI OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN
    - 5.1 Társadalmunk térszerkezetének változásai 124
    - 5.2 Alapellátás 125
    - 5.3 Középfokú ellátottság 127
    - 5.4 Felsőfokú ellátottság 129
    - 5.5 A tervezési rendszer korszerűsítése 130
- Utószó 133
Irodalom 139
Mellékletek 149
Jegyzetek 153
Angol nyelvű tartalomjegyzék (Contents) 6

CONTENTS

FOREWORD

1. REGIONAL RESEARCH IN EDUCATION PLANNING 11
  - 1.1 The development of regional research 11
  - 1.2 On the ecological approach 14
  - 1.3 A regional study of schooling 17
  - 1.4 A regional study of the institution network 19
  - 1.5 A regional study of education policy decisions 21
  - 1.6 Methodological problems 24
2. REGIONAL AND SOCIAL REQUIREMENTS FOR THE EDUCATIONAL PLANNING OF TOWN-BASED DISTRICTS 31
  - 2.1 Cultural indices of town-based areas 34
  - 2.2 Cultural types of town-based areas 40
  - 2.3 The examples of four town-based areas 49
3. REGIONAL AND SOCIAL REQUIREMENTS FOR THE CAPITAL'S EDUCATIONAL PLANNING 65
  - 3.1 The social processes on which the development of education relies 66
  - 3.2 The central districts 77
  - 3.3 Industrial districts 82
  - 3.4 New districts 88
4. REGIONAL AND SOCIAL REQUIREMENTS FOR REGIONAL EDUCATIONAL PLANNING 95
  - 4.1 The capital and its surroundings: The country 95
  - 4.2 Northern Hungary 105
  - 4.3 The northern region of the Great Plain 109
  - 4.4 The southern region of the Great Plain 112
  - 4.5 Southern Transdanubia 116
  - 4.6 Northern Transdanubia 118
5. REGIONAL AND SOCIAL REQUIREMENTS FOR LONG-TERM EDUCATIONAL PLANNING 123
  - 5.1 Changes in the distribution of educational facilities in Hungarian society 124
  - 5.2 Basic education 125
  - 5.3 The extent of secondary education 127
  - 5.4 The extent of further education 129
  - 5.5 The modernization of the planning system 130

Afterword
Literature
Appendices

ELŐSZÓ

Iskola és település egymásra utaltsága régóta foglalkoztat. Többek közt azért, mert úgy vélem, olyan terület ez, ahol az oktatáskutató átfogóbb társadalmi folyamatok elemzéséhez járulhat hozzá a maga sajátos eszközeivel, és beleszólhat az összetettebb problémák társadalompolitikai szintű megoldásába.

A neveléstudományban Durkheim szociológiája, Claparede pszichológiája óta él az a törekvés, hogy a nevelői értékeket megkülönböztessék az oktatásügyi tényektől. Ez utóbbiak vizsgálata igen fontos, azóta is növekvő jelentőségű alkalmazási terepe az empirikus társadalomtudományoknak. Magyarországon azonban csak a középtávú kutatástervezés rendszere adott alkalmat arra, hogy az oktatásügyi tényeket szervezett formában vizsgáljuk a társadalomtudományok eszközeivel. Ez a kötet egy lehetséges iránynak, a regionális kutatásnak az oktatásügyben való alkalmazását mutatja be, ahogyan azt az évtized fordulójától elkezdtük. Azt hivatott dokumentálni, hogy a mai regionális kutatásoknak milyen előzményei és eredményei vannak.

Szakmai indíttatást és kutatási segítséget nagyobb volumenű regionális munkálatokhoz a hetvenes évek második felében kaptunk. Az a munkacsoport, amelyben dolgoztam, ekkor kapott félhivatalos megbízást a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Kutatócsoportjában arra, hogy az oktatási rendszer távlati fejlesztésével foglalkozzék. Miközben számszerűsíteni próbáltuk az iskolarendszer akkoriban közkeletű, ún. modellvariánsait, természetesen beleütköztünk az intézményhálózat problémáiba. S miközben e modellvariánsokhoz illeszkedő intézményhálózatot akartunk - egy-egy megyéni mintaterületen, többek közt megyei tanügyi vezetőkkel - "megtervezni", ráébredtünk a regionális megközelítés egyedülálló fontosságára. Arra ti., hogy ha az iskolarendszer térszerkezetét, továbbmenve pedig a társadalom iskolázatlanságának területi eltéréseit vizsgáljuk, akkor újszerű "modellvariánsokban" foglalhatjuk össze fejlesztési javaslatainkat. Ekkor ugyanis az oktatási rendszer fejlesztésének az iskolázottság és a képzettség, tágabban a művelődés térbeli különbözőségeit is ki kell egyenlítenie; e célhoz azonban nem egységes, hanem csak differenciált utakon és eszközökkel közelíthet. Az eltérő szervezeti megoldások társadalmi indokai táplálták szervezetkutatói érdeklődésemet a regionális elemzések iránt.

Az alább bemutatandó vizsgálatok logikája, amely innen származik, tulajdonképpen egyszerű. Eltérően a kérdőíves-mintavételes eljárástól, nem egyéneket, hanem településeket választottunk vizsgálati egységül. Ez ugyan új problémákat szül - a települések száma, egymáshoz való viszonyuk is folyamatosan változik, és jobbra közigazgatási döntések eredménye -, megoldja azonban a kérdőíves-mintavételes kutatásnak azt a problémáját, hogy a helyi társadalmat és lakóhelyi föltételrendszerét hogyan vonatkoztassuk egymásra. A települések kiválasztott csoportjáról gyűjtött - jobbra statisztikai - adatok alapján típusokat alkotunk, és a vizsgálatra kiválasztott településeket e típusokba soroljuk be. Könnyen kimutatható, hogy az e tipikus településcsoportokban élőknek mások és mások az igényeik az oktatás különböző formái, intézményei iránt, s mások és mások a fejlesztés problémái is. Hogy tehát közel azonos iskolai ellátottságukat biztosíthassuk, hiábavaló dolog volna azonos oktatásszervezési formákat, egyetlen egységes iskolareformot erőltetni. Regionális szempontból a helyes megoldás csak az lehet, ha az eltérően fejlett területek számára eltérő oktatásszervezési formákat dolgozunk ki és ajánlunk föl az irányító szerveknek. Szűkebb-tágabb körökben - városkörnyékektől az ország régióiig - ilyen eltérő oktatásszervezési formákat javasoltunk, az eltérő területi fejlettség alapján.

Ezek az elemzések értelemszerűen különböző időpontokban és ezért esetenként eltérő statisztikai adatbázison folytak. Mégis összetartja őket a területi megközelítés imént ismertetett logikája, valamint az, hogy egy-egy régebbi megállapításunk jó alapot szolgáltatott újabb megállapítások megtételéhez, vagy új részeredményeknek a régebbi egészbe helyezéséhez. Méltányosnak tűnik tehát, ha egységes egészként kezeljük ezeket az elemzéseket, megmutatva, hogy az elmúlt évtizedben fölmerülő különféle oktatásszervezési problémákra (városkörnyékek, a felsőoktatás regionális fejlesztése vagy a nagyvárosi oktatás távlati fejlesztési koncepciója) regionális szemlélettel milyen válaszok adhatók.

Ez a szemlélet a hetvenes években összefonódott a különböző, ún. közös iskolák javaslataival (comprehensive school, Gesamtschule, polytechnics stb.). Ez persze nem jelenti azt, mintha a regionális kutatások a saját természetüknél fogva a közös iskolák indoklását tartalmaznák. Azt azonban mindenképpen jelenti, hogy a területi kiegyenlítésnek ez az oktatásszervezési forma kiemelten megfelel. A következő elemzésekben ezért az olvasó visszatérően találkozni fog a közös iskola különböző javaslataival, mégpedig alap-, közép- és felsőfokon. Megjegyezheti, hogy bár e javaslatok - legalább is a bemutatott területi elemzések eredményei alapján - megalapozottnak tűnnek, az elmúlt néhány év egyelőre nem igazolta őket. Joggal teheti föl tehát a kérdést, hogy miért. Ezt a kérdést mi is föltettük magunknak, és úgy találtuk, hogy - elemzéseink néhány kétségtelen kezdetlegessége ellenére - a válasz mégsem a tudományos megalapozottság hiánya: sokkal inkább az oktatáspolitikai mozgásában keresendő. Ez

azonban már továbbvezet a szűkebben regionális vizsgálódásoktól a tágabban oktatáspolitikai kérdésfeltevések felé.

A könyv irodalmi hivatkozásai többek közt dokumentálni igyekeznek, hogy ez a munka részben valamifajta kollektív alkotás. Annyiban mindenképpen, hogy az elemzések alapját alkotó adatgyűjtéseket többen, közösen végeztük, de - továbbmenően - annyiban is, hogy az itt közölt problémamegközelítések egymás kutatómunkájának szintetizálásaként születtek. S végül közös munka annyiban is, amennyiben nemcsak az információk váltak közössé, hanem számos szakmai, kutatási ötlet is. E kollektív munkáért e helyütt is név szerinti köszönet illeti Benedek Andrást, Deák Zsuzsát, Forray R. Katalint, Inkei Pétert, Nagy Máriát, Répássy Helgát, Ritoók Pálnét és Vámos Dórát.

1. TERÜLETI KUTATÁSOK AZ OKTATÁSTERVEZÉSBEN

Az elmúlt években a területi kutatások fellendülésének és elterjedésének lehettünk tanúi az oktatásügyben.(1) Ebben a fejezetben egyfajta számvetésre teszünk kísérletet. Egyrészt megpróbáljuk áttekinteni az utóbbi évek eddigi fontosabb eredményeit. Másrészt - ezek alapján - értelmezési keretet vázolunk fel az oktatásügyben folyó további területi kutatásaink számára. Harmadrészt pedig bemutatjuk további kutatásaink irányait, módszertani nehézségeit is.

1.1 A regionális kutatások kibontakozása

A területi megközelítésű társadalomkutatásnak hagyományai vannak Magyarországon - csak hogy ezeket a hagyományokat hosszú időn át sem kellően szelektálni nem tudtuk, sem föl-vállalni nem akartuk, pozitív elemeiben sem. Azokat a településföldrajzzal érintkező településszociográfiákat, amelyek a harmincas évek derekától mind népszerűbbek lettek Magyarországon,(2) nálunk az ötvenes években a narodnyikság vádja is érte - nem úgy, mint például a román szakirodalomban, ahol Dimitrie Gusti(3) munkássága folyamatosan éltető hagyománynak számított. Magyary Zoltán közigazgatás-kutatásai és -fejlesztési javaslatai a tágabb közvélemény előtt hosszú időn át ismeretlenek maradtak; szűkebb szakmájának ismerői pedig folytatás nélküli kezdeménynek tekinthették csak azután, hogy a közigazgatás tanácsi rendszerének átszervezése megtörtént.(4) A Teleki-féle településföldrajz és az annak vonzásában létrejött hazai szintézis(5) részben témaválasztásánál fogva kerülhetett gyanúba, részben pedig kezdeményezőjének politikai pályafutása miatt. A Szabó István kezdeményezte településtörténet-írás(6) - amely többek közt olyan kiemelkedő szakmai eredményekkel dicsekedhetett, mint Györffy György későbbi, Árpád-kori hatalmas szintézise(7), a világháborút követő békekötés, az újabb területrendezések és a visszarendezések politikai fényében látszott kevésbé aktuálisnak.

Így tehát a területi vizsgálatoknak - mint számos más társadalomtudománynak is - újra ki kellett bontakoznia; s mint számos más társadalomtudomány esetében, ez is a hatvanas évek derekára tehető. De a regionális kutatások természetesen ekkor is inkább tudományköziek voltak és maradtak,

bár a tudományok, amelyek nagyjából egyszerre kezdtek tájékozódni a regionalitás problematikájában, némileg eltértek a néhány évtizeddel korábbiaktól. Talán nem jogtalanul említjük elsőként a városépítészetet, -tervezést és -rendezést, amelyeknek akkorra hagyományos központi intézményében számos értékelhető tudományos kezdeményezés született.(8) Ma nem alaptalanul mondjuk egyébként, hogy Magyar technokratikus elgondolásai voltaképpen szintén tovább éltek, és részben meg is valósultak a városigazgatásban, pl. Nagy-Budapest létrehozásában (1950). A hatvanas években születő szociológia egyre erőteljesebb szakága kapcsolódott az évtized derekától a technokrata kezdeményezésekhez, értékelve, sőt mind erőteljesebben bírálva is a társadalmi visszhangot nem vagy nem kellően figyelembe vevő városrendezés-tervezést egyfelől, a település- és területtervezés mechanizmusait másfelől.(9) Mindehhez képest a regionális, település- és gazdaság földrajz látványos formában, csak némileg elkésve csatlakozott; kutatási hagyományai, valamint nemzetközi kapcsolatai és intézményrendszere következtében azonban valójában a humángeográfia látszott hivatottnak arra, hogy ezeket az interdiszciplináris erőfeszítéseket tudományosan is összefogja.(10) A politikai érdeklődés a hetvenes években jelentkezett, és jórészt összefügg egy megindult demokratizálódási folyamattal, amelyben a centrumok tüzetesebb ismerete új információkkal kecsegtetett, részben a kiteljesedő tanácsirányítással, amely a megyei irányítást tette anyagilag is érdekeltté területi kutatások kezdeményezésében és finanszírozásában.

A problémák egy része, ami akkor megfogalmazódott, értelemszerűen oktatási természetű volt. S ez érthető is, hiszen az oktatási intézmények tanácsai irányítás alatt állván, gondjaik és fejlesztésük mind nyilvánvalóbban tanácsai feladattá vált. Itt jelentős részben az általános iskolák körzetesítésére, a falusi és tanyai kisiskolák sorsára, perspektíváira, részben pedig a középvárosokban funkcionáló, alakuló vagy túlélni próbáló felsőoktatási intézményekre gondolunk. Ezek az intézmények - egykor neves középfokú iskolái városaiknak - hagyományosan integráló szerepet láttak el egy hagyományos településszerkezetben (aminthogy, kisebb hatókörben, ilyesmit láttak el a kisiskolák is falvaikban, tanyakörzetükben). Sorsuk és jövőjük részben ágazati, részben területi-politikai problémaként jelentkezett, és számos területi kutatást ösztönzött az oktatásügyben.(11)

A területi érdeklődésű oktatásszociológiai és pedagógiai kutatás rendszerint közigazgatási tipológiával dolgozik (a Budapest, egyéb város, község skála mellett esetenként az adatok megyei szintű csoportosításával). E kategóriák segítségével érvényes és fontos megállapítások tehetők ugyan az oktatási folyamatok térbeli megjelenésével kapcsolatban, de - mivel a területi tipológia nem az oktatással kapcsolatos változók alapján alakul ki - fontos eltérések maradtak elrejtve a kategóriákon belül. A társadalomföldrajzi kutatások egyik fő vonulatának eredményeképpen számos új településti-

pológia keletkezett. Több falutipológiát tartalmaz Kulcsár kötete; Romány tanyatipológiára tett javaslatot; ugyancsak falutipológiát dolgozott ki Beluszky; Lettrich pedig az ország teljes településhálózatára dolgozott ki csoportosítást(12) E tipológiák azonban a változók kiválasztásában az iskolának, a művelődés egyéb intézményeinek, az iskolázás, képzés, művelődés folyamatainak alárendelt szerepet szánnak. Elgondolható ugyan olyan oktatásügyi kutatás is, amely ráépül valamelyik területi tipológiára, de az adaptálás valószínűleg sok munkát emésztene fel. Például ha az iskolakörzetesítés hatását akarnánk megvizsgálni, akkor olyan változókat kellene beépíteni, amelyek az általános iskolák felvevő körzetét jellemzik. A változók újabb csoportjának beépítése pedig megváltoztatná magát a tipológiát.

Az oktatásügy területi kutatásának szükségességét az a törekvés indokolja, hogy árnyaltabban, sokoldalúbban és konkrétan ismerjük meg azokat az iskolázással kapcsolatos folyamatokat, amelyek feltárása korábban vagy az iskolázás szempontjából kevésbé adekvát területi egységekben történt meg, vagy pedig - éppen a megfelelő területi tipológia, pontosabban az ennek kialakításához szükséges adatbázis hiányában - egyáltalán nem volt vizsgálható.

A társadalomföldrajz egyes eszközeit, módszereit és eredményeit az oktatásügyi kutatásokban a felsőoktatás térszerkezetére irányuló vizsgálatokban alkalmazták. A Zibolen Endre által a hetvenes évek elején megindított s az évtized végéig folytatódó kutatások(13) számos, korábban szisztematikusan nem vizsgált összefüggést tártak fel: így például megvizsgálták a felsőfokú továbbtanulási szándékot, a tényleges továbbtanulás és az intézmény lakóhelytől való távolsága közti összefüggést, az egyes régiók intézményi ellátottsága és a terület szakember-ellátottsága közti összefüggést. Vizsgálták az egyes intézmények és szakirányok vonzási területét, illetve a felsőfokú intézménnyel ellátatlan területeket.(14) E kutatásokban a leggyakrabban alapul vett területi egység a megye, illetve a megyékből kialakított, ún. tervezési-gazdasági körzet volt. Ezek a területek megfelelnek azoknak a tényleges, részben adminisztratív vonzás (felvételi) körzeteknek, ahonnan az egyes egyetemi-felsőoktatási központok hallgatóik többségét toborozzák. A felsőoktatás sajátosságai miatt - amilyen például az intézményhálózat nagyfokú koncentrálttsága, a felvettek viszonylag igen alacsony aránya stb. - az oktatási rendszer alsóbb szintjeire irányuló vizsgálatok nem dolgozhatnak pontosan azonos kérdésfeltevésekkel, adatstruktúrákkal, területi egységekkel.

A városi vonzáskörzeteknek - vagy a budapesti részközpontoknak - a területi elemzés alapegységéül való választása elsősorban akkor indokolt, ha a vizsgálat "középfokú" ellátáshoz, például a középfokú iskolázáshoz kapcsolódó társadalmi folyamatok területi feltárását tűzi ki célul. E területi egységek túlságosan nagyok, ha egyéb iskolázási folyamatokat kívánunk vizsgálni, például az óvodával vagy az általános iskolával kapcsolatosakat, túlságosan kicsik, ha

például a felsőoktatás területi-társadalmi viszonyait akarjuk feltárni. Az adekvát területi egység kiválasztásának gyakran határt szab a rendelkezésre álló adatok szerkezete: a település rendszerint a legkisebb területi egység, amelyről a népszámlálások alapján teljes körű statisztikákkal rendelkezünk.

E kutatásoknak közös jellemzője, hogy társadalmi folyamatok térbeli megnyilvánulási formáit törekedtek feltárni. Céljuk nem területi egységek (például vonzaskörzetek) megismerése és egymással való összehasonlítása volt, hanem annak vizsgálata, hogy egy adott társadalmi folyamat milyen formában jelenik meg az ország különböző területein. Ebből következően a terület adottságait mindig a környezeti feltételrendszer elemeinek tekintik. Abból a hipotézisből indulnak ki, hogy a térbeli környezet elemei befolyást gyakorolnak a köztük zajló társadalmi folyamatokra, s ezek közvetett módon alakíthatók, ha a feltételek módosulnak. Az ilyen hipotézisre támaszkodó területi kutatást a szakirodalom szociálökológiai (oktatásökológiai) kutatásnak nevezi.

1.2 Az ökológiai szemléletről (15)

A szociálökológiai (oktatásökológiai) kutatások egyik közös jellegzetessége, hogy vizsgálatuk tárgya területileg kötött. Ez azt jelenti, hogy olyan jelenséget, problémát, folyamatot stb. választanak kutatásuk tárgyául, amely konkrét, földrajzilag meghatározható térben helyezkedik el. Ezen belül persze rendkívül nagy a választék: lehet itt szó energiatermelésről csakúgy, mint más műszaki létesítményekről (vízszabályozás, ipartelepek, más építmények; a közlekedés különböző hálózatai kedvelt témái a területi vizsgálatoknak). Mindekenelőtt persze olyan természeti erőforrásokról van szó (termőföld, bányá, erdő stb.), amelyek hosszú idők óta a gazdaságföldrajz kedvelt vizsgálati témái.

Kitüntetett szerepe van azonban az emberi településeknek mint olyan műszaki, társadalmi és történeti képződményeknek, amelyek térbeli kötöttsége teljesen nyilvánvaló, ugyanakkor elemzésükhöz többféle kutatási módszer és értelmezési keret is felhasználható. Ilyenformán a területi kutatásoknak viszonylag különálló ágát alkotják a településkutatások.(16) Az urbanisztika pedig úgy jelenik meg, mint egyfajta integráló megközelítésmód és kutatási irány (bár a falukutatás ugyancsak virágzó iránya a településkutatásoknak). Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a területi kutatások egyik közös jellegzetessége, hogy a konkrét, földrajzi térben megragadható képződményeket, szervezeteket, intézményeket, alakulatokat stb. vizsgál.(17)

Kevésbé nyilvánvaló, de azért e kutatásokból az is kiolvasható, hogy az említett térbeli természeti-társadalmi képződményekkel kapcsolatos emberi felhasználás, hasznosítás a döntő kérdés itt. Az objektumok térbeli elhelyezkedésének leírása kétségtelenül nélkülözhetetlen tevékenység; az átte-

kintett irodalomban azonban nem ilyen vizsgálatokat végeznek. Valamennyi kutatás lényegét éppen az adja, hogy egy térben elhelyezhető és elhatárolható képződmény (vagy képződmények) emberi vonzásait tárja fel. Lényegében felhasználásról, alkalmazásról, vagyis természeti-társadalmi létesítményekkel kapcsolatos döntésekről és választásokról van itt szó. (Például: az infrastrukturális hálózat hozzáférhetősége, lakásproblémák szórt településeken vagy nagyvárosi körzetekben, műszaki létesítmények településével összefüggő társadalmi-gazdasági problémák stb.) A területi kutatásokban tehát egy-egy térben lekötött létesítmény, intézmény, szervezet és a rávonatkozó, vele kapcsolatos választás, döntés a központi kérdés.(18)

A tanulmányokból továbbá az is kiderül, hogy ezek a társadalmi (emberi, egyéni, lakossági, népességi stb.) választások egyidejűleg, illetve történetiségükben vizsgálhatók - mint minden társadalmi jelenség. Az egyidejű vizsgálatok a gyakoribbak. Feltehetően azért, mert könnyebben szervezhetők (például lakossági részvétel a tömegközlekedésben egy megfigyelt időszakban, települések eltérő szektorainak és zónáinak kedveltsége stb.). A történeti dimenzió bekapcsolása a valóban igényes vállalkozás (például az energiafelhasználás alakulása, migrációs tendenciák és így tovább). Az időtényező bekapcsolásával az egyes döntések, választások sorozatokká tevődnek össze; társadalmi folyamatokról informálódhatunk általuk. Az áttekintett legjobb területi kutatások eszközeivel és módszereivel azok a társadalmi folyamatok ragadhatók meg a leginkább, amelyek térben kötött természeti-társadalmi alakulatokkal kapcsolatos társadalmi döntések sorozatából állnak. Klasszikus példa erre a már említett lakossági migráció csakúgy, mint az urbanizációs folyamatok vagy bizonyos társadalmi juttatások, szolgáltatások igénybevételének területi terjedése.

Ebből következik - amit itt is hangsúlyozni szeretnénk - a területi kutatások társadalomszemlélete. A területi kutatások mindenekelőtt a konkrét társadalmi (természeti-társadalmi, társadalmi-gazdasági) együttesekkel, alakulatokkal, közösségekkel foglalkoznak, hiszen ezek kötődnek egy-egy adott térséghez. A területi kutatás nem "az" ipari munkásságot, "az" értelmiségi réteget vizsgálja, sőt rendszerint nem is a falusi vagy városi munkásságot, értelmiséget, hanem e rétegeknek azokat a speciális csoportjait, amelyek egy adott térségben élnek egymás mellett, és amelyekről feltételezi, hogy részei ugyan egy nagyobb egésznek, de élet- és munkakörülményeik, a helyi lehetőségek, adottságok, tradíciók következtében egyedi vonásokkal jellemezhetők. A területi kutatások ezért erősen vonzódnak szervezetekhez, intézményekhez és társadalmi együttesekhez, szociális lehetőségekhez.

A területi kutatások ugyanakkor e társadalmi entitásokat mindig környezetükkel együtt vizsgálják - anélkül, hogy feltétlenül egy nagyobb egységnek fognák fel őket. Együttesen vizsgálják tehát az intézményt és társadalmi felhasználóit; a telepítendő új létesítményt és a környéken elérhető munka-

erőt egyaránt. Ezért ezek a területi kutatások a szervezet - környezet együttes vizsgálatának rendszerelméletileg is figyelemre méltó megvalósításai.

Végül a területi kutatásokban a társadalomnak egy szűkebb vagy átfogóbb térszerkezete rajzolódik ki. Ez abból következik, hogy a területi kutatók számára "a társadalom" rendszerint olyan - egyébként szükséges - elvonatkoztatás, amellyel a konkrét kutatásokban nem találkozunk. Akikkel találkozunk, az sokkal inkább "a népesség", hogy demográfiai szóhasználattal éljünk, vagy a szomszédság, a lakosság, a területi társadalmi közösség. Ebből fakad a területi kutatások vonzódása a demográfiához és tartózkodása egyes társadalomstatisztikai általánosításoktól (pl. rétegződés-modellek, átfogó struktúrakutatás stb.). Amikor azonban "demográfiát" mondunk, ezt a megszokottnál tágabban kell értelmeznünk. Nem pusztán a legfontosabb népmozgalmak vizsgálatára korlátozva - mint pl. német nyelvterületen teszik, s ahogy jobbra nálunk is használatos -, hanem inkább a szó francia szakirodalmi értelmezésében. Ebben az értelmezésben ugyanis a "demográfia" szociológiai tények megjelenési formája.(19) Az olyan demográfiai adottságok ugyanis, mint például a népesség korszerkezete, a családnagyság, a született gyermekek száma, a nemek szerinti megoszlás stb. társadalmi tényekhez, szervezetekhez, magatartásformákhoz kapcsolódnak, s e kapcsolódásuk folytán szociológiai tényezőkké válnak.

A területi kutatásokból kiolvasható, nagyjából közös szemléletet az imént ökológiainak neveztek. Ezzel mindenekelőtt a szervezet - környezet kapcsolatára utalunk. Mivel azonban számos kutatásban alkalmaznak ilyen szempontot (biológiai ökológia, pszichológiai ökológia, kulturális ökológia stb.), nem árt itt is hangsúlyozni, hogy ezek a területi kutatások elsősorúan társadalomkutatások, vagyis szemléletük társadalomökológiainak nevezhető. A szociálökológia - mint szakterület - sajátosága nincs még tisztázva, és mi sem kívánunk tudományelméleti fejtegetésekbe bocsátkozni. Csupán kiemeljük, hogy az említett ökológiai szemléletet a társadalomkutatásban tekintjük relevánsnak.

Az ökológiai szemlélet bizonyára felidézi O.D. Duncan, L.F. Schnore és mások kísérletét egy integráló ökológiai elmélet kialakítására a társadalomtudományokban.(20) Ennek központjában az ún. ökoszisztéma állna; vagyis a lakosság, a (földrajzi) térség, a hozzáférhető információk, a meglévő társadalmi szervezetek, valamint az alkalmazható technológiák (PILOT-változók). Ezek a változók egy modellbe foglalva, együttesen alkalmasak arra, hogy természeti-gazdasági-társadalmi problémákat megmagyarázzunk velük - hangoztatja Duncan. Ebben az értelemben az utóbbi évek társadalomkutatásában a szociálökológia eléggé háttérbe szorult. Ugyanakkor erőteljesen terjednek azok a területi kutatások, amelyek alapján az imént egy - nem rendszerezett, hanem diffúz, nem normatív, hanem orientáló - ökológiai szemléletet körvonalaztunk.

A területi kutatások - mint az iménti felsorolásokból és

ismertetésekől talán kitűnik - nem egyszerűen országos trendek, tendenciák részleteinek feltárását jelentik. Az, ha valaki a munkaerő-struktúra makroszintű alakulását területi (tehát megyei vagy vállalati stb.) adatokkal alapozza meg, esetleg bírálja, nem jelent "területi kutatást" a hivatkozott vizsgálatok szellemében. Ezek a területi vizsgálatok - amelyek alapján egyfajta ökológiai szemléletről beszéltünk - társadalmi jelenségek, folyamatok és képződmények másfajta megközelítését jelentik. És éppen ebben áll szemléletformáló jelentőségük.

Mindenekelőtt abban, hogy bizonyos problémák, amelyek területileg kötöttek, makroszintű elemzésekkel vagy más típusú megközelítésekkel csak elmosódottan tűnnek elő. E problémák tulajdonképpen csak újabban tárulnak fel a hazai társadalomkutatásban. Ennek eredményeképpen a társadalmi szervezet vizsgálatában a korábbiaknál nagyobb súlyt kapott a területi egyenlőtlenségek - ellátásbeli egyenlőtlenségek, allokációs problémák - kutatása. Az oktatásügyben például ilyen a hátrányos helyzet komplex szemlélete, amely nem kizárólag az iskolarendszerben vagy a társadalmi szerkezetben keresi egyes ifjúsági csoportok kulturális lemaradásának okát, hanem a társadalmi környezetben és az ellátásbeli hiányokban is.

A területi kutatásoknak van egy további szemléletformáló hatása is. Mivel e vizsgálatok közben megszokott jelenségeket, folyamatokat és képződményeket szokatlan összefüggésekbe helyezünk át, illetve vissza, ezzel további, kapcsolódó ismereteket is föllevenítünk. Az iskolarendszer vizsgálata során például egy-egy intézménytípus hagyományai legfeljebb jelszószerűen szoktak szerepelni. Ugyanakkor viszont egy területi vizsgálatban a nagy hagyományú intézmény (vagy intézményegyüttes) ottléte, története további (történeti, néprajzi stb.) ismereteket is belekapcsol a kutatásba. Kitűnő példája ennek az ún. tehetség-térkép gondolata: empirikus vizsgálattal kimutathatóvá vált, hogy a "tehetségek" elsősorban nem társadalmi származásuk, hanem lakóhelyük szerint "születtek" (persze ez utóbbi szintén társadalmilag kötött). Így "születtek" a tehetségek elsősorban a hagyományos felsőoktatási és kulturális centrumok vonzáskörzetében.(21)

1.3 Az iskolázottság regionális vizsgálata

Az oktatási folyamatok területi kutatása a társadalom - annak egyes, térben is elhatárolt csoportja - vizsgálata abból a szempontból, hogy az emberek miképpen viszonyulnak az oktatáshoz, képzéshez. Ez közhely, ami további pontosítást igényel.

Először is, az oktatási folyamatok területi vizsgálata az egyéni döntéseknek, választásoknak valamifajta csoport, réteg vagy együttes szintjén való összegeződését jelenti. Így például a pályairányulást, az intézményválasztást, a szakképzésbe való bekapcsolódást és így tovább. Az "oktatási

folyamat" egyúttal azt is jelenti, hogy e vizsgálathoz idő-sorokat, azaz egyfajta történeti dimenziót is alkalmazni kell. Ettől kapcsolódnak össze az egyes választások mozzanatai folyamatokká. Röviden: az oktatási folyamatok (területi) kutatása közben ezt a bizonyos "oktatási folyamatot" társadalmi folyamatnak fogjuk fel.

Másodsor, az oktatási folyamat területi vizsgálataiban egy vagy több területi-társadalmi közösség tagjainak választásait vizsgáljuk. Az oktatásra vonatkozó társadalomkutatás a társadalmi együtteseket rendszerint társadalmi struktúraismérvek szerint tagolja (rétegeképző jegyek, osztályhoz vagy osztály jellegű csoporthoz tartozás alapján és így tovább). A területi vizsgálatot - ezen ismérvek mellett - egy egyszerű tény indokolja: az ti., hogy az oktatásban való részvétel szervezetekhez, intézményekhez, következképp területekhez kötött. Ebből az következik, hogy az iskolázással (szakkép-zéssel, továbbképzéssel stb.) kapcsolatos magatartások alakulásába bele kell számítani az elérhető - vagy éppen hiányzó - intézményt is.

Az így megkomponált vizsgálatok az egy vagy több választott területi-társadalmi közösség oktatással kapcsolatos döntéseit az adott területen elérhető intézmények függvényében tárják fel. Különböző szintű feltárásról lehet szó. A gyakorlatban rendszerint az iskolázottság, képzettség szint-jének, színvonalának a megállapítása az első lépés, például egy településen, településrészben vagy településegyüttesben; a szint és a színvonal természetesen különféleképp, más-más részletezettséggel értendő. De mindenképpen arról van szó, hogy egy választott társadalmi együttes elért szintjét rögzítjük, és kapcsolatba hozzuk a terület intézményrendszerével. Ennek folyamatjellegét az ad, hogy az iskolázottság, szakképzettség, pályaválasztás, elhelyezkedés, munkaerő-struktúra dinamikáját is feltárjuk; vagyis időbeli változásaikat. Mindennek alapján előrejelzések készülhetnek.(22)

Az oktatási folyamatok területi vizsgálata során azonban ritkán állunk meg itt; ehelyett a lakosság - az egy helyben lakók - választásait, döntéseit ("igény", "elvárás", "szükséglet" stb.) is feltárjuk, és a meglévő intézményekre vonatkoztatjuk. Ez valóban a társadalmi magatartás vizsgálata egy térben lokalizálható szervezettel (funkcióval) kapcsolatban. Folyamat persze szintén csak akkor lesz belőle, ha a döntések, választások tendenciáit időben visszatérő vizsgálatok vagy azonos mintaterületekre vonatkozó, korábbi vizsgálati eredmények segítségével le tudják írni. Így például jellegzetesen eltérő fejlődési dinamikájú térségeket nyerhetünk. Meghatározott intézményhálózattal - valamint társadalmi-gazdasági fejlettséggel - rendelkező körzetekben a logisztikus görbe szabályait követő lakossági magatartásokat találtunk a középfokú oktatás eltérő intézménytípusaival kapcsolatban. A főváros népességének iskolázási magatartása jellegzetesen és az időben a logisztikus görbe szabályai szerint gyorsulva változott. Ez azt mutatja, hogy a népesség iskolázási magatartásának a meglévő intézmények viszonylag

jól elkülöníthető meghatározói.(23)

Az oktatási folyamatok területi vizsgálatának ez tehát az egyik iránya: a népesség térben lehatárolható csoportjainak eltérő magatartása a meglévő intézményekkel és szervezetekkel szemben. Megszokottabb módon úgy is kifejezhetnénk ezt, hogy az iskola társadalmi hatását, a társadalom változására gyakorolt befolyását vizsgálják. Ezek a vizsgálatok mint minden ilyen kutatómunka - hasznos segítséget jelenthetnek magának az intézményhálózatnak a fejlesztéséhez. Míg az imént vázolt vizsgálatok az oktatásügy számára fontosak, addig az utóbbiak a területileg kötött társadalmi folyamatok okainak feltárásában segítenek. Például: az oktatás hatása a népesedésre, a költözésre, az inga-vándorforgalomra.

1.4 Az intézményhálózat regionális vizsgálata

Az oktatási szervezetek - iskolák, egyetemek, más gyermek- és nevelőintézmények, tágabban az oktatásirányító szervezetek, a közművelődés intézményei, a szakképzési létesítmények stb. - területi kutatása mindig azt jelenti, hogy az illető szervezeteket konkrét társadalmi-gazdasági környezetükre vonatkoztatva vizsgáljuk. Ez ismét közhely. Hogy érthetőbb legyen, megpróbáljuk bemutatni, hogyan lehet még vizsgálni az oktatási szervezeteket.

Az oktatási szervezeteket - nálunk különösen Ph. H. Coombs ismert könyve óta - ún. oktatási rendszerként is szokás vizsgálni.(24) Ebben az esetben valamennyi oktatási szervezetet - például iskolát- úgy fogjuk fel, mint egyetlen nagy intézményt. Azt vizsgáljuk - általában oktatásstatistikai eszközökkel -, hogy ez a makrorendszer hogyan viszonyul a társadalom egyéb makrorendszereihez. Például hány gyerek fog iskolába jelentkezni, összefüggésben a várható népesedési változásokkal; vagy például, hogyan fognak tudni elhelyezkedni a végzettek, összevetve az ország szakmunkaerő-struktúrájának előre jelzett változásaival. Ez a megközelítés tárja fel az országos tendenciákat. Az így feltárt következtetések azonban nem alkalmasak arra, hogy minden további nélkül felhasználjuk őket az egyes intézmények vagy intézményegyüttesek fejlesztésében.

Az oktatási szervezetek területi kutatása nem helyettesíti az imént jellemzett makroszintű rendszer-megközelítést. Az oktatási szervezetek területi kutatása másfajta megközelítése ugyanannak a problémának, nevezetesen az oktatási szervezetek és a társadalom kölcsönhatásainak. Ez a másfajta megközelítés - az ökológiai szemlélet - azt teszi lehetővé, hogy a valóságos szervezetekben vagy szervezeti együttesekben végbemenő változásokat egy területileg adott, konkrét környezet hatására vegyük vizsgálat alá, és e konkrét vizsgálatok alapján tipizáljunk, általánosítsunk. Így például a munkaerő-szükségleti változásokra nem az intézménytípusok megváltoztatásával felelhetünk, hanem számos szervezetfejlesztéssel, amely makroszinten nem tükröződik,

illetve nem ragadható meg jól. Továbbmenve, a környezeti változásokat is a maguk területi konkrétóságában közelíthetjük meg, ami azért fontos, mert a legtöbb oktatási szervezetre ható változás éppúgy területileg kötött - bár országos tendenciákban is tükröződik, illetve kifejezhető -, mint maguk a kihívásokra válaszoló szervezetek.

Az oktatási szervezetek területi kutatásának elméleti alapját az (oktatási) szervezetek ún. funkcionális elemzése jelenti. Eszerint a szervezetek társadalmi választ jelentenek bizonyos természeti-társadalmi kihívásokra; olyan társadalmi együttesek, amelyeknek az a célja, hogy bizonyos állandósult szükségleteket kielégítsenek. A szervezetek ezen értelmezése magukról a szervezetekről is azt állítja, hogy struktúrájukkal szükségletkielégítő tevékenységet állandósítanak, garantálnak. Az oktatási szervezetek esetében az oktatás-nevelés az a társadalmi szükséglet, amelynek kielégítésére életre hívták őket, bármilyen eltérően határozzuk is meg ezt a szükségletet. Olyan történeti képződmények tehát, amelyeket környezetük szükséglete indokol.

A szervezetek, szervezeti együttesek környezetét mindezekelőtt az a társadalom alkotja, melynek tagjai részt vesznek a szervezetben: gyerekek, szülők, értelmiségiek és így tovább. A szervezetek működésében - hangsúlyozzák a vonatkozó területi kutatások - egyszerre jelenik meg a társadalmi környezet hatása és magának a szervezetnek a hatása. Ilyenformán mindaddig nem lehet teljes képet kapni a szervezetről, szervezeti együttesről, ameddig valamilyen módon nem számítjuk bele az életébe azt is, hogy milyen társadalmi közösségben funkcionál. Ez az egyik legfontosabb felismerése az oktatási szervezetek területi kutatásának.(25) Ebből a felismerésből következik, hogy a területi kutatásban rendszerint nem az iskola vagy az iskolák teljesítményeiről beszélünk, hanem az adott területi-társadalmi közösség teljesítményéről, bárhogy határoljuk is el azt más területi egyégektől.

Az oktatási szervezetek területi vizsgálatának egy másik fontos felismerése az, hogy egy-egy oktatási szervezet, szervezeti együttes számos intézménnyel, szervezettel interakcióban működik. Nem soroljuk fel őket, hiszen számos vizsgálat derített már fényt rájuk. Mégis kiemelnénk egyet közülük, a termelő szervezetek világát. Az oktatási szervezetek a gazdálkodó szférától eloldozhatatlan kapcsolatban funkcionálnak, már csak azért is, mert a lakosság egyes csoportjai itt, mások ott érdekeltek, a fiatalok pedig itt is, ott is. Más szóval az oktatási szervezetek és az adott területi egységben megtalálható gazdálkodó szervezetek - annyi más szervezet mellett - kölcsönhatásai szintén rendszernek tekinthetők.

Az oktatási szervezet(ek) és irányító szervezetei(k) ugyancsak egyfajta együttest képviselnek egy adott területi környezetben. Ezt különösen a hivatali szervezet azon vizsgálatait szemléltetik, amelyek az iskolák hivatalos kapcsolatait veszik számba. Az egyes szervezeteket, szervezeti

együtteseket e függőségek és sajátos meghatározottságok nélkül nem érthetjük meg. Végül, de nem utolsósorban az oktatási szervezetek infrastruktúrájának fejlettsége (létesítmények, berendezések, felszereltség stb.) nem érthető meg az adott területi-társadalmi közösség, rendszerint település, településrész vagy településegyüttes műszaki, infrastrukturális, kommunális fejlettségének ismerete stb. nélkül. Ebből a szempontból is egységet alkot az oktatási szervezet és térben lehatárolt környezete.

Az elmondottakból következőleg az oktatási szervezetek területi vizsgálatai nem egyes szervezeteket választanak ki és hasonlítanak össze egymással, ami egyébként a szervezetkutatás más irányjaiban nélkülözhetetlen, pl. az iskolai klíma kutatásánál.(26) Ehelyett mindig területi-társadalmi egységeket vizsgálnak, vetnek egybe. Fontos azonban egyúttal azt is hangsúlyozni, hogy ezek a területi-társadalmi lehatárolások - az oktatási szervezetek vizsgálata esetében nem (vagy nemcsak) adminisztratív lehatárolások, hanem összefüggének magának a szervezetnek a működésével. Így válik például a felvevő körzet, beiskolázási körzet az oktatási szervezetek területi kutatása közben fontos "mintavételi" eszközzé.(27)

Hozzátesszük, hogy az oktatási szervezetek területi vizsgálata, ökológiai szemlélete nem azonos az intézményhálózat egyes kérdéseinek vizsgálatával, kutatásával és tervezésével - bár kétségtelenül sok köze van hozzá. A szervezetek ökológiai szemlélete és területi vizsgálata nem alkalmas arra, hogy konkrét iskolakörzeteket lehatároljunk, vagy hogy ún. "mikrotervezést" végezzünk.(28) Az oktatási szervezetek területi vizsgálata általában sem azonos az intézményhálózat fejlesztésével, amikor például területi megoszlásban gyűjtenek demográfiai adatokat, vagy felmérik az egyes intézmények épületállagát stb. Ezek jobbára technikai eljárások, az oktatási rendszer fejlesztésének - rendkívül fontos - technológiai problémái. Az említett területi vizsgálatok azonban nem tudják megoldani őket, csupán megalapozhatják.

1.5 Az oktatásügyi döntések regionális vizsgálata

A területi kutatások ökológiai szemlélete folyamatok és szervezetek egységére utal, s így kézenfekvővé tesz egyes fejlesztési prioritásokat. Azzal, hogy bemutatja egyes társadalmi folyamatok kapcsolatát bizonyos allokációs problémákkal, mintegy sugallja a tervezői beavatkozást.(29) Nem véletlen, hogy számos ország kiegyenlítő politikájának alapját ún. prioritási területek kialakításával alapozták meg; ezeken a területeken indokolt az erőfeszítéseket összpontosítani.(30)

Ugyanakkor - a dolog természeténél fogva - a területi kutatások kialakulása csaknem mindenütt összefonódik egy olyan politológiai szemlélettel, amely a decentrumok fontosságát hangsúlyozza a centrumokkal szemben.(31) Nem tekinthe-

tő véletlennek, hogy Európában a területi kutatások elsősorban ott virágoztak fel, ahol a feudális széttagoltsággal sokáig nemzetiségi széttagoltságok párosultak, a többé-kevésbé erőszakos centralizálások ellenhatásaként erős önállósági mozgalmak keletkeztek a történelem folyamán, és egyúttal nagyok az egyes területek ellátottsági különbségei, csakúgy, mint kulturális különbözőségei.

Ugyanakkor a területi kutatások nem helyettesítik a helyi-területi politika kutatását, s még kevésbé azonosak az- zal; sokkal inkább kölcsönös kiegészítői egymásnak. A helyi- területi politikai és érdekkutatások a társadalmi jelensé- gek, folyamatok és képződmények érdekmeghatározottságára mu- tatnak rá. A területi kutatások ezt azzal egészítik ki, hogy egy-egy területi-társadalmi közösség ún. "spontán önmozgá- sát" tárják fel, azt tehát, hogy maguk az érintettek hogyan reagálnak az egyes döntésekre és politikákra.

A hatvanas-hetvenes években Nyugat-Európa-szerte föllán- goltak a polgári elégedetlenségi mozgalmak, kutatásuk az Amerikai Egyesült Államokban volt a legerősebb. Számos szer- ző ehhez köti azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a terve- zők és irányítók a tervezésben való lakossági részvétel irányában tettek. Cooper érdekes áttekintése azt mutatja be, hogyan intézményesült a jelenlegi közigazgatásban az a moz- galom, amely politikai válaszként kezdődött.(32) Kaplan egy olyan esetet ír le, amikor a park használóit kérdőívvel fel- keresték, majd javaslataikat figyelembe vették, és ismét fölkeresték őket. A szerző szerint ez az eddig leghasznosabb módja a társadalmi részvételnek a tervezésben.(33) Miller több írásában is bemutatja a társadalmi részvétel amerikai koncepcióját, valamint ennek svédországi alkalmazhatóság- gát.(34) Az Amerikai Egyesült Államokban kezdetben "parti- zánakcióknak" tekintették ezeket a kezdeményezéseket. Nagy- Britanniában informálódásra használták föl a helyi hatóságok ezt a módszert. Svédországban tulajdonképpen gyöngye a társa- dalmi részvétel, ami részben a jóléti államnak köszönhető (amely egyúttal erősen centralizált).

Huckfeldt azt vizsgálta, hogy a lakóhelyi szomszédság társadalmi összetétele miként befolyásolja az ott lakók po- litikai aktivitását, és - szokott módon - azt találta, hogy a helyi politikában az ún. magas státusú körzetek aktivizál- lódnak a leginkább.(35) Hogyan értékelhetők ezek a kísérle- tek a társadalmi részvétel megszervezésére? Sewell és munka- társai a lehetséges értékelés négy fajtáját részletezik: az értékelésnek függetlennek kell lennie; folyamatosan kell történnék; információs bázisát folyamatosan bővíteni kell; biztosítani kell a visszacsatolást, azt, hogy az elhangzott javaslatok elértek a megcélzottak füléig, és történt is ve- lük valami.(36)

Itthon csak a legutóbbi idők óta vizsgálják a lakosság részvételét a fejlesztési döntésekben, aminthogy mind ez ideig a lakosság bevonására is csak kevés intézményes próbálkozás történt. Ilyen kezdeményezésnek tekinthetjük Nemes Ferenc és Szelényi Iván városszociológiai vizsgálatait a

hetvenes évek fordulóján.(37) Az oktatásügyi kutatások közül bizonyára így értelmezhetjük Nagy Mária vizsgálatait, amelyek szervezeti innovációkat mutatnak be az iskolában.(38) Ezekből a vizsgálatokból fény derül azokra a taktikákra, amelyekkel a intézmények vezetői a helyi hatóságokkal szemben jobb alkupozíciókat igyekeznek kialakítani.

Ami a helyi hatóságokat illeti, például Darke publikációjára utalunk.(39) Darke Dél-Yorkshire-ben végezte vizsgálatát, és izgalmas esettanulmányokban mutatja be, hogyan kérdőjelezték meg a fejlesztési prioritásokat éppen abban a bizottságban, amelyet a helyi hatóság hívott életre. Leach viszont szervezetkutatási választ keres arra a kérdésre, hogy egyes megyei és területi tanácsok miért tudnak együttműködni, mások pedig miért nem.(40) A fölített kérdésre a választ azokban a szervezeti érdekekben találja meg, amelyeket a várostervezési folyamatban lehetett tetten érni.

Hasonló kutatásokat Magyarországon Halász Gábor, Lukács Péter és Nagy Mária kezdeményezett.(41) Halász azokat a "politikákat" kívánja fölítani, amelyekkel egyes közigazgatási hatóságok (megyei vagy városi tanácsok stb.) érvényesítik az oktatásügyhöz fűződő, egymástól jellegzetesen eltérő érdekeiket. Számos esettanulmány mutatja eddig is, hogy az országos koncepciókat területileg jellegzetesen eltérő fejlesztési politikák, stratégiák adaptálják. Az eltérések mögött jelenlegi irányítási rendszerünkben mindenekelőtt az anyagi erőforrások újraelosztásának gyakorlata fedezhető föl.(42)

Azon törekvések közül, amelyek a helyi politikában való részvétel egzakt mérésére irányulnak, Ward cikkét emeljük ki.(43) A szerző azokat a tanulmányokat kritizálja, amelyek a lakossági igényeknek eleget nem tevő városi igazgatást vizsgálták; új vizsgálati szemléletet és módszereket javasol. Clocke és Griffiths Délnyugat-Wales fejlesztési politikáját mutatja be a lakossági igények szorításában, de megállapítják, hogy valójában nem a lakossági igények szorították az irányítókat, hanem az általános gazdasági pangás.(44) Correa az utóbbi időkben érdekes vállalkozásba fogott: Latin-Amerika gazdasági tervei alkalmazásának kvantitatív elemzését végzi.(45) Frey ún. empirikus politikai gazdaságtani elemzéseket végez, amelyek közel állnak a mi költséglelemzéseinkhez és erőforrás-allokációs kutatásainkhoz.(46) Az eredmények a helyi közigazgatás működését világítják meg.

White egy érdekes cikkben arról értekezik, hogy milyen kettős szorításban dolgozik a politikakutató, amikor szakértést vállal. A szerző alkalmazott politikaelemzésnek nevezi ezt a tevékenységet, és két végletet különböztet meg benne. Az egyik a racionális, a másik pedig a kételkedő. A racionális a politika (program) végeredményére függeszti tekintetét, és arra törekszik, hogy új és maximális mennyiségű információt szállítson a politika megalapozásához. A kételkedő viszont a politikát mint érdekegyeztető törekvést fogja föl, és ennek megfelelően maga a folyamat érdekli, nem pedig a végeredmény. Persze egyik véglet sem fordul elő tisztán, legföljebb csak egyes diszciplináris földolgozásokban. A valóságban

azonban mindez nagyon megnehezíti annak a szakértőnek az életét, aki kutató is akar maradni, ugyanakkor gyakorlati munkát vállal. White bemutatja saját szakértői csoportjukat az Oklahoma Egyetemen. Ez a csoport interdiszciplináris abban az értelemben, hogy eltérő szakterületről fog össze szakértőket. Emellett a csoportban funkcionáriusok és kutatók működnek együtt. White szerint az "alkalmazott politikakutatásnak" elsősorban racionálisnak kell lennie, de egyben illúziómentesnek is annyiban, hogy tudnia kell: törvényszerű, hogy javaslatai különböző érdekellentéteken hajótörést szenvednek.(47)

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a helyi-területi politikakutatás témánk összefüggésében azt vizsgálja, miként tükröződnek a társadalmi mozgások a döntéshozó személyek, fórumok és szervezetek információiban. Az ökológiai kutatások pedig arra mutatnak rá, milyen hatásokat váltanak ki a felhasznált (esetleg érdekek következtében egyoldalú) információk alapján hozott döntések, és hogyan alapozzák meg a további döntéseket valóságos folyamatok.

1.6 Módszertani problémák

A társadalmi jelenségek és folyamatok területi kutatása olyan megismerési problémákat vet föl, amelyek e jelenségek és folyamatok makroszintű föltárásától és esettanulmány jellegű leírásától egyaránt jellegzetesen eltérnek. A területi politikakutatás egyik reprezentatív kézikönyve egyenesen úgy fogalmaz, hogy a területi kutatások per definitionem térnek el a "mintavételes-kérdőíves módszertől". Ez persze nem teljesen igaz; mint látni fogjuk, a kétfajta megközelítés inkább föltételezi, semmint kizárja egymást. Annyi azonban bizonyos, hogy az ökológiai kutatások jellegzetesen más megismerési nehézségeket vetnek föl, és más módszertant igényelnek.(48) E nehézségek közül ismertetünk most néhányat. Nem egy módszertan igényével, hanem inkább azért, hogy módszertani szempontból is megvilágíthassuk az ökológiai szemléletet.

A területi egységek lehatárolásának problémái. Elsőnek magát a megismerendő egységet vesszük, vagy ahogyan a statisztikusok mondják, az alapsokaság "elemét". Az említett mintavételes-kérdőíves módszer számára ez aligha kérdés; hiszen már magát a kérdőívet is csak az egyes emberrel lehet kitöltetni. Ezért a mintavételes-kérdőíves módszer számára inkább az alapsokaságból választott minta a fontos. Nem teljesen azonos, de hasonló gondolkodás vezet azokat a kutatásokat is, amelyekben a megismerendő egy-egy társadalmi képződmény (például intézmény, szervezet stb.). A területi kutatásban viszont már maga a megismerendő alapegység is gondot okoz, sőt talán ez okozza az egyik legnagyobb gondot. Kicsit hasonlóan a mintavétel gondjaihoz, a területi kutatásban a térbeli lehatárolások válnak kulcskérdéssé.

A társadalmi jelenségek és folyamatok területi kutatása során arra törekszünk, hogy olyan területi egységeket alkítsunk ki, amelyek tartalmazzák a vizsgált jelenséget, folyamatot és környezetét, egyúttal pedig el is válnak más, hasonlóan viszonylag zárt egységektől. Praktikus megfontolások sokszor nagyobb szerepet kapnak, mint ezek az elméleti megfontolások; hogy ti. ezeket a területi egységeket hogyan lehet megközelíteni - földrajzi értelemben is, a terepmunkák számára -, milyen statisztikai információk állnak rendelkezésre róluk, ezek mennyiben esnek egybe a mindennapi tapasztalatokkal és így tovább.

Az elmondottaknak megfelelően a legegyszerűbb és legszokványosabb a településeket, településrészeket, illetve kisebb vagy nagyobb térségeket alapul venni. Ebben az esetben tehát egy ország (régió, terület stb.) települései képezik azt a statisztikai értelemben vett "alapsokaságot", amelyet részben vagy egészben a megismerés alapjául veszünk. Ehhez a megoldáshoz különféle elméletek társulhatnak. Így a területi kutatás eltolódhat a településtudomány irányába, hangoztatva, hogy az emberi települések - valamiképp - egyúttal társadalmi együttesek is. Hasonlóképpen eltolódhat a területi kutatás a városok tanulmányozásának irányában (urbanisztika), különösen akkor, ha a kutatók elsősorban településegüttesekre összpontosítanak a kutatásban, vagy pedig olyan jelenségeket és folyamatokat tanulmányoznak, amelyek elsősorban városokban fordulnak elő.

A területi egységek kiválasztásának másik lehetősége a közigazgatási egységek alapul vétele. Ennek sokszor kevesebb köze van a valóságos társadalmi jelenségekhez és folyamatokhoz, hacsak nem éppen magát a közigazgatást tanulmányozza a területi kutató. Ugyanakkor rendkívül nagy előnye a statisztikai információk könnyebb gyűjtése és kezelése, hiszen ezek az igazgatásban rendszerint többé-kevésbé rendelkezésre állnak. Ugyancsak könnyebbség persze az is, hogy az igazgatási egységekben a terepmunka is jobban szervezhető, ha a hatóságot sikerül megnyerni vagy éppen érdekeltté tenni. Másodlagos kérdés, hogy ezek a közigazgatási egységek mekkorák. Nemzetközi összehasonlításokat például aligha lehet másképp készíteni, mint úgy, hogy közigazgatási egységek adatait vetik egybe, különösen akkor, ha államilag szervezett képződményeket vizsgálnak (oktatás, egészségügy, közlekedés stb.), vagy legalábbis államilag regisztrált folyamatokat (GNP, demográfia, iskolázottság stb.). Egy-egy országon belül kisebb-nagyobb közigazgatási egységek kínálóznak aszerint, hogy a vizsgálni kívánt jelenség, folyamat természetrajzához melyik hogyan illeszthető. A lakossági folyamatokat kívánatos minél kisebb, de persze lehetőleg homogén területi egységek segítségével vizsgálni; például az életszínvonal változásainak ökológiai vizsgálatához a járások, a népszámlálási, városrendezési stb. körzetek kínálóznak megfelelő területi egységül.

Az igazgatási egységekre alapozó területi kutatásnak viszont nemcsak az a nagy hátránya, hogy mégiscsak mestersé-

ges lehatárolásokat végez, hanem az is, hogy esetleg tautológiába fullad. Kár másodszer olyan statisztikai információkat föltárni, amelyeket az illetékes közigazgatási hatóságok föltehetően behatóbban ismernek, sőt amelyek föltárásához vagy elleplezéséhez esetleg éppen hivatali érdekeik fűződnek. Ezért egy harmadik megoldás is lehetséges, amikor gazdasági vagy társadalmi megfontolásokkal élnek bizonyos térségek lehatárolásában. Így például az iskolák felvevő körzetét nemcsak az adminisztratív határok mentén határolhatjuk le, hanem egyúttal megpróbálhatjuk kirajzolni egy-egy intézmény valóságos, ún. ellátó körzetét. Ez azonban rendkívül munkaigényes, és az információk beszerzésének nehézsége esetleg lehetetlenné teszi az ilyen területi egységek kialakítását.

A területi kutatások visszatérő problémája az így vagy úgy lehatárolt alapegységek csoportosítása, lényegében az a társadalomkutatási nehézség, hogy miképpen vagyunk "mintát" az adott "alapsokaságból". Számos területi kutatásnak egyelőre az a deklarált célja, hogy újfajta területi tipológiát hozzon létre ahelyett, ami adott körben éppen elfogadott. A tipológiák kialakítását és revideálását újabban a számítógépes adatfeldolgozás rendkívül megugrasztotta, hiszen a különböző számítógépes adatcsoportosítások (az ún. cluster-analízisek) igen sokfajta variációt képesek létrehozni. Saját kutatási tapasztalatunk az is, hogy a cluster-analízis nyomán nem annyira a típusok kialakítása, hanem inkább a rengeteg fölkínált lehetséges tipológia közti választás jelent gondot.

Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint a területi kutatásoknak igen termékeny módja, ha a területi egységek csoportosíthatása helyett vagy annak alapján olyan jellegzetes mintaterületeket választanak ki, amelyeken a vizsgálni kívánt társadalmi jelenség, folyamat a lehető legtöbb részletében tanulmányozható. (49) Ezeknek a szociotópoknak a kiválasztása persze meglehetősen önkényes; itt is - mint a társadalomkutatásban oly sok egyéb ponton - a kutató szubjektivitása erősen beszűrődhet a munkába. A szociotópok kiválasztása jelenségek föltárására, folyamatok teljességre törekvő leírására persze nem alkalmas. Földérítő jellegű vizsgálathoz azonban - ami a társadalomkutatásnak mindig a legizgalmasabb része - alkalmasabb, mint a csoportosítások és tipológiák általában.

Szólnunk kell a területi egységek lehatárolásával kapcsolatban még arról is, hogyan használhatja föl a területi kutatás azokat a makroszintű kutatási eredményeket, amelyeket ún. mintavételes-kérdőíves módszerrel gyűjtöttek. A nehézség ugyanis itt az, hogy a makroszinten kirajzolt folyamatok alapadatait nem tudjuk területi egységek jellemzésére fölhasználni, vagy ha igen, akkor ökológiai szempontból teljesen taláalomra választották ki őket. Itt kétféle megoldás kínálkozik. A mintavételes-kérdőíves kutatás megindítása előtt - együttműködve a makroszintű kutatókkal - javasolhatjuk, hogy mintavételük területileg koncentrált legyen. Tehát

ha egy városi és több falusi iskolát kívánnak kiválasztani, akkor azok területileg tartozzanak együvé. Ebben az esetben ugyanis legalább egy vagy néhány területi egységre vonatkozathatjuk a makroszintű adatokat. A mintavételes-kérdőíves kutatás lebonyolítása után - ha csak az eredményekhez férünk hozzá - megtehetjük, hogy egy-egy területi egységre visszavetítjük az információkat, azután pedig az összes, hasonló csoportba sorolható területi egységre reprezentatívnak tekintjük azokat. Bár ez az eljárás számos hibaforrást rejt magában, legtöbbször csak ezen a módon sikerül olyan makroszintű statisztikai információkat is fölhasználni a területi kutatásban, mint például a migráció vagy a társadalmi mobilitás országos alakulása, a társadalmi struktúrában bekövetkező vagy várható alakulások.(50)

A területi közösségek társadalmi jelzőszámai. Eddig a területi egységek kialakításának, csoportosításának és elemzésének dilemmájára mutattunk rá. A területi kutatásoknak azonban van egy másik, csaknem ugyanennyire fontos módszertani dilemmája is, a statisztikai információk kérdése. Erre eddig is többször utaltunk, de csak úgy, mint az információk megszerzésének nehézségeire. A területi kutatások másik fő módszertani dilemmája ezzel kapcsolatban az, hogy mit is mutatnak ezek a statisztikai információk. A területi kutatások statisztikai információ-problémája ezen a ponton kapcsolódik össze a társadalmi (szociális indikátorok) problémájával.(51)

A társadalmi jelzőszámok "mozgalma" az ötvenes évek végén indult a társadalomkutatásban, azzal a céllal, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatokat átértelmezi, illetve kiegészíti. A mozgalom célja a társadalmi folyamatok statisztikailag releváns leírása.(52) A hivatalos statisztikákban ugyan korábban is szerepeltek olyan információk, amelyek társadalmi folyamatokat írtak le, de csak viszonylag kisebb számban. A legjobb példa a népesedési statisztikák különféle információja, mert ezek olyan társadalmi folyamatokat mutatnak be, amelyek össztársadalmi szinten objektivizálódott eredőit egyéni, ún. spontán döntéseknek.(53)

További információk is nyerhetők a hivatalos statisztikákból, de már inkább csak áttételes módon. Így például a művelődéssziszti-ai adattárakból vissza lehet következtetni a lakosság egyedeinek és csoportjainak kulturális aktivitásaira (iskolába való beiratkozás; pályaválasztási döntés; a szabadidő eltöltésének módja stb.) - de csak közvetett módon. Ezek a statisztikák ugyanis intézmény alapúak, azaz nem a lakosság tevékenységeit hivatottak bemutatni, hanem az egyes intézményekéit. A lakosság ezekben a statisztikákban csak mint "klientúra", "publikum", "gyerekanyag" vagy éppen "beteganyag" jelenik meg az iskola vagy a kórház kapujában. Végül a hivatalos statisztikákban nem szerepel, tehát külön kell gyűjteni bizonyos lakossági döntések, illetve a belőlük kirajzolódó társadalmi folyamatok statisztikáit.(54) Az ötvenes évek divattémája a társadalmi mobilitás volt; a hatvanas és hetvenes években a nyugat-európai jóléti államokban a

"jólét", "életminőség" stb. lett azzá. Ahhoz, hogy ennek alakulását figyelemmel lehessen követni, a statisztikusoknak külön, egyén alapú adatgyűjtéseket kell végezniük.(55)

Az elmondottak annyiban függenek össze a területi kutatás statisztikai információ-szükségletével, hogy lehetővé teszik egy-egy térben is lehatárolt területi-társadalmi együttes döntéseinek, "magatartásának" mutatószámokkal való jelölését. A probléma itt is az, ami makroszinten: a területi-társadalmi együttesek bizonyos intézményi jellemzői rendelkezésre állnak, (iskola; közintézmény; közlekedési hálózat; energiaellátás stb.), de mindaddig nem tudják őket a lakossági igényekre vonatkoztatni, ameddig ezeket az igényeket statisztikailag nem sikerül jellemezni. Márpedig az adott területi egységek lakossági magatartását éppen az igények és lehetőségek (ellátottság stb.) összjátéka alakítja ki.

A területi kutatásokban ezt a dilemmát különféleképp törekszünk föloldani. A legkézenfekvőbb megoldásnak minél több statisztikai információ gyűjtése látszik abban a reményben, hogy közülük egy vagy több majd tükrözi a lakossági döntéseket. A nagy adathalmaz földolgozását a számítógépes technika ma már mindinkább lehetővé teszi. Ha áttekintjük a vonatkozó irodalmat és a kutatási beszámolókat, azt találjuk, hogy e mutatók gyűjtése csaknem ötletszerű, és jobbára a rendelkezésre álló adatforrásoktól függ. További számítástechnikai eljárásokkal szokták néhány fő faktorra egyszerűsíteni őket.

A másik megoldásnak a meglévő - esetleg különféle forrásokból származó - mutatók komponálása kínálkozik.(56) Számos területi kutatásban találkoznak újabban ezzel. E komplex mutatók magyarázatául általában elméleti megfontolások szolgálnak; például a területi egységek "szellemi potenciáljának" mutatóját egy vizsgálat számára ezen egységek lakosságának életkori szerkezetéből, iskolázottságából és szakképzettségéből meghatározott súlyozással alakítottuk ki.(57) Ezeknek a komplex mutatóknak a kialakítása önmagában is kutatási feladat, akárcsak a területi tipológiáké. Ennek a módszernek nagy előnye, hogy olyan új statisztikai információkat szerezhethetünk meg vele, amely eddig nem állt rendelkezésünkre. Ugyanakkor viszont - éppen a komplexitás miatt - a mutató többnyire általánosságban tükrözi a társadalmi folyamatok alakulását, ami már nehezen vezethető vissza magukra a tényleges lakossági döntésekre. Erre a problémára alább visszatérünk.

Egy harmadik módszernek meghatározott lakossági információk beszerzése látszik, mégpedig éppen a többször említett mintavételes-kérdőíves módszerrel. Ebben az esetben a területi egységeket veszik alapsokaságnak és vagy teljes körű fölvételt készítenek ott, vagy csak mintavételest. Ez az eljárás elegáns, de igen munkaigényes. Ezért minden területi kutatás egyik ideális kikötéseként szokott szerepelni, de csak ritkán sikerül végrehajtani. A kiút mindenestre a mintavételes-kérdőíves módszer és a területi kutatás kombinálá-

sa lehet, egyfajta kutatási munkamegosztás, amelynek lehetőségeit már említettük.

A területi kutatások módszertani korlátai. A jelzőszámok problémája elvezet bennünket a területi kutatások korlátaikig. Ezeket a korlátokat józan ésszel is könnyű belátni, az imént utaltunk rá: minél komplexebb statisztikai mutatókkal jellemezzük egy-egy térbeli lakossági csoport "magatartását", annál nehezebb a tényleges társadalmi döntésekre visszavezetni vagy arra fölhasználni az eredményeket. (A területi egységek "szellemi potenciálja" magában foglalja természetesen a körzetben dolgozó pedagógusokat, de ennek az információnak az alapján nem lehet megtervezni a szükséges pedagógus-létszámokat.) Az ötvenes évek elejétől kezdve a területi kutatásoknak ezt a korlátját matematikai-statisztikai eszközökkel is szemléletessé tették, kimutatva az ökológiai kutatás "csapdáját".(58) Ez abban áll, hogy egy-egy település, körzet, város stb. "magatartása" nem azonos lakosainak valóságos magatartásával, hanem részben a minta statisztikai elemzésben való "viselkedését" jelenti, részben pedig azt, hogy a kutatás menete közben maga a lakosság változott meg (elköltözött, kicserélődött stb.). Egy többoldalúan hátrányos helyzetű iskola tehát nem jelenti automatikusan azt, hogy aki ott tanít, az mind képzetlen, s aki odajáratja a gyereket, az mind ambícióatlan, sőt akaratgyöngye. Ezt a statisztikailag is igazolt megállapítást hosszú időn keresztül az ökológiai szemléletből való nagy kiábrándulás követte a nemzetközi irodalomban. Ezzel azonban a kutatók éppen attól fosztották meg magukat, ami a területi kutatások nagy erőssége: egymástól látszólag független tényezők esetleges összhatásának vizsgálatától. A területi kutatások visszaszorulását, illetve kialakulatlanságát persze, mint azt a bevezetőben már érintettük, nálunk ennél sokkal fontosabb tudomány és társadalompolitikai tényezők befolyásolták.

Módszertanilag nézve a területi kutatásoknak ez a kétségtelen gyöngéje azzal egyenlíthető ki, hogy ha a területi kutatás mögé fölvezöljük a vizsgált társadalmi folyamat makroszintű alakulását, és ha a főként statisztikai eszközökkel föltárt jelenséget vagy folyamatot esettanulmányok formájában is megvizsgáljuk. Ez látszólag teljesen természetes módszertani követelmény lenne a társadalomkutatásban, voltaképpen azonban alig alkalmazzák. Részben munkaigényessége miatt - különféle adatokhoz kell hozzáférni és különböző módszereket kell ismerni -, részben pedig azért, mert az egyik vagy másik megközelítést, tévesen, az egyik vagy másik társadalomtudomány kiváltságának szokás tartani. Makrosztatisztikai elemzéseket eszerint leginkább a közgazdászok használnának, területi kutatásokat a földrajzosok végeznének, esettanulmányokat a szociológusok készítenének. E kiváltságok és elhatárolódások mögött intézményi elkülönülések húzódnak.

Mégis, a területi kutatások csak akkor tudnak túllépni említett megismerési korlátaikon, ha szisztematikusan összefonódnak makroszintű elemzéssel csakúgy, mint esettanulmány

jellegű vizsgálatokkal. Tisztán módszertani szempontból nézve ez azt jelenti, hogy a területi kutatás hipotézisének tekinti a társadalmi jelenség vagy folyamat makroszintű leírását, amelyet ennek megfelelően igazolni vagy cáfolni igyekszik. Ugyanakkor a szoros értelemben vett területi kutatás is csak arra kompetens, hogy maga is egy hipotézist állítson föl. Esettanulmányok szükségesek hozzá, hogy állításait meg lehessen cáfolni, és ezen az úton a valóság tényleges képéhez a lehető legközelebb lehessen eljutni.

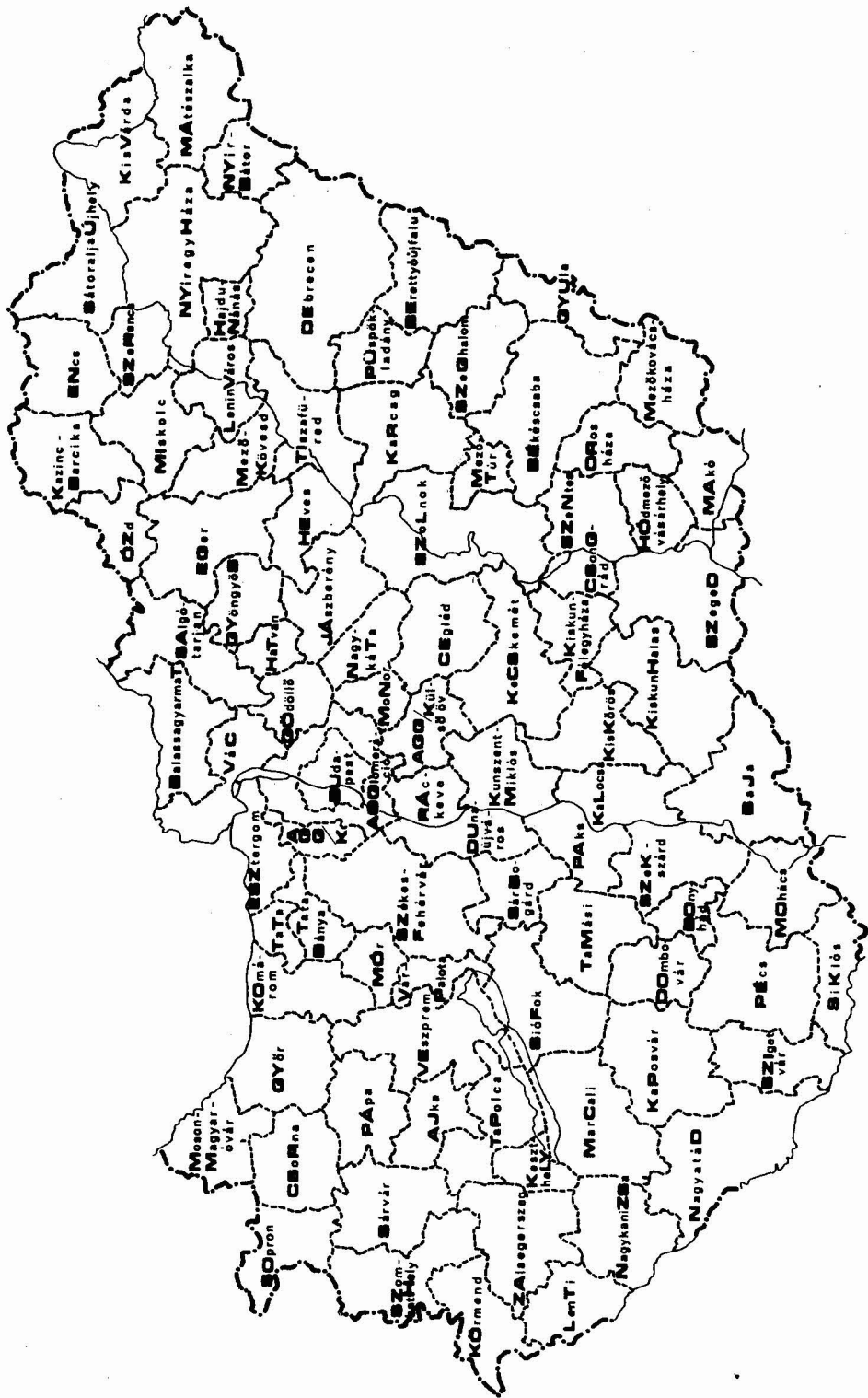
Az elmodottakra példaként a tanulólétszámok és az intézményellátottság várható alakulását említhetnénk. Makroszinten ez bizonyos népességi korcsoport (az iskoláskorú gyerekek) létszámának várható alakulását jelenti, amit szembesíteni kell az intézményi férőhelyekkel. Ebből országos stratégia következtethető ki arra, hogy mikor milyen iskolatípus tantermeire kell a kormányzatnak figyelnie. Ez a megközelítésmód azonban jellegzetesen félrevezető, mert azonos fejlesztéseket következtethetünk ki belőle, miközben a gyerekek létszáma területenként változó - hogy az intézmények fölszereltségéről és ellátottságáról ne is beszéljünk. Ökológiai szempontból ezért ez csak hipotézis, a kutatási kérdés az, hogy egy-egy területi-társadalmi együttesben, ahol az intézmények a lakosság számára rendszeresen elérhetők, hogyan alakul a lakosság demográfiai "magatartása". Nem utolsósorban éppen ez az ellátottság függvényében is - ha rossz az ellátottság, s ha tehetik, a szülők vagy potenciális szülők elköltöznek. A területi kutatás arra mutat rá, hogy bizonyos körzetek "magatartása" eltérő, tehát fejlesztéseket kell körvonalazni számukra. (59) Bár a területi kutatásnak ez az eredménye, tulajdonképpen ez is hipotézis csupán. Konkrét esettanulmányok igazolják vagy cáfolják, hogy egy kiválasztott körzet végül is miként alakítja a saját fejlesztését. Figyelembe tudják-e és akarják-e venni a vezetők a területi kutatásból származó ajánlásokat; tudja-e és akarja-e érvényesíteni a lakosság a saját érdekeit? Ezen a ponton, mint említettük, a területi kutatás politikakutatásba megy át.

Összefoglalásképp hangsúlyozzuk - ami egyébként az előzőekből nyilvánvalóan kiderül -, hogy a területi szemléletmód és a regionális vizsgálatok a szociálökológia és a társadalomföldrajz sajátos alkalmazási területei az oktatás irányításában, tervezésében és fejlesztésében. Ebben az értelemben nehéz volna őket szűkebben diszciplínák közé sorolni. Tágabban azonban aligha vitás, hogy ezen az alkalmazási területen sokféle megállapítás születhet, amely egyfelől a tervezés és fejlesztés gyakorlatát gazdagíthatja, másfelől akár a társadalomföldrajzot, akár a szociálökológiát. Elmondhatjuk tehát, hogy ezeknek az alkalmazott kutatásoknak az igazi hasznát csak akkor szüretelhetjük le, ha magukat a kutatásokat a társadalomtudományosság, illetve az irányítás és fejlesztés együttműködésével szervezzük és hajtjuk végre. Könyvünk további fejezetei erre tett kísérletként olvashatók.

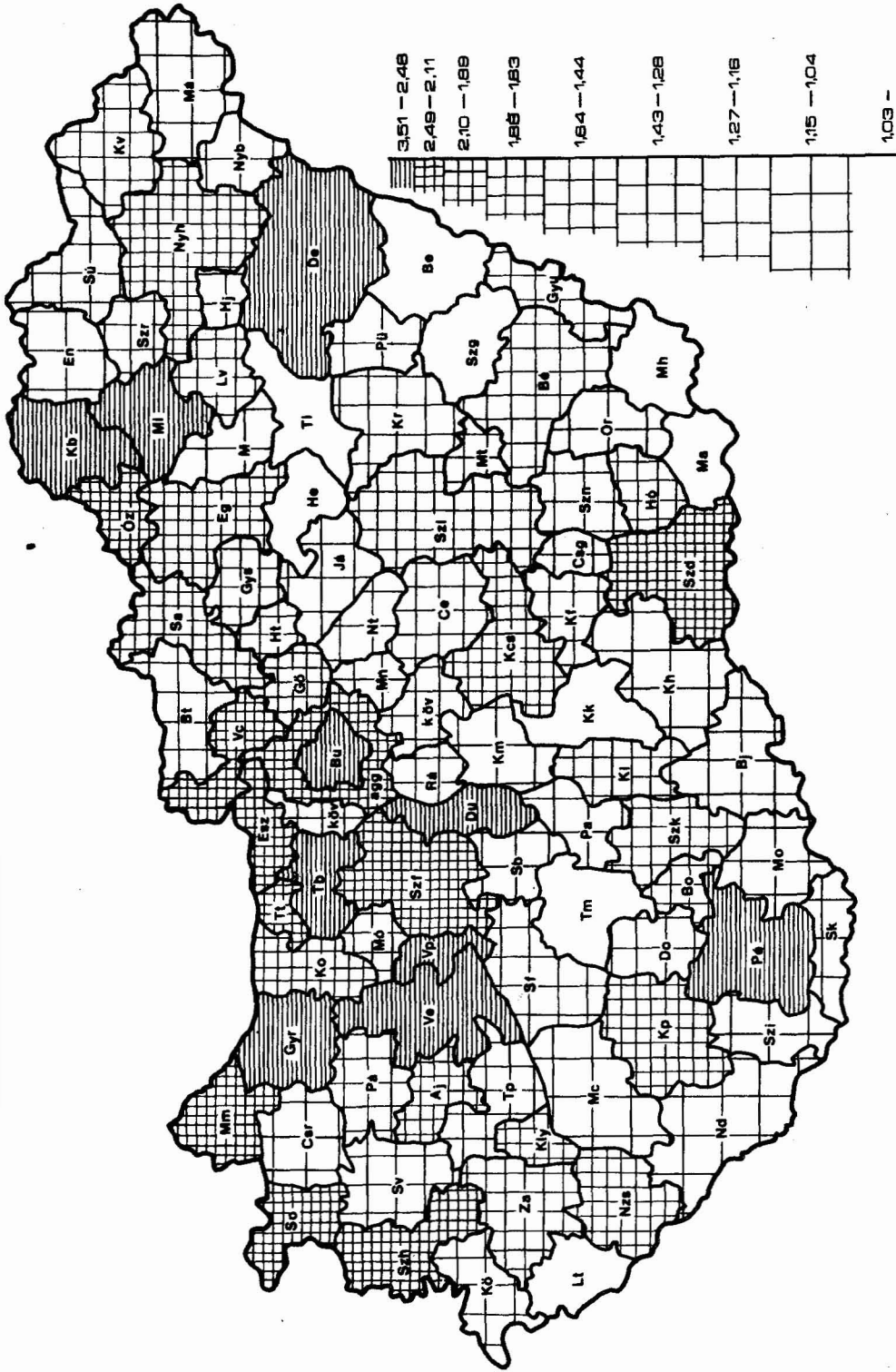
2. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÜLTÉTELEK A VÁROSKÖRNYÉKEK OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN

A városkörnyéki oktatástervezéssel kapcsolatos elemző munkánk közvetlen előzményei a hetvenes évek derekára nyúlnak vissza. Megvizsgáltuk azt a hipotézist, hogy a tanulmányi teljesítmény, a továbbtanulás és a pályaválasztás a család szociokulturális adottságai mellett a lakóhelyi település társadalmi-gazdasági feltételeivel összefüggésben is értelmezhető-e. Ez a feltételezés azt a felismerést tartalmazza, hogy az adott, konkrét települési-területi feltételek mérhető befolyást gyakorolnak a helyi társadalomban végbemenő oktatási-iskolázási folyamatokra.(1) Az általános és középiskolai hálózat néhány fontosabb adatának területi elemzésével az volt a célunk, hogy későbbi kutatásainkhoz olyan adatbázist alakítsunk ki, amely lehetővé teszi a területi különbségeknek a székhelytelepülés közigazgatási státusánál pontosabb megismerését. Ezért az adatok között szerepeltettük a településfejlesztési koncepció által kijelölt szerepkört is. Középiskolai hálózatunk elemzése során kirajzolódott a keresett összefüggés: mind a városi, mind a községi státusú települések között érzékletesen mutatkoztak meg a különbségek. Az ország különböző területeinek városai - akkor is, ha lakosságuk száma azonos volt - nemcsak a hálózat sűrűségében térnek el jelentősen egymástól, hanem az iskolák szervezete, szerkezete, szakirányai szerint is.(2) A középfokú oktatás távlati fejlesztési koncepciójának kialakításával kapcsolatos kutatómunkánkban célul tűztük ki, hogy lehetőségeink szerint feltárjuk azokat a társadalmi tényezőket és folyamatokat is, amelyek az iskolahálózat területi jellegzetességeit meghatározzák, s a feltárt folyamatok alapján megkeressük a megoldási lehetőségeket és stratégiákat, amelyekkel e különbségek és nem kívánatos társadalmi hatásaik csökkenthetők.(3)

A területi elemzés alapegységéül az 1971-ben publikált településhálózat-fejlesztési koncepció nyomán kialakult kilencven, ún. középfokú körzetet választottunk. Ezek a körzetek olyan térségek, amelyeknek egy vagy több városi központjuk van, s ezekhez kisebb települések gyűrűje tartozik. Választásunkat az indokolta, hogy Erdei Ferenc és Bibó István munkássága nyomán kiindulópontul elfogadtuk a város azon definícióját, mely szerint a város látja el saját és a környező települések lakóit a "középfokú" szolgáltatásokkal, többek között középiskolával is.(4) Ez a kiindulópont imp-

Magyarország falusias térségei
 (Az MTA Pedagógiai Kutató Csoportjának 1978-1980. évi vizsgálata alapján.)

Magyarország városias térségei
 (Az MTA Pedagógiai Kutató Csoportjának 1978-1980. évi vizsgálata alapján.)

likálta azt a meggyőződésünket, hogy a középfokú oktatás-művelődés fejlesztése szoros összefüggésben van a városias fejlődéssel, következésképpen az oktatási rendszer fejlesztése és a településfejlesztés egymást feltételező folyamatok. A településfejlesztési koncepció azzal számolt, hogy a körzetek legkisebbjeiben is távlatilag 100-120 ezer lakos fog élni, s a lakosság ilyen lélekszáma mellett már indokolt és kívánatos megteremteni a középfokú oktatás széles skáláját.

Olyan egységet választottunk tehát vizsgálataink alapjául, amely elméleti megalapozását tekintve alkalmasnak látszott oktatási folyamatok vizsgálatára, konkrét formájában azonban kompromisszum volt - nem volt lehetőségünk kutatási céljaink számára saját területi egységeket kialakítani. Ezeket a településegységeket városi térségeknek (vonzáskörzeteknek) nevezzük.

Kutatásainkban azért támaszkodtunk a városi térségekre, mert feltételeztük, hogy a területi-gazdasági tervezés, az urbanizáció kiterjesztése a következő évtizedekben a középfokú központok és térségek nagyobb méretű társadalmi integrálódását váltja ki. Az oktatástervezéssel, tágabban a művelődéstervezéssel erre a folyamatra véltük helyesnek ráépülni.

A városi térségeket társadalmi-gazdasági, infrastrukturális fejlettségük, településszerkezetük, iskolai ellátottságuk, a bennük zajló demográfiai és migrációs folyamatok alapján cluster-analízis segítségével csoportosítottuk, illetve tipizáltuk (1-2. térkép).⁽⁵⁾ Az egyes térségi típusokon belül elemzéseket végeztünk, vizsgálva az ott lévő munkahelyek és képzési helyek mennyiségét és irányait, az oktatásban résztvevők és potenciálisan bevonhatók számát, a lakosság iskolázottságának változásait, a középfokú oktatás iránti lakossági igényeket, s javaslatokat dolgoztunk ki a középfokú oktatás helyi adottságokhoz alkalmazkodó fejlesztésére.

2.1 A városi térségek művelődési jelzőszámai

Az előző fejezetben rámutattunk a művelődési jelzőszámok szükségességére és egy belőlük építendő jelzőszám-rendszer fontosságára a tervezésben. Indokainkat tehát ehelyütt csak röviden foglaljuk össze.

- A ma használt mutatók az intézményeket, pontosabban az intézményekben dolgozók tevékenységét ragadják meg. Ezért csak közvetve következtethetünk belőlük a művelődő emberek tevékenységeire.

- A ma használt mutatók az ágazati irányítás céljait szolgálják. Ezért nem mutatják - vagy egyenesen elfedik - a művelődés olyan tevékenységeit, amelyekre az ágazati irányítás jelenleg nem vonatkozik.

- A ma használt mutatók oktatási vagy kulturális indexek. Ezért nem alkalmasak olyan komplex elemzésre, amelyenre az iskolák, a művelődési szervezetek, a termelés és

az életmódváltás összehangolt (területi) tervezésekor szükségünk volna.

- A ma használt mutatók a jelenlegi intézmények működési feltételeit tükrözik. Ezért nem elegendők olyan távlati tervezésre, amely a jelenlegi működési feltételeken túl kíván lépni.

Azok a mutatók, amelyeket a területi tervezésben főhasználnak, jórészt nem épülnek egymásra, és nem hasznosítják az egyébként meg sem ismételt korábbi elemzések tapasztalatait. Így a csak egyszer használt mutatók jelentős számát gyűjthettük össze. A nemzetközi szervezetekben (KGST, UNESCO, OECD) használt, illetve javasolt mutatók egy része az ágazati statisztikákból van átvéve, másrészt viszont inkább javasolt, semmint kidolgozott mutatószám.

Az új művelődési mutatók és jelzőszám-rendszer kialakítása kutatási feladat, az első lépés egy más szempontú művelődéstervezés útján. De bevezetésének igen sok akadálya van. A legfontosabb nehézség az adatbázisok és az adatszolgáltatás eltérő volta, ami rendkívül megnehezíti a prognózist és a tervezést. Ezért azok a jelzőszámok, amelyeknek kialakítására kísérletet tettünk, csupán az első lépés egy hosszabb kutatásban. Használatuk - a velük való "tervezés" - egyelőre inkább illusztrációs célokat szolgál, semmint valóban alternatív tervezést. Ugyanakkor nem tagadjuk, hogy végső soron éppen ennek a kialakítását tűztük ki egyik feladatunkul.

A városkörnyéki jelzőszámokkal kapcsolatos vizsgálatainkba 62 mutatót vontunk be, a következő csoportokba sorolva a mutatókat:

1. csoport: 13 olyan mutató, amelynek segítségével az ún. középfokú körzeteket a hetvenes évek folyamán a Városépítési Tudományos és Tervezési Intézetben tipizálták. Ezek a mutatók a térségek foglalkoztatottságát, urbanizáltságát, valamint a lakosság iskolázottságát mutatták.

2. csoport: a térségek népszaporulatának legpontosabb adatait tartalmazta (például az élveszületések és a lélekszám, a válások és a házasságkötések arányát stb.).

3. csoport: mutatóit az iskolai statisztikák alapján alakítottuk ki (pl. a bölcsődések vagy az óvodások és az élveszületések arányát; a különböző iskolatípusokba járók egymáshoz viszonyított arányát stb.).

4. csoport: mutatóit a hazai és külföldi szakirodalmi tapasztalatok alapján dolgoztuk ki a nem intézményes művelődési tevékenységek jellemzésére az egyes vonzaskörzetekben. (Folyóirat-forgalom, művészeti rendezvények látogatottsága, szabadidős, sport- és rekreációs aktivitások stb.).

5. csoport: néhány közlekedési mutató, amely a térségek kohézióját, a művelődési integráció realitását volt hivatva visszatükrözni.

Ebben a munkafázisban relatív teljességre törekedtünk. A gyűjtés célja az volt, hogy a mutatók minél hosszabb listája legyen együtt. A következő munkafázisban matematikai-statisztikai eszközökkel a mutatók közti átfedéseket igyekeztünk kiszűrni.

A számítások eredményeképpen 10 mutatót hibásnak vagy hatásában egymást átfedőnek ítéltük, és kihagytuk őket a további adatfeldolgozó munkából. Ugyanakkor egy új mutatót alakítottunk ki (a felsőfokú továbbtanulás mértékének összehasonlítására városi vonzaskörzeteinkben). Az eljárás eredményeképpen 53 olyan mutatót nyertünk (1. melléklet), amelyekkel a térségek művelődési aktivitását a korábbiaknál teljesebb mértékben tudtuk jellemezni.(6)

Városi térségeink művelődési jellemzői (faktoranalízis). Városi térségeink művelődését megkíséreltük matematikai-statisztikai eszközökkel jellemezni: A kiválasztott jelzőszámokat változóként használtuk, és faktoranalízist végeztünk velük. (2. melléklet) Az eddig végzett faktoranalízisek megerősítették, amit a városi térségek művelődéséről már tudtunk,(7) de több érdekes összefüggésre is felhívták figyelmünket.

1. faktor: egyértelműen a továbbtanulás tényezője (amelyhez elég határozottan kapcsolódott a **Lakáskultúra** és a **Magyarország** c. lapok forgalma).(8)

2. faktor: a jó egészségügyi alapellátottságot az érettségit adó középiskolák arányával párosította.(9)

3. faktor: az általános fejlettség tényezőjét képviselte. Az előző számításoknál világosabban kitűnt, hogy a **Rádiótechnika** c. lap forgalma Budapest hatására szorosan kötődött a térség nagyságához, ami pedig a fejlettségnek egyik jele. Szorosan kapcsolódott hozzájuk a **Magyarország** c. lap olvasottsága és a népesség iskolázottsága.(10)

4. faktor: a fő alkotóelem az öngyilkosságok és a válások száma, lazábban kapcsolódva pedig az iskolanagyság és a zsúfoltság. Ez a faktor a körzetek "másságának" egy olyan tényezőjét tartalmazta, ahol a "lelki egyensúly" átlagon aluli kihasználtságú kisiskolákkal párosult.(11)

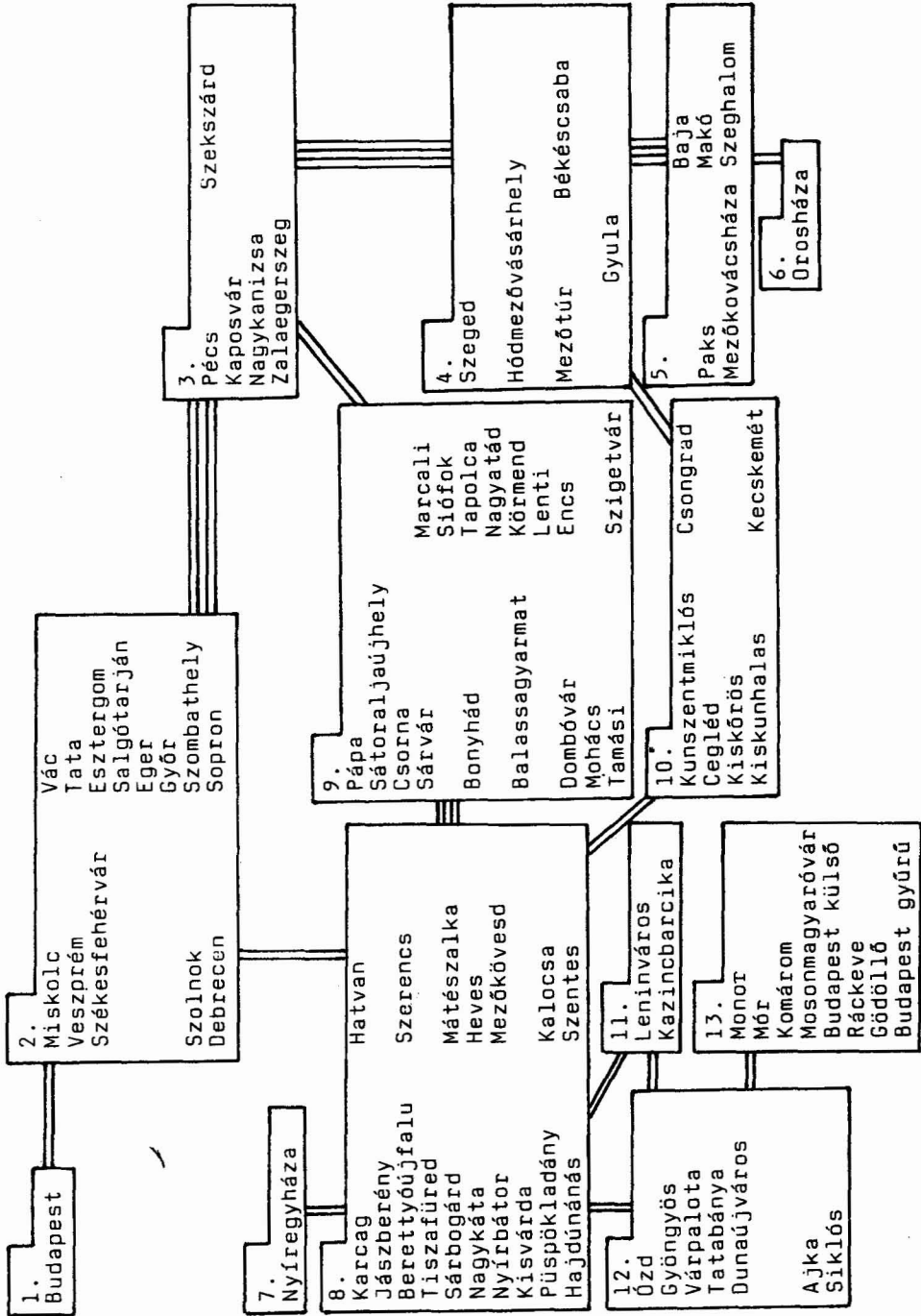
5. faktor: a magas gyerekszám tényezője, sok az újszülött, kevés az óvoda és az iskola. Érdekes módon nem kapcsolódott szignifikánsan a bölcsődei ellátatlanság mutatójához.(12)

6. faktor: a kedvezőtlen településhálózat tényezője, a napközi nélküli és kisiskolák, kevés óvodai férőhely jegyeivel.(13)

Városi térségeink csoportosítása művelődési jellemzőik alapján (cluster-analízis). A bevont mutatók információtartományának összessége alapján határozott elkülönülést vártunk az elemzett térségek között. Erre ad választ a cluster-elemzés, amelyet több változatban is elvégeztünk. A következőkben néhány olyan csoportosításra térünk ki, amelyek felhívták figyelmünket a térségek bizonyos kulturális mutatóinak hasonlóságára, és kiindulást jelentettek egy fejlesztési célú térségtipológia kiformalásában (1. ábra).

Az elemzés valamennyi változatában az volt az első lépés, hogy a fővárost ki kellett emelnünk az összes többi térség közül. Mutatói olyan sajátosan alakultak, hogy egyáltalán nem illettek - semmiféle formában - az összképbe. Ezért az elemzés végeredményeként mindig olyan eredményt

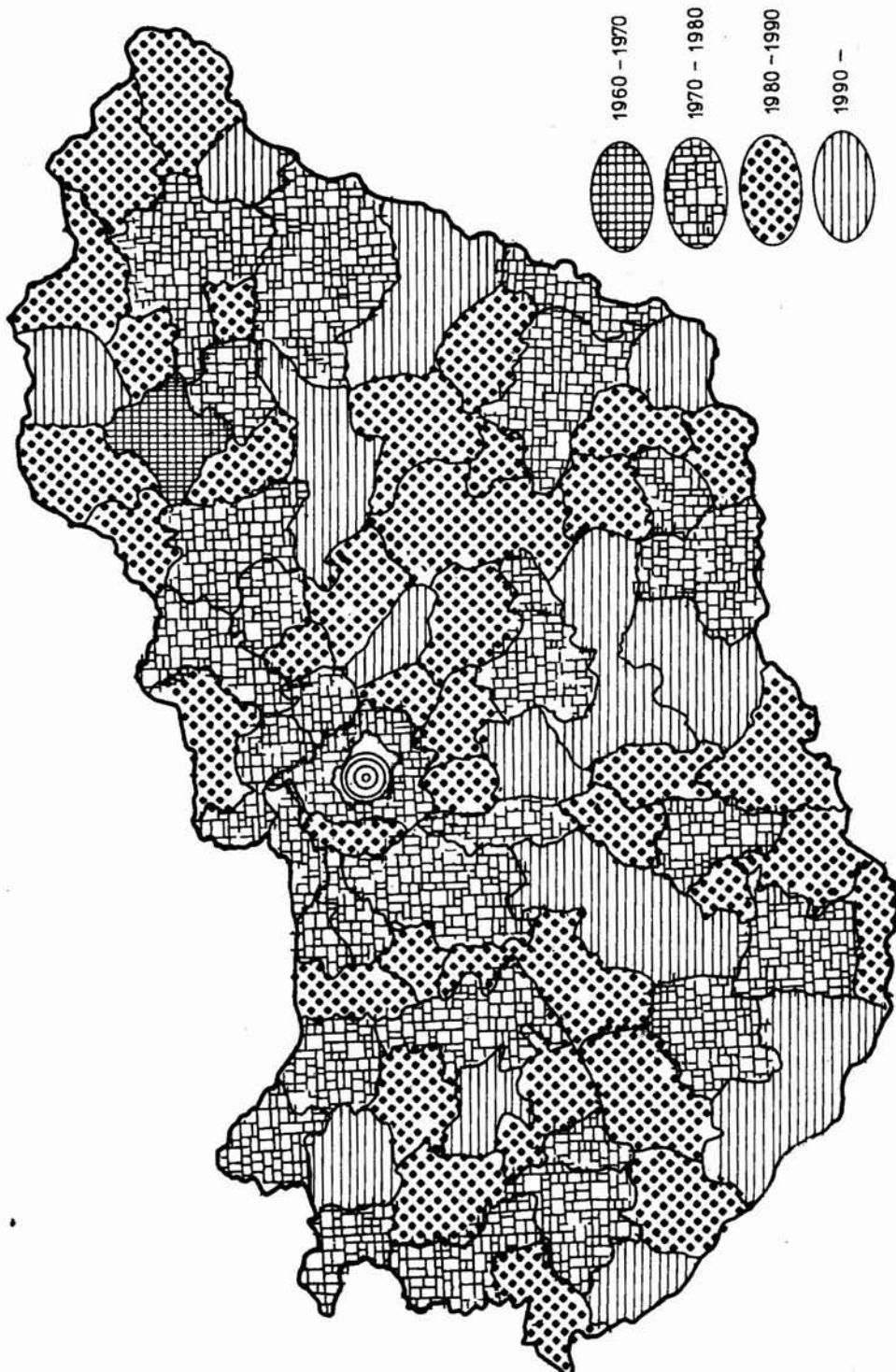
A városi térségek clusterei

kaptunk, amelyben az ország művelődési szempontból két félre bomlott: Budapestre és vidékre. Ez figyelmeztet többek közt arra a nagy nehézségre is, amellyel akkor kell szembenéznünk, ha a művelődési városközpontok kialakításához stratégiát keresünk (3. térkép).

Cluster-elemzésünk azt mutatta, hogy a 2., 3., 4. és 5. clusterbe került térségek mutatóik szerint meglehetősen szoros rokonságban állnak egymással. Ez a "rokonság", mint az ábráról leolvasható, a miskolci, veszprémi és székesfehérvári térséget - a szolnoki, győri, soproni keresztül a pécsi, nagykanizsai vagy zalaegerszegi térségekkel rokonítja. Ezeket keresztül olyan további térségekkel, mint például a szegedi, a hódmezővásárhelyi vagy a gyulai és békéscsabai. S ezek közvetítésével végül olyan térségekkel is, mint amilyen, mondjuk, a bajai vagy a makói. A sorozat clusterait összefoglalóan "megyeszékhelyi térségeknek" nevezhetnénk, jóllehet nem minden térség városi központja megyeszékhely itt (lásd alább). A clusterok második csoportja - amely bizonyos mutatói mentén erősen kapcsolódik az előbbiekhöz - "középvárosi térségek" néven gyűjthető egybe.

A 11-12. clusterok sajátossága, hogy az őket alkotó térségek kölcsönösen, több vonatkozásban is kapcsolódnak egymáshoz. Részben olyan térségekről van itt szó, mint a leninvárosi vagy a kazincbarcikai térség, részben pedig olyanokról, mint amilyeneket a gyöngyösi, várapalotai, tatabányai, dunaujvárosi alkotott. (Távolabbról követi őket az ózdi, az ajkai vagy a siklói térség is.) E két cluster - bár a statisztikai elemzés részben külön sorolta őket - nyilvánvalóan az egyoldalúan fejlesztett ipari térségeket foglalja magában. A különbségeket, mondjuk, a leninvárosi és kazincbarcikai térség közt egyfelől, az ózdi, ajkai vagy siklói térség közt másfelől persze nem az iparszerkezet adja, hanem sokkal inkább kulturális és népességi faktoraik értéke. Nem tagadható azonban, hogy e faktorsúlyok mögött a monostrukturális iparfejlesztés hatása húzódik - egy olyan alapanyag-, termelés és nehézipari fejlesztés, amely napjainkra kritikus helyzetbe hozta ezeket a térségeket. Ezért is kívánatos külön kiemelni őket. A 8., 9., és 10. clusterben jobbra olyan térségeket találunk, amelyeket összefoglalóan "kisvárosinak" nevezhetünk el. Nyilván nem lehetne a kecskeméti vagy a ballassagyarmati, a dombóvári vagy a ceglédi térségeket minden további nélkül városi hagyományok nélkülőnek nevezni. Az azonban mindenképp elgondolkodtató, hogy e térségek - a jászberényivel, a kiskunhalasival, a mohácsival stb. együtt - közös clusterokba sorolódtak az olyan térségekkel, mint amilyenek, mondjuk, a tiszafüredi, a mezőkövesdi, a marcali, a lenti vagy az encsi. Természetesen a cluster-elemzés csupán utat mutat, és elsődleges rendet "vág" egy halmazban, amelyet jobbra benyomásaink szerint szoktunk strukturálni. Anál is inkább, hiszen a városi térségeket általában a központjukat képező városok alapján ítélnénk meg inkább, s nem az egész térségből gyűjtött mutatók szerint. E különbségek azonban nemcsak a főváros és a periféria között lehetnek

A főváros 1960. évi iskolázottsági szintjének elérése a vidéki térségekben.

igen jelentősek: a centrum - periféria jelensége természetesen minden térségen belül kimutatható (amelyet, sajnos a statisztikai átlagokból kialakított mutatók egybemosnak).

A cluster-elemzés tehát szokatlan egybekerülésekre és különbözőségekre hívta föl figyelmünket.(14) Érdemesnek látszott a térségeket mutatóik alapján egyenként mérlegelni és végül is olyan típusokba besorolni, amelyekre már közvetlenül ajánlhattunk oktatásfejlesztési stratégiákat.

2.2 A városi térségek kulturális típusai

A faktoranalízis és a cluster-elemzés kiindulópontokat szolgáltatott ahhoz, hogy egy alternatív oktatásszervezés feltételeit és szükségességét adatszerűbben láthassuk. Ennek alapján - hasonlóságokra és eltérésekre egyaránt támaszkodva - csoportokba soroltuk a térségeket. A következőkben - már megindult fejlesztések tapasztalatait is figyelembe véve - ezeket az eltérő csoportokat, illetve a számukra ajánlott alternatív fejlesztéseket ismertetjük.

A térségek egy-egy - az oktatásszervezés szempontjából jellegzetesnek, illetve jellegzetesen eltérőnek tartott - csoportját demográfiai, foglalkoztatottsági és iskolázottsági szempontból jellemeztük. Miért? A vándorlás alakulása, fontossága nem igényel különösebb indoklást: potenciális résztvevők nélkül nem volna értelme távlati oktatásszervezésnek. A foglalkoztatottsági szerkezet és a munkahellyel való ellátottság többek közt a gyerekek és a fiatalok pályaműködésének és pályaválasztásának, munkába állásának szempontjából látszott döntő kritériumnak. A középfokú iskolázottság szintje és a középiskolába való belépés mennyiségi összeadása véleményünk szerint olyan mutató, amelynek alakulása országosan meglehetősen biztonsággal előre vetíthető. Ezért egy országos trendhez viszonyítva, bizonyos térségek adott állapota nagyon is jellemző lehet az ott lakók jelenlegi (a vizsgálatok időpontjában tanúsított) és jövőbeni iskolázással kapcsolatos magatartására. (S ebben az értelemben egyfajta jelzés a térség népességének társadalmi-kulturális összetételéről, arculatáról is.) Kapcsolódik ehhez a "szellemi (tanítási) potenciál" is, amelyet úgy fogunk föl, mint az oktatásba, ismeretszerzésbe bevonható szakembereknek, értelmiségieknek a térség lakosságára irányuló jelenlétét. Nem kétséges, hogy a megvizsgált városi térségek bizonyos csoportjai e tekintetben ugyancsak jellegzetesen eltérnek egymástól.

Alapkutatási szempontból bizonyára emelhetők kifogások az ellen, hogy főleg ezeket a jellemzőket vesszük figyelembe, amikor a városi térségek csoportjait a következőkben jellemezzük. Kutatásszervezési szempontból mégis úgy találtuk, hogy az így jellemzett térségcsoportok számára differenciált, egymástól jellegzetesen eltérő, sőt egymásnak esetenként alternatívát is jelentő fejlesztéseket kell ajánlalnunk.

Térségek városi hagyományok nélkül. Oktatásszervezési szempontból elemzéseinkben 15 térséget minősítettünk a leg-hátrányosabb helyzetűnek. Néhány mutatójuk szemléltetheti elmaradottságukat.

Magas elvándorlás, negatív vándorlási különbözet jellemzi őket. Évi vándorlási arányokat 90 és 260 ezrelék között találtunk. Mindez különösen nagy gondot okoz a különböző művelődési aktivitások megtervezésében, a keretül szolgáló intézmény szervezésében és a megfelelő színterek megépítésében.

Kiemelkedően magasnak találtuk a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát. E térségek lakossága 48 - 59%-ban a mezőgazdaságban dolgozik, ami együtt jár az igen alacsony (20% körüli) ipari foglalkoztatottsággal. Igen alacsonynak mutatkozott a terciér szektorban dolgozók aránya is (13 - 20%). A foglalkozási megoszlás csak kedvezőtlen pályaaorientációs lehetőségeket biztosított. Az egyik térségben a szellemi dolgozók aránya 10% alatt maradt, de a többiben sem érte el a 20%-ot.

A gazdálkodó szervezetek választéka elégtelen. A tizenöt térség közül hatban mindössze 8 - 10 gazdálkodó szervezet volt, kilencben valamivel több (11 - 15). Az előbbi csoportban tehát az alapvető pályairányok sem próbálhatók ki térségen belül, s az utóbbi csoportban is csak rendkívül szervezésigényesen. Szakközépiskolájuk nem volt - vagy térségenként csak egy -, a szakválaszték a szakmunkásképzéssel együtt is 2 - 8 között mozgott. Ekkora választék pedig nem látszik elegendőnek megfelelő pályaaorientáció megszervezéséhez. A középiskolázás szintje rendkívül alacsony volt, és lassú volt a növekedés üteme is.

Szellemi potenciáljukat is elégtelennek kellett ítélnünk. Ezekben a térségekben az oktatás tehát kizárólag (vagy csaknem kizárólag) szakképzett pedagógusok, szakképző és más művelődési káderek tartós odatelepítésével fejleszthető.

Mutatóik alapján külön csoportként kezeltük azokat a kisvárosi térségeket, amelyeknek városuk ugyan van, de valódi városi hagyományaik nincsenek. Ebbe a csoportba tartozik hazánk legtöbb térsége, kutatásunk besorolása szerint huszonkettő. Néhány választott mutatójuk alapján inkább fokozatokban különböztek az előző csoporttól, mint minőségileg. A fokozati különbség a fejlesztés hasonló stratégiáját igényli, de jobb kilátásokkal.

Vándorlási különbözetüket tekintve az országos sorrend harmadik harmadában helyezkednek el (vándorlási arányukat zömében évi 60 - 120 ezrelék között találtuk.) Ez az intézménytelepítésben és -tervezésben - ha kisebb mértékben is - az előbbi csoportéhoz hasonló gondokat okoz. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya alacsonyabb volt (36 - 47%), ugyancsak alacsony szekunder és terciér foglalkoztatottság mellett (30, illetve 20% körül). A szellemi dolgozók aránya 11 - 20% között volt, ami az integrált pályaaorientáció megszervezésére - elemeiben legalábbis - már lehetőséget ad.

Gazdálkodó szervezeteik száma általában 11 - 15, ami az

alapvető pályairányok kipróbálásához a térségen belül elegendőnek mutatkozott. A szakképzési választék viszonylag kiegyenlített volt. Ez a kiegyenlített választék azonban itt is csak úgy volna továbbfejleszhető, hogy ha a térségekben meglévő szakmunkásképzőket távlatilag fokozatosan középiskolákká fejlesztenék, és ezek bázisán integrálnák a szakképzést. (A szakközépiskolák választéka térségenként 3 - 5 volt, ami önmagában nem volna kielégítő.)

E térségek középiskolázottsági szintje alacsony, dinamikájuk is alacsonynak mondható. Középiskola-választékukra magas gimnáziumi arány jellemző, az előző csoporttól eltérően azonban rendszerint szakosított tantervű tanulócsoporthal (később fakultációkkal). Ezek azok a térségek, amelyekben a középiskolázás évtizedünkben vált tömegessé. Hogy ez valóban kibontakozzék, erőteljesen növelni javasoltuk - integrációk révén - a középfokú szakképzési választékot.

Szellemi potenciáljuk valamivel jobb volt, mint az előző csoporté. Önmagában azonban ez sem látszott elegendőnek a középiskolázás jelentős mérvű kiterjesztéséhez. Ezekben a térségekben is nagy művelődési és szakképzési káderhiánnyal számolhatunk tehát a következő évtized fejlesztései során.

A térségek e két - sokszorosan kedvezőtlennek ítélt - csoportja számára a többfunkciós intézmények, az ún. közös középiskolák ajánlhatók. Az integrálódás különböző művelődési tevékenységekre terjedhet ki: különböző tanfolyamokat, szakképzéseket, vizsga-előkészítéseket, könyvtárat, közösségi teret, nagytermet, esetleg kutatásra, szakképzésre alkalmas laboratóriumot stb. foglalhat magában. Az integrálódás a laza koordinációtól a kooperáción keresztül a föderációig terjedhet.

Az integrált intézmény a magyar művelődés történetében sem ismeretlen. Utalunk itt az egykori kisebb-nagyobb egyetemekre, amelyeknek auditorium maximuma, tudományos könyvtára, kutató laboratóriuma, nemritkán önálló kultúraszervező szerepe (nyomda, könyvkiadás, folyóirat) volt. (15) Az ilyen integrált intézmények emléke számos tradicionális gimnázium munk épületében még ma is fellelhető. Ezek a gimnáziumok - amelyek jórészt a századfordulón épültek - jellegzetes téralkotó elemei vidéki kis- és középvárosainknak. Bennük is megtalálható volt a közösségi célokra szolgáló díszterem, csakúgy, mint a néha könyvritkaságokkal jeleskedő tanári könyvtár és a korhoz képest jól felszerelt fizikai, kémiai előadó.

Számos kisvárosunkban az intézményi integráció spontán formáival találkozhatunk. Elsősorban olyan városkörnyékeken, amelyekben a középiskolai továbbtanulásra jobbára csak a kisvárosi gimnáziumban nyílik lehetőség. Ezek vagy fokozatosan megszűntek (pl. Vésztő, Körösladány, Őriszentpéter stb.), vagy egyetlen esélyük van a túlélésre: a többé-kevésbé intézményi integráció.

Ezek a helyeken a gimnáziumok szervezeti kereteiben - nemritkán azonos épületben vagy térben is egymáshoz közel - különböző szintű szakképzés indult. A korábbi változatban ez

szakközépiskolai tagozatot jelentett a gimnáziummal egy szervezetben, jelenleg jobbra olyan szakmunkásképzést, amelyet vagy helyben igényelnek, vagy máshonnan helyezték ki oda. A gimnáziumok fejlesztése lehetőséget ad arra is, hogy az eddiginél több, változó és a környék közvetlen igényeit kielégítő fakultáció kapjon helyet a gimnáziumok keretei közt. Az így integrált intézményekben emelt szintű, tudományos igényű képzés is folyhat, mégpedig a szokottnál kevesebb társadalmi feszültséget okozva. A hagyományos szervezeti keretek egy részének fakultatívvá tétele ugyanis nemcsak a szakképzés bevitelét teszi lehetővé, hanem azt is, hogy egy vagy néhány tantárgyból (esetleg meghívott előadóval) egyetemi előkészítés folyjék.

A keretek ilyen átalakítása révén ezek az intézmények színtereivé válhatnak a művelődés egyéb tevékenységeinek is. Ez természetes követelménye annak, hogy a városok és vidékek közművelődési tevékenységet gyakorolnak szabadidőben is, és ezzel potenciális közönséget alkotnak, távlatilag pedig kielégítendő igényeket képviselnek. Ez mind a könyvtár, a művelődési központ, mind a társasági alkalmak, szórakozóhelyek és a sportlétesítmények, mind a tömegközlekedés kihasználásában jellegzetesen kimutatható. Mivel ezek az intézmények a középiskolás korosztály nagyobb részét magukban foglalják, és elvileg a felnőtt korosztályok számára is művelődési fórumot biztosítanak, művelődési városközpontnak is tekinthetjük őket.

A fejlesztésnek ez az iránya feltételezi a létesítmények és a szerepkörök koncentrálódását a kisvárosban. Város és vidéke számára ebben az esetben a művelődés színtereinek céltudatos és tervszerű integrálódása a városiasodás végett csakúgy döntő, mint a középiskola életképessége szempontjából. Az intézmény kristályosodási pontja eddigi tapasztalataink alapján ilyen helyen általában a középiskola (leginkább a gimnázium). E köré lehet a szakképzést és az iskolán kívüli művelődést (esetleg elemi fokú kutatás-fejlesztést) célszerűen és gazdaságosan társítani. Ahol külön szakmai képzőintézmény (szakmunkásképző, szakközépiskola) és külön gimnázium működik, rendszerint egymást kiegészítő, csekély tanulólétszámmal, ott - éppen a meglévő távolságok ismeretében ezeknek az intézményeknek a szervezeti integrálódását is érdemes támogatni.

Középvárosi térségek. Az előbb jellemzett térségektől jellegzetesen különböztek azok, amelyeknek központja hagyományos igazgatási, közeleti központ. E tizenhárom térség - mutatói szempontjából - minőségileg más lehetőséget nyújtana a művelődés fejlesztésének is.

Vándorlási különbözetüket tekintve ezek a térségek az országos sorban középtájon helyezkednek el, kismértékben csökkenő tendenciával. Foglalkoztatottsági szerkezetük közepesen kiegyenlített volt. Az iparban foglalkoztatottak enyhé túlsúlya mellett (40% körül) a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya is jelentős; elmaradottabb viszont a terciér szektor (25% körül). A szellemi foglalkoztatottak aránya 20

- 30%-os, amivel a térségek kedvezőbb felében helyezkednek el. Mindez jó lehetőséget kínál az integrált pályaorientációs rendszer kibontakozására.

Kevésbé volt jó a helyzet azonban a gazdálkodó szervezetek számát tekintve. A csoport térségei zömmel még mindig abba a típusba tartoztak, ahol csak 11 - 15-féle gazdálkodó szervezetet számoltunk össze. Ez jellegzetesen korlátozza a kipróbálható alapvető pályairányokat. A szakképzési választék viszont kiegyenlítettnek mutatkozott. A térségek nagyobb részében 20 - 30 választási lehetőséget találtunk, ami az összes térségek között jó közepes helyet biztosított számukra.

Középiskolázottságuk szintje közepes, és erről a közepes szintről közepesen vagy annál dinamikusabban fejlődtek tovább. Ezekben a körzetekben a középiskolázás rendszerint nagy hagyományú gimnáziumokhoz kötődött; úgy tűnt, a további fejlesztés során a gimnáziumok tanulócsoportjaiban volna kívánatos különféle szintű szakmai képzést is integrálni (pl. fakultatív képzéssel). E térségek potenciálja az országos átlag fölött helyezkedik el. Becslésünk szerint ez azt jelentette, hogy ezekben a térségekben fokozott mértékben lehetne a nem pedagógus szakemberek közreműködését, tanításba való bevonását tervezni.

Az ország hat további térségének is középváros - vagy éppen kisváros - a központja ugyan, de művelődési szempontból nagy kulturális vagy idegenforgalmi hagyományaik jellegzetesen megkülönböztették őket más térségektől. Mutatóik arra mutattak, hogy optimális módon volnának művelődési városközpontokká fejleszthetők.

Népességük növekvő tendenciát mutatott, vagy legalábbis nem fogyott. Valamennyi térségre a magas terciér foglalkoztatási arány volt jellemző, országosan a legmagasabb szintet érték el. Ugyancsak magas volt a szellemi dolgozók aránya is (30% körül). Ez közepesnél jobb szekunder foglalkoztatottsággal párosult, és kedvezőnek látszott az integrált pályaorientációs rendszer megszervezéséhez.

Gazdálkodó szervezeteik száma megfelelő vagy kiemelkedően jó volt; az alapvető pályairányok megbízhatóan kipróbálhatók bennük. A szakképzési választék is megfelelő vagy jó.

Magas induló szintről e térségek lakosságának középiskolázása gyors ütemű fejlődést mutatott. Iskolaválasztékukat szintén a nagy hagyományú gimnáziumok jellemezték, erősen szakosított tantervű tanulócsoportokkal. Ez erős törekvést jelent a - körzetben is elérhető - felsőoktatás felé. A középiskolai integráció során a szakosított tantervű (fakultatív) tanulócsoportok mintájára és szervezeti keretei között látszott szükségesnek középiskolai szintű szakképzéssel növelni a választási lehetőségeket.

Szellemi potenciál mutatójuk csoportátlagá - a veszprémi térségé persze kivételesen kedvező - jó helyzetben van: országosan a harmadik. Ez arra utal, hogy ezekben a térségekben a nem pedagógus szakemberek bevonása és foglalkoztatása igen jelentős tartalékokat rejt magában.

Látható tehát, hogy ezekben a térségekben sokkal kedvezőbbek a feltételek a művelődési városközpontok kialakítására. A különbségeket mindenekelőtt abban ragadjuk meg, hogy a föl sorolt térségekben rendszerint nagy hagyományú gimnáziumok vannak. Nyilvánvaló tehát, hogy ezek az intézmények képezhetik a művelődési integráció szervezeti kereteit.

Az integrálódás célja itt szintén módosul. Feladata egyrészt a szakképzési választék bővítése, másrészt pedig a felsőoktatásra való felkészítés nem kívánatos társadalmi velejáróinak (vö. elitképzés) csökkentése. Ez azt jelenti, hogy elsősorban a szakosított tantervű (fakultatív) tanulócsoporthoz számát lenne kívánatos szaporítani e térségekben - szakképzést nyújtó tantervi irányokkal.

Megyeszékhelyek és térségeik. Tíz térség - művelődési mutatói tekintetében - ismét jellegzetesen elkülönül a többitől. Az utóbbi másfél évtized dinamikus fejlődő vidéki középvárosairól van szó. (A "megyeszékhely" nem pontos megjelölés. Kilenc térség központja valóban megyeszékhely; Nagykanizsa viszont nem az. Ugyanakkor másik tíz megyeszékhely nem ebbe a csoportba illik. A "megyeszékhely" elnevezés tehát inkább azt kívánja érzékeltetni, hogy e térségek központjai nagyvárosokká vannak fejlődőben.)

E térségekben a vándorlási különbözet pozitív volt: általában ezek a helyek vonzzák megyéjük lakosságát. Békéscsaba és Zalaegerszeg térsége azonban - a rendelkezésünkre álló statisztika szerint - kedvezőtlenül különbözött a többitől; a szolnoki és a salgótarjáni kisebb mértékben; a szombathelyi és a kecskeméti térség vándorlási egyenlege pedig stagnál. Foglalkoztatottsági szerkezetükre a szekunder foglalkoztatottság dinamikus növekedése volt jellemző. Ez megfelelő (25 - 30%-os) terciér foglalkoztatottsággal párosult. A szellemi dolgozók aránya e térségekben közepes (25% körül).

A gazdálkodó szervezetek jó választékot nyújtottak ezekben a térségekben. A kecskeméti kivételével - amelyet ebből a szempontból egyel alacsonyabb kategóriába soroltunk - valamennyi térségben a gazdálkodó szervezetek országosan legmagasabb számát (19 - 21) találtuk.

E térségek széles szakképzési választékot nyújtottak. Ennek bázisa ezekben a térségekben a sokféle szakközépiskola volt. A székesfehérvári, zalaegerszegi, kaposvári térségben (4 - 9 szakközépiskolai választék) ez a szakmunkásképzéssel látszott bővítenedőnek, a többi térségben azonban a 10 - 15 fajta önmagában is kellő választási lehetőséget biztosított.

A szolnoki és a zalaegerszegi térség közepes, a többi magas középiskolázottsági szintről kiindulva, gyors növekedést mutatott. Kiemeljük a szombathelyi térséget, amely országosan a leggyorsabban fejlődők közé került. Középiskolai választékukra a szakközépiskola volt a jellemző, viszonylag szűk gimnáziumi választással (aránytalanul kevés szakosított tantervű tanulócsoporthal). Itt - a szakközépiskolák bázisáról kiindulva - az integrációval többek között a fokozottabb felsőoktatásra való felkészítés látszott megoldandónak.

E térségek közepesen magasabb szellemi potenciállal

rendelkeztek. Ez ugyan kedvezőtlenebb, mint az előző csoporté, de becslésünk szerint alkalmas volt arra, hogy a nem pedagógus szakkaderekkel a művelődés és a szakképzés irányításába erőteljesebben lehessen bevonni.

E nagyvárosokká fejlődő középvárosokban és vidékeiken a szakképző intézmények koordinációja vezethet egy vagy több művelődési övezet kialakításához. A szakképző intézmények koordinálása sokszor ötletszerűnek látszik, közös jellemzője azonban, hogy egy-egy szakmacsoport vagy több rokon szakma különböző végzettségű dolgozóinak kiképzése a célja. E szakképzési bázisokhoz csatlakozhatnának azok az általános iskolák, amelyekből a fiatalok ide belépnek. Ezen túl még két csatlakozási pont fontos.

Az egyik a vállalatokhoz való csatlakozás. E középvárosokban (felsőfokú szerepkörű városokban, például számos megyeszékhelyen) közepes méretű, rendszerint megyei iparvállalatok koncentrálnak. Ennek az iparnak a munkaerő-ellátása jól megoldható úgy, hogy a vállalat működési köréhez tartozó városok és vidékeik iparágak szerint osztóznak meg a szakképzésen. Ez korántsem jelenti a választásnak azt a szabadságát, amelyet ideálisan igényelnénk (hiszen a szakmai irányt többé-kevésbé a kínálattól függően kell eldönteni), mégis kétségtelenül nagyobb kiválasztási szabadságot biztosít az egyénnek, mint ha szakmai irányt és képzettségi szintet egyszerre kellene választania. A komplex szakképző bázis még egy fontos társadalmi szerepet betölt: méreténél, valamint az üzemek méreténél fogva, amelyekkel kapcsolatban áll, egyfajta munkaerő-tartalék szerepére tesz szert, és ezzel a jövőbeni munkavállalók művelődési érdekvédelmét is képes el látni.

A másik fontos kapcsolat a szakképzés viszonya az általános képzéshez. A szakképző bázis célja a szakképzés, ami pontosabban annyit jelent, hogy minden tanítás és minden tanulás ennek szolgál eszközül. A fejlesztés során azonban a szakképzés ilyen, ma általánosan elterjedt értelmezésével: szakítanunk kell. Ezek a bázisok annyiban lehetnek "szakképzők", hogy a bennük folyó programok nagyobb részének munkaerőképzés a célja.

Két kikötést azonban feltétlenül érvényesítenünk kellene a fejlesztésben. Az egyik az, hogy a szakképző bázison legalább két- (de inkább több-) szintű szakmai képzettséget lehessen megszerezni. Mert ha nem, akkor a választási lehetőségek köre rendkívül leszűkül, a programok nem szólnak a város és vidéke lakosságának túlnyomó többségéhez, és a bázis a szakmai pályára készülők művelődési érdekeit sem képviseli kellően. A másik kikötés pedig az, hogy e szakképző bázison egyetemi-főiskolai továbbtanulásra való előkészítés is folyjék: legalább egy csoportnak legalább egy program évfolyamonként. A szakképző bázisok művelődési központokká éppen azért válhatnak, hogy választható programjaik, bár egy szakirányhoz tartoznak, különböző szintű végzettséget kínálnak, és van általánosan művelő csoportjuk is.

Tapasztalataink szerint együttműködés szervezhető már

meglévő intézmények között - beleértve a gimnáziumot is - egy-egy szakképző bázis kialakítása végett. A térségi gimnáziumok úgy illeszkednek bele a funkciómegosztásba, hogy a permanens művelődés változatos programjait kínálják. Bár szakképesítés itt nem szerezhető, szakirányú képzést (pl. adminisztrátori, irodai alkalmazotti, ügyintézői, előadói stb. - amelyek egyike sem igényel szűkebb profilú szakmai képzést) itt lehet nyerni. Az iskola általánosan művelő jellegét sajátos szervezeti formákkal növelheti, valamint hasznosan közreműködhet a szakképző bázison kialakított, továbbtanulásra előkészítő programokban.

A szakképző bázisokhoz több más művelődési szintérnek is csatlakoznia kell (sportpálya, könyvtár, uszoda stb.). Fontosabb ennél, hogy a szakképző bázisokhoz tartoznak azok a tanműhelyek is, amelyek - akár az intézményben, akár az üzemekben - a szakképzésben részt vevők kiképzését szolgálják. Ezen a ponton a szakképző bázisok többek a kisváros közös középiskoláinál, mivel itt a művelődés övezetébe üzemi létesítmények is bevonódnak.

Monostrukturális (ipari) térségek. Hét térség mutatói abból a szempontból különböznek el a többitől, hogy a térségek centruma kivétel nélkül jellegzetes ipari központ. Közük találtuk a hagyományos nehézipar központjait (Dunaújváros, Kazincbarcika stb.), a hatvanas évek iparfejlesztésének "termékeit" (pl. Leninváros), vagy a bányászat hagyományos központjait (Tatabánya, Várpalota stb.).

Országosan ezekben a térségekben a legmagasabb a bevándorlás. Az első 10 között ott találjuk a tatabányai, dunaújvárosi, várpalotai, kazincbarcikai térséget. Foglalkoztatottsági szerkezetük egyoldalú. A szekunder foglalkoztatás szempontjából országosan az elsők között voltak. Ettől a fejlettségtől szélsőségesen elmaradt a terciér foglalkoztatottság aránya.

A szakképzési választék igen magas volt, ami a szakközépiskolákkal (részben a szakmunkásképzéssel) magyarázható. Ugyanakkor a gimnáziumi kapacitás az előző csoporthoz képest is aránytalanul szűk volt (ebből a szempontból az ajkai és a tatabányai térség országosan az utolsó öt közé került, a kazincbarcikai és az ózdi pedig a harmadik harmadba). Jellegzetesen alakult e térségek középiskolázottsági szintje és dinamikája. Alacsony (a leninvárosi körzet esetében extrém alacsony) induló szintről gyors, esetenként a leggyorsabb növekedést mutatták. Szellemi pontenciáljuk mutatói a térségben lakók fiatalosága, valamint szakmai összetétele miatt az átlagosnál magasabb szintet értek el.

Azokban a városokban és vidékeiken, amelyeknek gazdasági életét egy-egy nagyméretű iparvállalat, agrárpari komplexum határozza meg, természetes, hogy a szakmai képzés túlnyomó részét is az illető vállalat szervezi. Az eddigi tapasztalatok ezzel kapcsolatban egyértelműek. E körzetekben az üzemi szervezésben folyó szakképzést nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az üzem szervezeti keretei közt megvalósuló szakmai képzés különféle szintjeihez azonban kiegészítésül feltétle-

nül kapcsolni lehet, sőt kell a művelődés többi színtereit. A választás szabadságát itt az adott nagyvállalat munkaerő-szükséglete (fejlesztési elképzelései) határolják be.

Az ilyen fejlesztés során leginkább az a kérdés, milyen ösztönzéssel, illetve milyen szankciókkal biztosítható az általános képzés vagy a felkészülés egy hosszab és elmélet-igényesebb szakmai tanulásra, a középfok utáni iskolázásra. Ennek a dilemmának az a közkeletű megoldása, hogy az általános képzést szervezetileg elválasztják a szakmai képzéstől, a hivatalos, kötelező elemi fokú iskolázás idejének meghosszabbításával és a szakképzés átutalásával a vállalat felelősségi körébe. Ez azonban csak az egyik a lehetséges utak közül. Legalább ennyire fontos végiggondolni, hogyan biztosítható az üzemben dolgozók vagy az ott tanulók választási szabadsága a továbbtanulásra vagy a rekurrens képzésre. A művelődés ebből a szempontból világosan érdekeket egyeztető tereppé válik.

Ez a fejlesztés nálunk még kidolgozatlan. Olyan nagyvállalat, amely ebben számottevő partner tudna és akarna lenni, jelenleg csak néhány van Magyarországon. E fejlesztés kidolgozásába a jövőben nem elegendő többé az illetékes városok ágazatilag felelős művelődési vezetőit bevonni. Olyan határterületekre értünk itt el az oktatás távlati fejlesztésében, ahol lépéseinket az eddigieknél jobban össze kell hangolnunk azzal, ami a termelés szférájában történik.

Nagyvárosi művelődési térségek. Nagyvárosokban egyetlen művelődési központot kialakítani aligha lehet. Egyrészt a méretek és a lakosság koncentrálttsága miatt: hiszen egy-egy nagyvárosunk és térsége már csak méreteiben is jóval nagyobb annál, hogysen egyetlen központja valamennyi művelődési igényt kiszolgálni képes lenne. Másrészt társadalmilag-gazdaságilag is tagoltabb, összetettebb annál, hogysen lehetséges volna a színterek egyszerű összekapcsolásával kielégíteni a szükségleteket. Ezt tükrözték egyébként intézményei is, amelyek specializáltak és differenciáltak.

Megyei városainkban több művelődési övezet kialakítása látszik célszerűnek. Jól érzékelhető ez a budapesti fejlesztési tervben, mely szerint két-három kerületben igyekeznek kialakítani gimnáziumi együttműködések.(16) A leendő fakultáció száma és iránya két-három kerületben együtt teheti ki, fedheti le azt, amit más esetben egyetlen központi intézmény, intézményegyüttes lefedni képes volna. Természetesen emellett a szakmai képzésben is ésszerű együttműködés alakítandó ki, és a művelődési övezetekhez további művelődési tereket is csatlakoztatni kívánatos a fejlesztés folyamán.

A fejlesztésnek ez az útja aránylag könnyebb az új lakótelepek tervezésekor, mert ott a művelődési övezetnek szánt terület előre biztosítható, még ha csak hosszabb idő alatt tudják is beépíteni. A legnehezebb helyzetben az előregedett városrészek vannak. Itt a művelődési színterek sűrűek ugyan, de kooperációjuk csak igen sok szervezéssel biztosítható. Ilyenkor utaztatni könnyebbnek látszik, mint intézményt épí-

teni. Arra azonban ilyen fejlesztés esetén is vigyázni kell, hogy a korcsoportonkénti iskoláztatási arányok ne romoljanak: a különböző iskolatípusok között a gimnáziumi iskolázás magasra sorolandó (elvileg tehát a magas létszámú évfjáratoakat nem lenne szabad a legalsóbb középiskola-típusban: a szakmunkásképzésben elhelyezni). Különösen a városszéli, peremkerületi gimnáziumok azok, amelyek megindultak a már említett közös középiskolává válás útján.

2.3 Négy városi térség példája

Hogyan befolyásolja - magyarul: miként korlátozza, hogyan határolja be - az adott területi-társadalmi föltételrendszer az oktatásszervezést? A fönti statisztikai elemzések erre a kérdésre csak rendkívül elnagyoltan felelhetnek. Mondhatjuk persze, hogy csak orientálás és illusztrálás volt a céljuk. Annak a gondolatnak az illusztrálása, hogy azonos oktatáspolitikai célokat csak eltérő oktatásszervezéssel közelíthetünk meg, s így egyfajta orientálás azoknak, akik ezt a gondolatot elfogadva, az alternatív oktatásszervezésben tájékozódni szeretnének.

E tájékozódás útján a következő lépésnek egy-egy térség tüzetesebb elemzése látszott, de a számos esetelemzés közül csupán egyet mutathatunk be itt (és természetesen azt is a technikai részletek nélkül, tehát rendkívül elnagyoltan). Talán ennek ellenére is láthatóvá válik, amit a statisztikai elemzés szükségképpen elfedett: olyan területi sajátosságok, amelyek mindig is a központi elgondolások alkotó, egyedi alkalmazását tették szükségessé. Továbbá olyan - viszonylag újnak tetsző - társadalmi-kulturális tendenciák, amelyek a központi elgondolásokat is módosíthatják.

Az alább bemutatandó négy városi térség: Esztergom, Tatabánya, Tata és Komárom vidéke. Mondhatnánk tehát Komárom megyét is. Hogy e helyütt mégsem ezt hangsúlyozzuk, az azért van, mert nem annyira a megyei irányítás problémáira kívánjuk fölhívni a figyelmet, mint inkább a térségi szemlélet sajátosságaira. (17)

Esztergom és vidéke. Az országos elemzésben az esztergomi térséget középvárosi központtal rendelkező térségnek nyilvánítottuk. Kulturális és oktatási mutatói alapján meglehetősen egyértelműséggel volt besorolható azon térségek közé, amelyek egy-egy fejlettebb város vonzáskörzetének tekinthetők (1.táblázat). Ezek a térségek alkotják az ország mintegy harmadát; a velük kapcsolatos oktatásfejlesztési javaslat szerint meglévő iskolahálózatukat volna kívánatos bővíteni, elsősorban a szakképzési választék növelésével.

A hivatkozott, korábbi elemzés azonban azt is mutatta, hogy az esztergomi térség nemcsak a "középváros" kategóriába sorolható be, hanem - természetesen - további kategóriákba (vagy alkategóriákba) is. Így más megközelítésben az esztergomi térséget úgy minősítettük, mint ami hagyományos kulturális, illetve közigazgatási központtal rendelkezik. Ebben a

megközelítésben például a gyulai, a keszthelyi stb. térséggel vetettük egybe.

Jelen vizsgálat keretében tehát azt a célt tűztük magunk elé, hogy a térséget részleteiben is jobban megismerjük.

Az esztergomi térséghez 22 települést sorolhatunk. A térség északkeleti felét a Duna-kanyar teszi ki (Pilis, Visegrádi-hegység), délnyugati felét pedig a Gerecse és a Pilis közé behúzódó Zsámbéki-medence folytatása. Ez a medence mezőgazdasági terület; míg az észak - északnyugati részt az ország fontos barnaszén-lelőhelyei közt tartjuk nyilván

Az esztergomi térség településeinek
társadalmi-kulturális jellemzői 1980-ban

Település neve	Népesség (fő)	Vándor- lási külön- bözlet (ezer lakosra)	60 éven felüliek a népes- ség szá- zaléká- ban	Érettsé- gizettek aránya a népes- ségben (%)	Nem fizi- kai dol- gozók a- ránya a népesség- ben (%)
Esztergom	30798	9	15	19,5	34,6
Dorog	11799	-6	13	16,8	29,4
Süttő	1971	-28	17	15,2	24,8
Lábatlan	5926	-19	12	12,8	19,2
Nyergesújfalu	8081	-8	10	17,6	24,9
Tát	5342	-5	11	11,4	16,0
Mogyorósbánya	859	8	14	9,5	11,4
Csolnok	3621	-8	16	10,8	15,5
Sárisáp	4115	-2	15	10,1	14,6
Tokod	7844	-3	15	10,7	16,8
Kesztölc	2355	-10	16	8,4	10,7
Pilisszentlélek	401	-2	14	2,8	5,9
Dág	1126	-1	16	7,9	11,5
Máriaalom	603	-28	13	4,7	9,3
Uny	675	3	15	7,9	14,9
Bajót	1633	-1	14	5,9	7,3
Bajna	2131	-9	15	8,6	13,7
Epöl	672	-7	19	7,9	10,8
Nagysáp	1593	-4	13	6,4	8,7
Piliscsév	2432	-11	14	5,3	7,0
Leányvár	1600	9	13	10,3	14,0
Pilismarót	1770	11	23	10,4	18,0
Dömös	1139	15	19	12,6	23,0

1. táblázat

(Dorog, Tokod, Tardosbánya, Mogyorósbánya). A térséget a budapest-bécsi főút szeli keresztül, északon az országhatár (Duna), keleten pedig a Dunazug-hegység határolja le. Délnyugati határának a 10-es útról Pilicsabánál kiágazó, a Ge-

recse szélén végigmenő utat foghatjuk föl.

A térség hosszú időn át a kis Esztergom megye része volt; térségként való fölfogása ilyen szempontból indokolt. Ugyanakkor erősen kérdéses, hogy Esztergom - a térség városa - mennyiben tudja "központi" funkcióit (itt most elsősorban közoktatási-kulturális ellátó szerepkörre gondolunk) betölteni. Nem csupán a közlekedési hálózat miatt, amely északnyugat - délkeleti irányban szeli át ezt a térséget (gondoljunk a budapesti-bécsi útra és az ebből kiágazó összes mellékutakra; délnyugat - északkeleti összeköttetése jóval gyérebb), hanem elsősorban azért, mert a térség gazdasági háttere, munkahely-struktúrája heterogén.

Míg a térség északkeleti fele Komárom megye, sőt az ország kiemelt üdülőkörzete, addig a Duna vonalán olyan "urbanizációs tengely" húzódik végig, amely az országban egyedülálló (Esztergom - Dorog - Nyergesújfalú - Látatlan). Külön kell említeni ebben az összefüggésben is a bányászatot (melynek révén a térség egyes településeit sokkal inkább a tatabányai vagy, mondjuk, a salgótarjáni térséggel volna jogos azonosítani). Végül a Zsámbéki-medencében és folytatásában mezőgazdasági jellegű településeket találunk, számottevő ipari munkahelyek nélkül. A térségnek ezek a települései munkahelystruktúrájukat és ellátási igényeiket tekintve sokkal inkább vethetők egybe mondjuk a komáromi stb. térségekkel.

Bár a lehatárolás, láttuk, sokkal inkább igazgatási hagyományokat követ, semmint a megye munkamegosztásában elfoglalt helyét, kétségtelen, hogy Esztergomnak egyfajta központ szerepet kell betöltenie. Nemcsak azért, mert a megye öt városának egyike, hanem oktatási-kulturális intézményellátása miatt is. Ennek az intézményellátottságnak többszáz éves múltja is van, hosszú időn keresztül egyházi központ volta is erősítette ezt a szerepét, a közelmúltban pedig a főváros közelsége nemcsak kulturális-oktatási intézmények idetelepülését segítette, hanem új ipari telephelyek megnyitását és ezzel az ipari foglalkoztatás megoldását is. (Megjegyezzük, hogy a munkahelystruktúra elemzése jól mutatja: a város ma már korántsem fogható föl pusztán kulturális és/vagy adminisztratív központként. Mivel Doroggal erőteljesen összenőtt, nemcsak ipara, hanem bizonyos bányászata is van.)

A térségben az 1980-as népszámlálás 98 ezer lakost talált; tulajdonképpen annyit tehát, amennyit az előzetes vizsgálatokban lehatárolt, illetve elemzett városi térségek átlaga. Ez annyit jelent, hogy - az előzőekben kifejtett körzetkonceptió alapján - ennek a mintegy 100 ezer lakosnak az oktatási ellátását volna kívánatos a maga egészében szervezni. Ez megközelítőleg 5 ezer óvodás, 12 ezer általános iskolás és 7 ezer középiskolás korú gyereket, fiatalt jelent. Oktatásukat, valamint szabadidős kulturálódásukat, művelődésüket "egységben szervezni" persze nem lehet úgy, hogy egy vagy több "mammut-iskolát" szervezünk nekik, már csak települési okokból sem. Ehelyett a meglévő kapacitások első-

sorban tartalmi összehangolását javasoljuk, (programok, kínálatok).

Tatabánya és vidéke. A tatabányai térség - a megyeközpont, a közelében fekvő Oroszlány s a környékükön települt falvak - a megye déli, hegyvidéki részén, a Vértes, a Budai-hegyvidék és a Gerecse között helyezkedik el. A közvetlen vonzáskörzet nyugat felé síkvidéki, mezőgazdasági településeket foglal magába. Az össznépeség 116 ezer fölött van. A népességnek csak 16%-a községi lakos, 66%-a a megyeszékhelyen, 18%-a Oroszlányban él. A térség falvainak többsége - a 12 közül 10 - 2 ezernél alacsonyabb lélekszámú; legnagyobb a 4 ezer lakosú Környe, legkisebb a 475 főt számláló

A tatabányai térség településeinek társadalmi-kulturális jellemzői 1980-ban

Település neve	Népesség (fő)	Vándorlasi különbözet (ezer lakosra)	60 éven felüliek a népesség százalékában	Érettségizettek aránya a népességben (%)	Nem fizikai dolgozók aránya a népességben (%)
Tatabánya	76597	5	12,0	15,7	27,5
Gyermely	1092	-5	11,0	10,1	16,5
Környe	4032	-15	5,1	9,9	14,5
Tarján	2713	-3	16,6	7,8	12,5
Héreg	1094	-7	20,3	5,7	9,4
Vértesszőlős	2051	17	16,9	11,4	18,9
Oroszlány	21002	10	7,8	14,9	21,4
Bokod	2224	-7	15,8	11,2	13,3
Dad	1013	-6	20,5	10,6	13,5
Kecskéd	1672	-7	15,6	11,3	17,7
Kömlőd	1165	-1	11,2	6,8	15,8
Vértessomló	1185	-16	14,5	4,8	11,7
Várgesztes	475	19	12,4	7,5	13,3
Szomor	851	-24	7,2	7,5	11,5

2. táblázat

Várgesztes (2. táblázat).

Az egyoldalú ipari fejlettség korábbi vizsgálataink szerint az ország legtöbb így jellemzett térségében összefüggött a fiatalok magas arányával, a népesség növekedésének dinamikájával, a kiegyenlített városi fejlődést mutató térségekkel szemben az iskolázottság alacsonyabb szintjével, de növekedésének - bizonyos határok között - nagyobb ütemével is. Korábbi vizsgálataink szerint azonban Tatabánya megyeszékhelyi rangja - mivel a térség népességének kétharmada itt tömörül, statisztikailag ez a meghatározó - más ipari térségektől eltérően számos olyan munkahelyet teremt, aminek következtében a népesség foglalkozás szerinti összetételé-

ben, iskolázottságában, művelődési magatartásában nem az ipar lesz az egyetlen meghatározó elem. Az ipari térségek további fontos meghatározójának tekintettük a középfokú oktatás egyoldalúságát, az iparhoz alkalmazkodó szakmunkásképzés túlzott dominanciáját, egyéb iskolatípusok hiányát. Mint a következőkben látni fogjuk, a térségre ez is csak részben jellemző. A megyeszékhely és a térség másik városának urbanizáltsági szintje - ami a művelődést illeti - nem éri el a szomszédos Tataét. Ez összefügghet azzal, hogy Tatabánya városszerkezetében érzékelhetőek maradtak az egykori falvak, amelyekből létrejött. A szomszédos tatai környék a maga erősebb kulturális hagyományaival, üdülési lehetőségeivel mintegy ellenpólusa, bizonyos értelemben kiegészítője az itteni fejlődés egyoldalúságának.

A térség településszerkezetére a korábban írottak mellett jellemző, hogy a két város egymáshoz közel, egymással jó közlekedési kapcsolatban helyezkedik el. A falvak többségének viszont vagy csak Oroszlányhoz, vagy csak Tatabányához vannak jó közlekedési kapcsolataik. Az északkeleti - délnyugati irányban hosszan elnyúló térség így két különálló, ám sok tekintetben egymáshoz hasonló területre osztható. Ez tükröződik a megye közigazgatási beosztásában is, amely oroszlányi és tatabányai városkörnyéket különböztet meg.

Tata és vidéke. A térség - a központi város körül még kilenc község csatlakozik ide mint városkörnyéki település - a Gerecse nyugati lejtőin terül el, északon a Dunáig, délen a tatabányai agglomerációba sorolható Vértesszőlősig terjed. Keleten és nyugaton a községekben érzékelhető Tata vonzása, melynek közlekedési útjai a városon át vezetnek. A tatai térség - jóllehet az alapul vett korábbi kutatásokban önálló egységként kezeltük - nehezen vizsgálható a környéken működő ipari centrumok nélkül. A közeli Tatabánya, a Duna mentén Süttő, Almásfüzitő, Komárom, Lábatlan, sőt Nergesújfalú feltehetően hatást gyakorol az itt élők életmódjára, életszínvonalára: akár mint munkahelyek, akár mint a mezőgazdasági termelés piacai jól megközelíthetők szinte valamennyi faluból. Ennek ellenére a térségnek sajátos arculata is van, amit elsősorban Tata határoz meg, de természetesen a térség kisebb települései is adnak hozzá jellemző vonásokat (3. táblázat).

Ez a sajátosság korábbi vizsgálataink szerint elsősorban a művelődés vonatkozásában rajzolódott ki. A környező ipari, illetve mezőgazdasági térségek között a tatai a fejlett városi térségek jellegzetes vonásaival tűnik ki. Népeiségének fiatalos korszerkezete mellett viszonylag magas színvonalú iskolázottság jellemző rá, továbbá az iskolázottság növekedésének megrázkódtatásoktól mentes, az országos átlagnál erősebb dinamikája. Középfokú iskoláinak képzési kínálata viszonylag széles, gazdasága sokféle pályára, foglalkozásra ad lehetőséget a pályakezdőknek. (Hasonló típusba sorolható az ország területén például a keszthelyi, az egri és a szombathelyi térség.) Ezek az adottságok hosszú és "szerves" fejlődés során bontakoztak ki, a polgár-kereskedő Tata ha-

A tatai térség településeinek
társadalmi-kulturális jellemzői 1980-ban

Település neve	Népesség (fő)	Vándor- lási külön- bőzet (ezer lakosra)	60 éven felüliek a népes- ség szá- zaléká- ban	Érettsé- gizettek aránya a népes- ségben (%)	Nem fizi- kai dol- gozók a- ránya a népesség- ben (%)
Tata	24526	15	6,7	18,53	32,6
Ágostyán	521	-12	18,2	7,36	12,8
Almásneszmély	3042	7	17,8	10,03	15,3
Baj	1807	-11	14,1	8,21	14,6
Kocs	2828	-4	16,2	7,53	12,3
Naszály	2262	-11	16,2	7,50	11,4
Szomód	1776	0	18,8	7,80	16,5
Dunaszentmiklós	488	-16	20,3	9,95	15,7
Tardosbánya	1552	3	16,8	9,70	12,5
Vérttestolna	600	-5	16,4	8,33	13,0

3. táblázat

gyománycs "iskolaváros", gimnáziuma napjainkig meg tudta tartani soknemzedékes jó hírét.

A térség e jellemzője következtében alakultak ki a funkciómegoszlás első kezdeményei Tata és Tatabánya között: a megyeszékhely értelmiségi és vezető rétege szívesen választja lakóhelyül, legalábbis nyaralóhelyül a szomszédos kisvárost. Ehhez hozzájárulnak Tata szerencsés természeti adottságai is, amelyek üdülésre kiváltképpen alkalmassá teszik: a források által táplált tavak. (Ma már láthatók annak következményei, amiről kezdetben csak a napisajtó adott időnként aggódó híreket: a bányászat következtében csökkent, illetve elapadt egyes karsztforrások vízhozama.) Mindenesetre a jelzett funkciómegoszlás bizonyosan hozzájárul a város, illetve - közvetve - környéke városiasságának fejlődéséhez.

Komárom és vidéke. A megye nyugati felének egyetlen városa Komárom. Területi egységként kezelése problematikusabbnak látszik, mint a tatai vagy a tatabányai térség esetében. Nemcsak az erősen eltérő természetföldrajzi adottságok - északon síkvidéki, délen a Bakony emelkedő lejtői jellemzik - teszik kérdésessé az egységet, hanem a viszonylag nagy távolságok, illetve a közlekedési vonalak hálózata is. A bakonyi községeket Komárommal csak kanyargós mellékutak kötik össze, a térség északi részét átszelő másodrendű út Székesfehérvárral és Győrrel teremt összeköttetést, a vasúti szárnyvonalak a bakonyi községek zömét részben kikerülik, illetve nem Komárommal kötik össze. Ennek ellenére az azonos közigazgatási egységbe tartozás, valamint a meglévő közlekedési utak a megyének ezt a délnyugati csücskét Komárom városhoz csatlakoztatják.

Korábbi vizsgálataink során a területet nem tudtuk

egyértelműen besorolni a kialakított típusok egyikébe sem. A főbb típusképző ismérvek alapján - a népesség iskolázottsága, általánosabb művelődési magatartása, életkori szerkezete, a foglalkoztatás és a szakképzettség szerkezete stb. - a kisvárosi és az ipari típusokhoz is hasonlít, de megtaláltuk a fejlettebb városi típus egy-egy ismételt is. A térség részletesebb elemzése érthetővé teszi, miért nem rajzolódott ki egyértelműen besorolható profilja (4. táblázat).

A terület városközpontja Komárom. A város, amely története során többször töltött be fontos művelődési szerepkört, a trianoni döntés eredményeképpen megféleződött, magyarországi része az egykori város pereme volt. A mai Komárom föl-

A komáromi térség településeinek
társadalmi-kulturális jellemzői 1980-ban

Település neve	Népesség (fő)	Vándor- lási külön- bözlet (ezer lakosra)	60 éven felüliek a népes- ség szá- zaléká- ban	Érettsé- gizettek aránya a népes- ségben (%)	Nem fizi- kai dol- gozók a- ránya a népesség- ben (%)
Komárom	19879	-6	14,8	16,7	29,0
Ács	7733	-3	17,3	8,6	13,6
Bábolna	3234	-9	10,0	12,4	24,2
Bana	1652	-13	15,7	6,6	9,8
Tárkány	1908	-14	20,3	6,1	10,7
Kisbér	5109	-2	17,1	13,4	22,2
Ászár	1663	-4	15,5	13,4	16,8
Éte	746	-28	23,0	7,0	9,6
Hánta	598	-12	20,0	5,6	6,2
Nagyigmánd	3343	-7	16,7	8,6	17,6
Csép	521	33	16,5	6,3	6,0
Kisigmánd	1094	-2	13,8	6,0	9,5
Almásfüzitő	2914	-24	12,0	19,8	36,1
Bakonysárkány	1108	-26	15,6	6,8	12,7
Mocsa	2577	-7	16,3	4,2	11,5
Ácsteszer	798	-4	18,9	5,8	9,7
Aka	337	6	19,5	4,0	9,7
Csatka	529	53	22,6	7,7	10,3
Sur	1537	-9	15,8	5,5	10,0
Bakonyszombathely	1656	-2	12,9	8,4	12,5
Bakonybánk	626	-29	22,5	5,8	11,5
Réde	1606	1	18,1	6,1	10,8
Bársonyos	873	14	23,2	8,4	13,1
Kerékteleki	877	-8	17,3	6,9	11,7
Császár	2132	-11	16,9	9,9	13,9
Vérteskéthely	671	1	20,8	6,6	12,5
Szend	1008	-23	20,7	7,8	12,7
Szák	756	-9	18,3	6,5	12,0

4. táblázat

tételezhetően nem tudta hiánytalanul átvenni és továbbfejleszteni az egykori szerepkört, s nem tud vidékének valódi szervező központja lenni. A térség déli részének aprófalvas településszerkezete az adott közlekedési viszonyok mellett meg is nehezíti, hogy valóban azzá váljon.

A térség teljes népessége mintegy 66 ezer fő, alig harmada városi (komáromi) lakos. A megye többi térségéhez képest alacsony városi népességarány az egyik statisztikailag is mérhető jelentős különbség. A községi népesség 27 településen oszlik meg, s ezek népességszáma igen változó: a legnagyobb (Ács) közel 8 ezer lakosú, viszont a térség községeinek majdnem a felében kevesebb mint ezer ember él. Az 500-600 lakosú aprófalvak a Bakonyban sűrűsödnek, ez a megye oktatás- és szociálpolitikai szempontból is legproblematicusabb része.

E négy térség részletesebb társadalom- és oktatásstatisztikai vizsgálata számos szakmai közhelyet látszik megerősíteni a társadalmi folyamatok és az oktatás kapcsolatáról. Ami a népesség iskolázottságát illeti, természetesen szoros összefüggést találunk általában véve az iskolázottság és az ún. társadalmi összetétel mutatói között, akárcsak az iskolázottság és a lakosság foglalkozási szerkezete között. Nem véletlen persze az sem, hogy Komárom megye népességének legiskolázottabb csoportjai a térségek városaiban laknak; a térségek központjának tekintett települések mutatói pedig mindenütt meghaladták az átlagot.

Ugyancsak közismert jelenséget tapasztalunk az iskolaellátottság és más ellátottságok vonatkozásában is. Egyfelől: a legiskolázottabb társadalmi csoportok rendszerint a középiskolák székhelytelepülésein laknak; másfelől: a vizsgált térségek társadalmi hátrányait ellátottságbeli hátrányok is növelik, nem utolsósorban a bölcsődei, óvodai és általános iskolai hiányok (általánosságban szólva, a megye délnyugati részét, az északkeletivel egybevetve). Bár az iskolai ellátottság mindenütt kiegyenlítettebb, mint az infrastruktúrális ellátottság általában - ez országos jelenség, amelyre mi is, más elemzések is már régebben felfigyeltek -, egészében még ennek a legfejlettebb megyének a társadalompolitikai problémáit is jellemezhetjük vele.

Ugyanakkor az 1980-as adatok alapján végzett elemzések néhány olyan sajátosságra is föl hívták figyelmünket, amellyel másutt nem - vagy nem ilyen mértékben - találkozunk. Ezek a sajátosságok zavarossá, homályossá teszik az országosan megszokott és sokszor elismételt összefüggéseket az oktatás és a társadalmi föltételrendszer összefüggéséről. Érthető módon a kutatót ezek az újszerű és csak nehezen vagy sehogy sem értelmezhető összefüggések érdeklik közelebbről. Alább - persze csak elnagyoltan - ezekre a szokványostól eltérő jelenségekre mutatunk rá.(18)

Iskolázottság és ipari fejlettség. Egy általánosan elfogadott összefüggés eddig azt mutatta, hogy az iskolázottság és a település vagy településcsoport gazdasági fejlettsége szorosan együtt jár (4. térkép). Azok az elemzések, amelyek

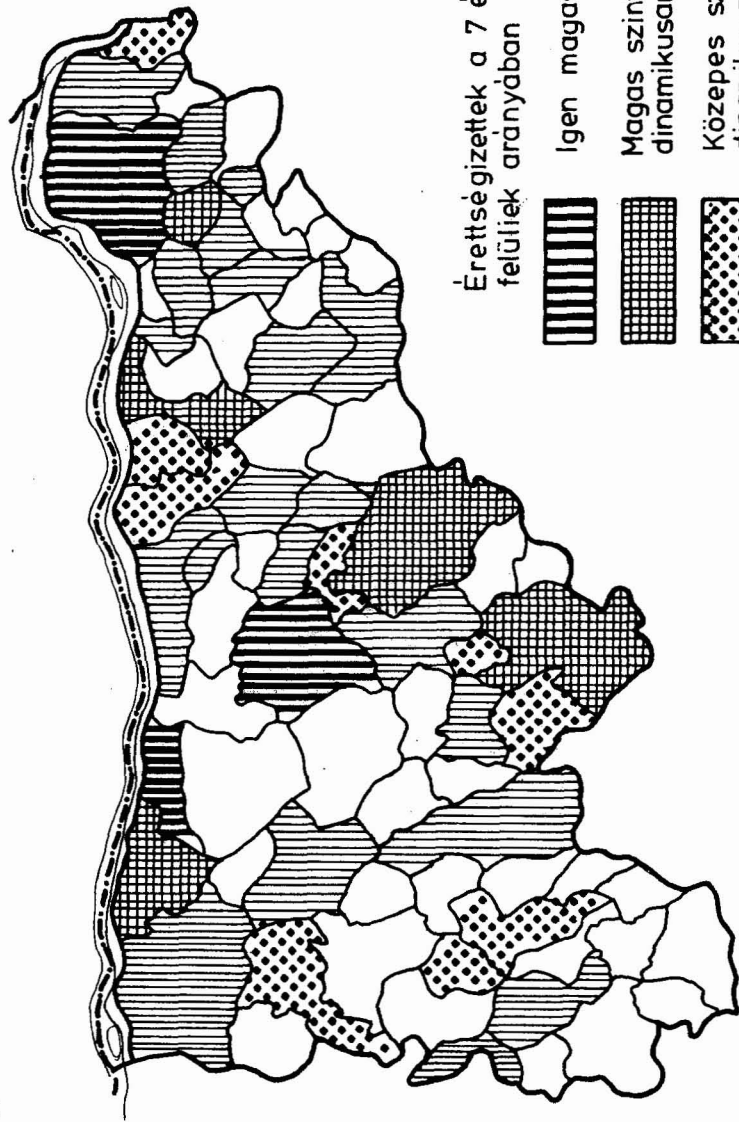
ezt kimutatták, rendszerint a gazdasági (ipari) fejlettséget vették figyelembe, és szoros összefüggést találtak a prosperáló termelő szervezetek, valamint az ott élők magas iskolázottsága, fiatalos korszerkezete, az odavándorlás között. Ezekben a helyeken - ha viszonylag új településről van szó - az infrastrukturális ellátottság is kedvezőbb. A korábbi évek munkaerő-szükségletét figyelembe véve ilyen helyeken rendszerint erőteljesen fejlesztették például a szakképzést. Komárom megyei elemzéseinkben azonban ezzel ellentétes tendenciát is találtunk. Adataink azt mutatják, hogy a Duna menti urbanizációs tengely településein - amelyek az ország legfejlettebb iparvidékei közé tartoznak - számottevő elvándorlás indult meg, illetve folytatódott, noha lakosságuk fiatalos korszerkezetű és magasabban iskolázott. Ez a megállapítás elsősorban Esztergom térségére igaz, de tendenciaszerűen Komárom térségében ugyanúgy fellelhető.

Lábatlan, Nyergesújfalu, Dorog, Almásfüzitő, sőt Komárom esetében is azt találtuk, hogy ipari fejlettség tekintetében a megye kiemelkedő települései, s ezzel együtt viszonylag - vagy éppen abszolút mértékben - magas népességük iskolázottsága és képzettsége is. S ugyanakkor, amikor lakóhelyi társadalmuk is "fiatalosnak" mutatkozott a statisztikák tükrében, jelentős vándorlási veszteséget mutattak.

Az ellentmondás itt is többszörös. Egyfelől föltételezni szoktuk, hogy az iparilag fejlett területek lakosságot vonzanak - de itt nem ez történik. Másfelől azt is föltételezzük, hogy egy hosszabb távú iparfejlesztés eredményeként szakképzettebb helyi társadalom születik, amely fokozatosan stabilizálódik. A népesség iskolázottsága valóban megfelel várakozásunknak, a migráció iránya azonban nem. Végül, de nem utolsósorban e települések korszerkezete is ellentmond várakozásunknak, amennyiben jobbra viszonylag fiatalos - vagy legalábbis kiegyenlített -, ugyanakkor, amikor népességkibocsátóként szerepelnek.

Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy helyi vagy pedig nagyobb távú migráció indult-e meg itt. Nem tudjuk tehát, hogy az említett területek lakossága az adott térségen belül marad-e (például Esztergomba költözik), vagy pedig kilép a megyéből. Az is világos az idézett adatok alapján, hogy ezeken a területeken nem negatívan szelektív népességcsere folyik: azaz a beköltözők - legalábbis az általunk vizsgált időtávban - nem változtatták meg lényegesen a helyi lakosság szakképzettségi, iskolázottsági, foglalkoztatottsági, társadalmi összetételét. Így tehát lehetséges, hogy - eltérően az ország jelentős területére jellemző negatív elvándorlásoktól - a Duna menti urbanizációs tengely egyfajta népességkibocsátó szerepet is betölt. Ez esetben az iskolázottság-szakképzettség jelentős szerepet játszik. E kérdésekre további kutatásoknak kell megadniuk a választ; kétségtelen azonban, hogy a jelenség erőteljesen fölismerhető és körvonalazható.

Szelektív népességcsere - halmazott hátrány. Sajátos ellentmondást tapasztalunk továbbá az iskolázottság, a társadalmi és a foglalkoztatottsági szerkezet összehasonlítása

Érettségizettek a 7 éven felüliek arányában

- Igen magas
- Magas szinten dinamikus növekvő
- Közepes szinten dinamikus növekvő
- Alacsony szinten növekvő
- Alacsony illetve stagnáló

A Komárom megyei települések lakossága iskolázottsági szintjének emelkedése (Szerkesztette Schwertner János.)

során. A Komárom megyei térségek településeinek többségében ugyan ez a három mutató várakozásunknak megfelelően "együtt járt": a magasabb iskolázottság rendszerint a nem fizikai dolgozók nagyobb arányával, valamint a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak magasabb százalékaival járt együtt. Ehhez többször járult fiatalos korszerkezet, de számottevő eltérések is előfordultak.

Így például - feltűnő módon - a helyi társadalom alacsonyabb iskolázottsága az átlagosnál több nem fizikai dolgozóval járt együtt Esztergom térségében: Uny, Sárisáp vagy Csolnok. A tatai térség elemzése során Dunaszentmiklóson is ezzel a jelenséggel találkoztunk. A nem anyagi ágakban foglalkoztatottak magas arányát találtuk jellemzőnek a Pilis településeire; ugyanakkor egyéb mutatóik (mindenekelőtt a korszerkezet, de az iskolázottság is) az átlagosnál kedvezőtlenebbek voltak.

Ellentmondásos helyzetet találtunk néhány más szomszédos községben is. Néhol a fizikai dolgozók magas aránya a lakosságon belül viszonylag "öreges" korszerkezettel, máskor meg - éppen ellenkezőleg - relatíve fiatalos korszerkezetű lakossággal járt együtt (az egyikre Epölt, a másokra Bajnát vagy Nagysápot hozzuk föl példának). Az esztergomi térség déli települései öregedő korszerkezetűek és aluliskolázottak (a megszokott kép); a Duna-kanyar települései is öregedő korszerkezetűek, de magasan iskolázottak. Az öregedő korszerkezet az esztergomi térség déli felében migrációs veszteséggel jár együtt (ez a megszokott), de például Bajon hasonló migrációs veszteség kiugróan magas elveszületési aránnyal jár együtt.

Ezek az ellentmondások elhomályosítják azt az elvárt összefüggést, hogy a fejletlen településeken zömmel előregező lakosságot, alacsony iskolázottakat, elsősorban az anyagi ágakban foglalkoztatottakat, fizikai dolgozókat találunk. Ebben az esetben - sokkal inkább - egy szelektív migráció megindulásának lehetünk tanúi. Tata térségében különösen Baj községben, a komáromi térség délnyugati településeiben, az esztergomi térség déli harmadában játszódik le ilyen folyamat. Magát a folyamatot a rendelkezésre álló statisztikai adatokból inkább csak valószínűsíteni tudjuk, mintsem leírni. De rendelkezésünkre állnak - egyéb kutatásokból - olyan szociografikus leírások, amelyek ebben a megyében is valószínűsíthetők. Eszerint iskolázottabb és jobb anyagi helyzetben lévő családok, esetleg ingatlanukat földet vagy értékesítve, e gyöngébben ellátott területekről fejlettebb településekre húzódnak; helyükbe viszont iskolázatlanabb, nagyobb gyerekszámú, zömmel mezőgazdasági kisegítő (segéd-) munkát vállaló családok telepednek. A statisztikailag megfigyelhető bizonytalanságok abból adódnak, hogy nem mindenütt folyik szelektív népességcsere (s erre a hagyományokról szólva még majd visszatérünk).

Az ellentmondás mögött társadalompolitikai probléma húzódik: a halmozottan hátrányos helyzet kialakulása és prolongálása. Ugyanis az említett települések, településegüt-

tesek ellátottsága rendszerint elégtelen, és ennek megfelelően rossz (ipari) munkahellyel való ellátottságuk. Az oktatásügyi ellátás itt segíthet az alapellátás színvonalán; önmagában azonban problémákat nem oldhat meg, bár enyhíthet rajtuk. A komáromi térség elemzése ugyanis azt mutatja, hogy az így megjelenő új családokat tradicionális ipari vagy mezőgazdasági üzemek ritkán alkalmazzák; ehelyett ingázniuk kell.

Abszolút és relatív hiány. A halmozottan hátrányos helyzet kialakulását a különböző, általunk használt ellátottsági mutatók - bármennyire elnagyoltak voltak is ebben a vizsgálati szakaszban - meglehetősen jól mutatták. Az általános tendencia ezzel kapcsolatban - mint várható volt- az, hogy a gyöngye színvonalú intézményellátottság alacsony színvonalú infrastrukturális ellátással, alacsony szintű fogyasztással, továbbá a társadalmi folyamatok bemutatására alkalmazott más mutatóknak általában az alacsonyabb értékeivel jár együtt. Ettől az általánosított képtől van egy közismert eltérés: a városi intézményhálózat, szolgáltatás és általában az ellátás viszonylag alacsony színvonala. Ennek közismerten az a magyarázata, hogy a lakóhelyi társadalom elköltözik, mintegy "kihúzódik" egy már meglévő és többé-kevésbé a kiegyenlítésre törekvő intézményhálózat "alól", és így relatív hiányok keletkeznek. A komárom megyei elemzésekben azonban további hiányokat és sajátosságokat is találtunk, amelyek módosítják a már megszokott képet.

Mindenekelőtt bizonyos ellátottsági mutatók meglepően jó, illetve meglepően kedvezőtlen képet rajzoltak egy-egy településcsoportról, ami megszokott módon aligha magyarázható. Így például a Duna-kanyar településein az ellátási mutatók egyértelműen kiugróan kedvezőtlenek - egy kivétellel, és ez a villanyáram fogyasztása. Eszerint viszont az esztergomi térségnek egyértelműen ez a fele a leginkább fejlett. Ugyanakkor például Almásfüzitőn, amely egyéb mutatói szempontjából fejlettebb és városiasabb, mint a komáromi térség legtöbb települése, éppen ennek az egy mutatónak az értéke kiugróan alacsony. Néhány más községben (Szend vagy Mocsá), amelyek minden szempontból elmaradottabbnak kell hogy minősüljenek, éppen ez a mutató mutat kiemelkedő értékeket. Önmagában csupán mérési problémát láthatnánk ebben, ha ez a választott mutató egyébként nem volna igen érzékeny a legtöbb további ellátási, sőt társadalmi mutatóra is, és ha nem föltételeznénk azt a jellegzetes helyzetet, amelyet külön is kiemeltünk: az abszolút és relatív ellátásbeli hiányok különbségét. E különbséget talán a legjobban éppen az oktatási intézményellátottság eltéréseivel érzékeltethetjük.

Az olyan városiasodó településeken - ha nem éppen a városokban, mint Oroszlány, Dorog vagy Nyergesújfalú - az előző két évtized gyors népességszaporodása az oktatási intézményellátottság szempontjából is már-már lehetetlen helyzetet teremtett. Az alapvető ellátás megvolt itt, jelenleg azonban végsőkig ki van használva, és kapacitásbővítés nélkül a helyzet nem javítható. Viszont például a komáromi tér-

ség déli felében vagy az esztergomi térség néhány községében abszolút létesítményhiány van, nincs vagy csak éppen hogy van elegendő óvoda, iskolai tanterem. Mivel - előbbi értelmezésünk szerint - ezek a megyének halmozottan hátrányos területei, nyilván jelentős fejlesztési erőforrásokat is igényelnének. Itt persze drágább és nehezebb az ellátást megszervezni, létesítményeket telepíteni, mint ahol már vannak, és ahol azt a kommunális és egyéb föltételek is megkönnyítik. Ez pedig az "északi" és "déli" településcsoportok ellátásának fejlesztésében permanens ellentéteket szül.

Nem egyszerűen ellátásbeli gondokról van azonban szó, hanem tágabb értelemben: társadalompolitikai kérdésről is. Számos település esetében ugyanis tanui vagyunk annak is, hogy oktatási (és más, infrastrukturális) létesítményekkel a már megindult kedvezőtlen társadalmi folyamatok megállíthatók vagy éppen megfordíthatók lennének. A komáromi térségben például Kisbér kiemelt fejlesztése, funkcióinak kiterjesztése lehetővé tenné, hogy a városias központ elmaradottabb térségeket láthasson el. Ezekben a területeken tehát az abszolút hiányok fölszámolása nem egyszerűen hiányt pótol, hanem fejlesztési politika is egyben. A lakossági fogyasztás sok helyütt kedvező alakulása, szemben az ágazati intézményellátás elmaradottságaival, legalábbis erre utal.

A hagyomány ereje. Statisztikai elemzések során ritkán jelenik meg - inkább esettanulmány szükséges hozzá - a tradíció meghatározó ereje egy-egy településcsoport társadalmi és kulturális életében. Mégis, a Komárom megyei elemzés során lépten-nyomon találkoztunk vele.

Így mindenekelőtt egyfajta igazgatási - és ebből következő, ehhez kapcsolódó -, kulturális, történeti hagyomány meghatározó erejével. Ilyennek tekintjük például azt, hogy Esztergom és Tata a megye két olyan városa, amely kívánatos lakóhely és letelepedési célpont annak ellenére, hogy számos - elsősorban ellátási - mutatója alapján nem ezt várnánk. Ugyancsak a hagyomány meghatározó (sokszor a statisztikára is rációzó) erejét fedezzük föl a volt Esztergom megye és a volt Komárom megye egyfajta, ma is érzékelhető elkülönültségében. Hagyomány - ha nem is pozitív hagyomány - hatásának tudjuk be azt is, hogy a komáromi térség valójában nem térség, hiszen vonzásközpontját elvesztette.

Jobb híján azonban a tradíciók egyfajta - statisztikailag semmiképpen sem követhető - továbbélésével magyarázunk néhány olyan jelenséget, amellyel az imént már találkoztunk. Így például a Duna-kanyar községeinek ellentmondásos adatait, ahol sem a foglalkozási szerkezet, sem az ellátottság színvonala nem vág egybe az iskolázottsági összetétellel. Ez jó példája annak, hogy a makroszintű elemzések miként takarhatnak, "nyelhetnek" el olyan sajátosságokat, amelyek az összképet nemcsak erőteljesen befolyásolják, nemcsak az általános politika területi lebontását igénylik, hanem esetleg új jelenségek is lehetnek. Hagyományok - nem utolsósorban nemzetiségi hagyományok - továbbélésével értelmezhetünk néhány további, statisztikailag ellentmondó jelenséget is.

Így például Várgesztes adatai - viszonylag alacsonyabb iskolázottsági szint mellett szokatlanul magas diplomás arány, fiatalos korszerkezet és migrációs nyereség - mutatják, hogy a településnek magas a presztízse, és a városból (Oroszlányból és Tatabányáról) való kiköltözés egyik kiemelt célpontja.

Hasonlóképpen hagyományokkal magyarázzuk a tatai térség néhány falvának foglalkozási összetételét ("mészegető falvak"). A központ és a periféria sajátos munkamegosztása, amelyet például Bábolna két szomszédos településén tapasztalhattunk, ugyancsak a tradícióval magyarázható (Bana minden adata szerint fejlettebb, mint Tárkány). Hagyományok - mégpedig nemzetiségi hagyományok - magyarázzák Vértestolna és Vértesszőlős lakosainak tartózkodását az oktatási intézmények körzetesítésével szemben. De a legfontosabb jele a hagyományok tartós továbbélésének az az eltérés, amelyet Tata és Tatabánya térségének iskolázottsága között tapasztalhattunk. Úgy találtuk, hogy - ipari és városi fejlettsége ellenére - a tatabányai térség, s benne a megyei központ is, kulturális téren még mindig hátrányban van a tatai térséggel, de főként annak központi városával szemben. A hagyomány itt már kézzelfoghatóan és szembeötlően határozza meg az aktuális fejlesztéspolitikát: egy alacsonyabb szint várhatóan alacsonyabb igényeket szül, az alacsonyabb igények (lakossági és szervezeti nyomások is) kisebb serkentést jelentenek a kulturális fejlesztésre, amiből visszatérően alacsonyabb szintű fejlesztéspolitika kerekedik ki. Mindez arra példa, hogy statisztikai adataink egysíkúsága mögött további dinamizáló társadalmi folyamatokat, tényezőket is keresnünk kell.

A középfokú oktatás népességmegtartó ereje. A középfokú oktatás, mint ismeretes, várhatóan már ebben az évtizedben lakossági alapszükségletté válik, csaknem minden fiatal belép valamelyik intézménytípusába. Eltérő társadalmi-gazdasági fejlettségű térségekben azonban a középfokú oktatás - amely többségében szakképzés, tehát termelési háttérrel igényel - nem szervezhető egységesen. Az eltérően fejlődő térségi típusok számára ezért az imént eltérő intézményszervezési modelleket és stratégiákat ajánlottunk. A komáromi vizsgálat megerősítette, ugyanakkor árnyaltabbá tette országos elemzésünk néhány pontját.

A megye valamennyi térségére jellemző, hogy viszonylag kevés a felsőoktatásra valóban előkészítő, színvonalas gimnázium. Tulajdonképpen csupán a tatai Eötvös és az esztergomi Dobó Gimnázium tekinthető ilyennek. A kiegészítésül főhasznált továbbtanulási statisztikák szerint a többi intézmény lényegesen gyöngébben szolgálja ezt a célt. E két színvonalas gimnáziumot azonban négy térség lakossága számára még akkor is kevésnek tartanánk, ha csakugyan mind a négy térség lakossága szervezetten használhatná.

A Komárom megyében megvizsgált térségek oktatásfejlesztésében tehát kiemelkedően fontos feladat a meglévő gimnáziumok színvonalának megjavítása, ahol pedig nincs, gimnáziumot

ziumi képzés telepítése. Enélkül a kulturálisan fejlett, városias minősítésű esztergomi térségben sincs mivel összehangolni a középfokú képzési tartalmakat, a monostrukturális fejlettségű térségekben pedig az egyoldalú szakképzés marad az uralkodó. Ez meglehetősen különös javaslat egy olyan megyében, amelyben eddig egyértelműen a szakképzést fejlesztették, éppen az iparszerkezetre hivatkozva. Azok a társadalmi tendenciák azonban, amelyeket a térségek részletesebb elemzése során tártunk föl, arra figyelmeztetnek, hogy a népesség megtartása érdekében itt is sürgős intézkedésekre van szükség. A kulturális fejlesztésnek minden bizonnyal prioritása van, hiszen egyéb ellátottsági mutatók szempontjából az iparilag egyoldalúan fejlett településcsoportok jól állnak. Az országnak ezen a gazdaságilag legfejlettebb vidékén statisztikai

is igazolható, hogy a középfokú képzés hiánya hozzájárul nem kívánatos társadalmi folyamatok kibontakozásához: a fiatalos korszerkezettű és viszonylag magasan iskolázott népesség elvándorlásához.

Az a néhány jelenség, amelyet e négy térség elemzése alapján az oktatás és a társadalmi föltételrendszer ellentmondásaiból itt kiemeltünk, közel sem tükrözi mindenben az összefüggéseket. Még kevésbé tekinthetjük úgy, mint valamely új folyamat kezdetét. Adataink 1980-asak voltak; ezek alapján nem tudhatjuk, hogy egy időben lezáródó folyamat utolsó mozzanatait ragadtuk-e ki, vagy ellenkezőleg: új folyamatok kibontakozásának leheztünk-e tanui. Azt sem tudhatjuk hiszen egy megye térségeinek arculatát vizsgáltuk meg -, hogy a megszokottól eltérő jelenségek csupán esetlegességek, partikularitások-e, vagy pedig országos mértékben is általánosíthatók. Minderre további vizsgálatoknak kell majd rámutatniuk, egyrészt több mintaterepen, másrészt hosszabb időbeli visszapillantással. Annyi azonban bizonyos, hogy a szokványostól eltérő tendenciák, jelenségek az adott terület oktatáspolitikai irányítótól speciális "kezelést" igényelnek. S még ha partikularitásoknak bizonyulnának is a további kutatások fényében, gyakorlatilag mindenképpen használható tanulságok.

3. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A FŐVÁROS OKTATÁSTERVEZÉSÉBEN

Az országos távlati tudományos kutatási terv oktatáskutatási főirányán belül 1976-1980 között kidolgoztuk a középfokú oktatás távlati fejlesztésének néhány variánsát. Ezeket a variánsokat megkíséreltük az ország eltérően fejlett körzeteihez adaptálni, illetve azok szükségletei szerint elméletileg kidolgozni. Törekvéseinket és eredményeinket a 2. fejezetben mutattuk be.

Ebben a munkában többek közt a főváros művelődésügyi főosztályával is együttműködtünk. Véleményt kértünk tőlük fejlesztési javaslatainkra, azután pedig fölkerítettük a művelődésügyi főosztályt a közösen kialakított szemlélet alapján egy fővárosi fejlesztési elgondolás körvonalazására.(1) Ebben az előzetes anyagban fogalmazódott meg kutatási szinten először az a gondolat, hogy a főváros oktatását az általános városrendezési koncepcióban megfogalmazott városrészek (az urbanizáció szakirodalmában ún. szektorok) fejlettségével összhangban, variánsokban kívánatos továbbfejleszteni.

A főváros távlati közoktatás-fejlesztési koncepciójának kidolgozása közben merült föl az az igény is, hogy a városrészek bizonyos szempontú fejlettségét elemezve, a középfokú oktatás variánsait modellszinten is kidolgozzuk. Ez nem annyira adatföltárási föladatnak bizonyult, mint inkább kutatási munkának. Ugyanakkor természetesen figyelembe kellett vennünk egyes, már elkészített variánsokat, amelyeket fölhasználtunk vagy pedig meghaladtunk.

A munka eredményeképpen a városrészekben gondolkodást a következő szempontokkal bővítettük: iskolázottsági és továbbtanulási tendenciák; munkaerő-ellátottsági helyzetkép (pedagógusok); a szakmunkaerő szerkezeti átalakulásának várható tendenciái. Jelen fejezetben ezeket a tendenciákat szintetizáljuk; azután pedig a városrészek típusainak megfelelő középfokú intézményfejlesztés variánsait ajánljuk.(2)

Ez a fejezet is elsősorban a középfokú oktatás távlati fejlesztésére koncentrál. Ennek több oka is van. Így mindezekelőtt az a szakmai meggyőződésünk, hogy az oktatás távlati fejlesztésének fő problémája a következő két-három évtizedben Magyarországon a középfokú oktatás. Ezt a meggyőződésünket a főváros adatai is megerősítették. A középfokú oktatás egyes szakmai problémáira koncentráltunk továbbá azért is, mert ezeket a kérdéseket sokkal inkább kutatási föladatoknak tartjuk, míg az általános iskola hálózatának fejlesztését

tése, tartalmának alakítása - a fővárosban mindenesetre - elsősorban ellátási, fejlesztési, nem pedig kutatási kérdés. Továbbá a középfokú oktatásra összpontosítottunk azért is, mert a főt említett, párhuzamosan folyó munkálatok fölmentettek bennünket további részletkérdések alól. Ugyanakkor úgy véltük, hogy a középfokú oktatással kapcsolatos, megoldatlan kérdések nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszik a konkrét tervezőmunkában szokatlanabb, kötetlenebb szakértői hozzájárulást a távlati fejlesztés kimunkálásához.

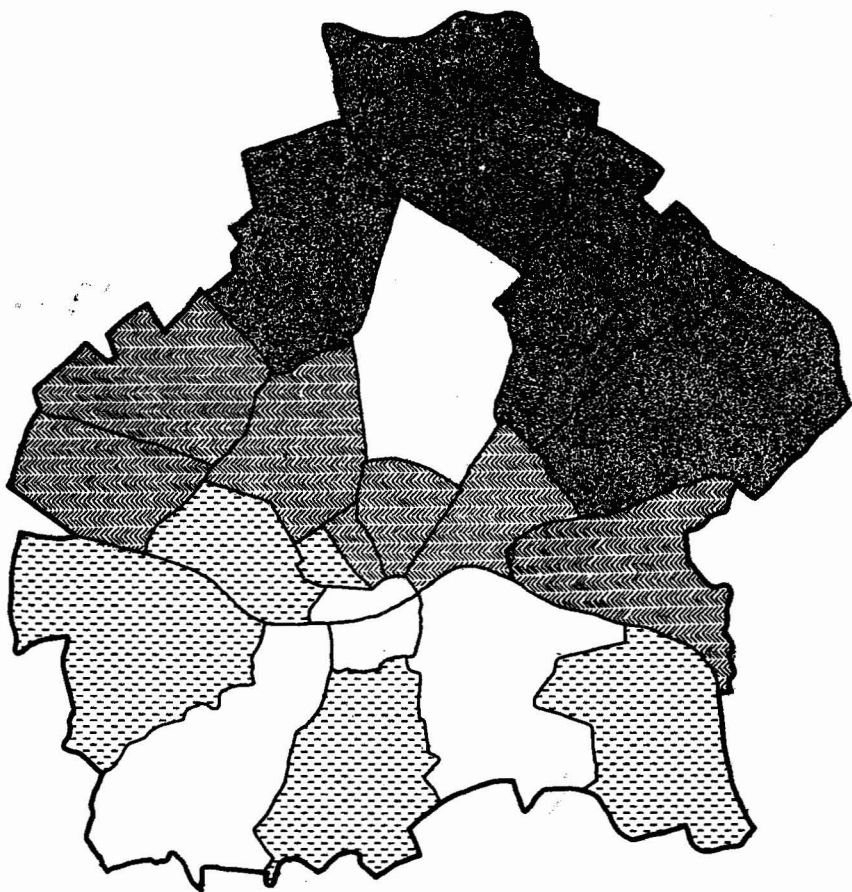
3.1 Az oktatás fejlesztését megalapozó társadalmi folyamatok

Az alábbiakban - elsősorban az 1980-as népszámlálás adatait használva - összefoglaljuk néhány olyan társadalmi folyamat várható alakulását, amelynek eredményeképpen a középfokú oktatás fejlesztésének problémája/Budapesten megfogalmazhatóvá vált. Természetesen nincs szükség ebben az összefüggésben valamennyi (más szempontból szintén fontos) folyamat áttekintésére, mint például a vándorlás, a lakáshoz jutás, a fogyasztási szerkezet változása, a társadalmi struktúra és életmód átalakulása és így tovább. Igyekeztünk néhány olyan - többé-kevésbé számszerűsíthető - folyamatra korlátozódni, amelynek közvetlen oktatásügyi hatása van.

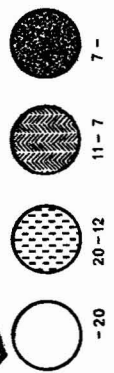
Demográfiai folyamatok. A főváros népesedésének alakulását történeti, valamint gazdaság- és társadalompolitikai tényezők határozták meg; a sui generis népesedési tényezők ezen a feltételrendszeren belül fejtik ki hatásaikat. Ami a történeti összefüggéseket illeti, a főváros népesedésének alakulását a legújabb korban a trianoni határmódosítás határozta meg, amelynek eredményeképpen jelentős csoportok, elsősorban közép- és felsőfokon iskolázott tisztviselő rétegek költöztek a fővárosba.(3) A főváros népesedését meghatározó másik történeti-demográfiai tényező a fölszabadulást követő társadalmi-gazdasági átalakulások közül az erőltetett ütemű iparosítás volt, amely a mezőgazdaság "kisajátításával" párosult, és ugrásszerűen megnövelte a fővárosba költözést. Hatását az 1950-es közigazgatási átszervezés is erősítette, melynek nyomán Nagy-Budapest mai határai kialakultak (5. térkép).

Ami mármost a népesedési prognózisokat illeti, az egyik változat az ezredfordulóig azzal számolt, hogy Budapest lakosság száma csökkenni fog. A csökkenés részben a természetes szaporodás folytatódó csökkenéséből következne - az érvényes trendek meghosszabbításaként -, részben pedig abból, hogy ezzel együtt járna a fővárosba való bevándorlás adminisztratív korlátozása. (Ez a fejlesztési elgondolás mintegy meghosszabbította a kialakuló trendet, és azt kívánta intézkedésekkel megerősíteni. A számítások szerint a népességszám csökkenése így akár a 250 ezer főt is elérhetné az ezredfordulóra.)

A népesedési prognózisok másik változata az 1980-as fő-

A diplomások aránya (%) a 25 éven felüli lakosság közt.

A lakosság iskolázottságának szintkülönbségei Budapest kerületeiben 1980-ban
(Forrás: Forray 1982/a)

A fiatal és idős lakónépeség aránya Budapesten
városrészenként 1980-ban, %*

Városrész	0 - 14 éves	60 - X éves
Városközpont	13,0 - 17,3	23,9 - 25,6
Móricz Zsigmond körtéri	18,6 - 22,3	18,8 - 16,7
Moszkva téri	17,2 - 17,9	21,8 - 20,8
Óbuda	23,6	15,8
Újpesti	15,4 - 21,8	16,5 - 23,4
Őrs vezér téri	17,1 - 21,5	19,6 - 18,1
Kőbányai	24,0 - 21,4	14,9 - 18,5
Kispesti	20,9 - 18,2	17,8 - 23,9
Pesterzsébeti	20,1	18,9
Csepeli	22,4	15,5
Budapest	18,7	20,5

*A megfelelő korúak a kerületi népesség százalékában számítva. Körzetenként a minimum- és maximumértéket képviselő kerületek.

5. táblázat

városi népességszám (5. táblázat) megtartását tűzte ki célul. Ez a korszerkezet javításával is együtt jár, mert csak a fővárosba való bevándorlás fokozott elősegítésével érhető el. (Ennek a változatnak is jelentős társadalmi vonzatai vannak: így például erőltetett ütemű infrastruktúra-fejlesztés; a foglalkoztatás teljes körű fönntartása mellett a képzettségek és a munkahelystruktúra egyensúlyban tartása és így tovább.)

A fővárosra elkészített tanulói létszám-előrejelzés(4) az első változatot vette figyelembe, azzal a korlátozással, hogy represszív intézkedésekkel, azok várható hatásaival - mivel nehéz is lenne számszerűsíteni őket - nem számolt. Ennek a prognózisnak megfelelően az általános iskolás korú gyerekek létszáma az ezredfordulóra az 1981-es szint alá csökken, 2000-re pedig mélypontot ér el.(5) A középfokú oktatást igénylők létszáma - ennek megfelelően - 1991-re éri el a csúcst a fővárosban, de még 1996-ban is lényegesen magasabb, mint a nyolcvanas évek derekán.(6) Ha az 1982-es - több mint 60%-os - megoszlást tartjuk szem előtt, akkor a középiskolába járó fiatalok létszáma is 1991-ben éri el a csúcst, 1996-ban azonban alig haladja meg az 1986-os létszámot, és csak az ezredfordulón csökken az 1981-es tanulólétszám alá.(7)

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a középfokú oktatásban részt vevők közül ma is bizonytalan az érettségít nyújtó iskolatípus választóinak aránya. Természetesen represszív módon ezt az arányt is behatárolhatjuk (mint az idézett számítás egyfajta logikával megtette). Fölvethető azonban, hogy a

létszámok alakulása attól is függ, hogyan gondolkodunk a középfokú oktatás belső, intézményi szerkezetéről.

Iskolázottság. Az idézett történeti és társadalmi-gazdasági tényezők a népesség iskolázottságát is sajátosan alakították a fővárosban. Az egyik szembeűnő jellegzetesség az értelmiség (diplomások) fölűlreprezentáltsága; ők történeti okokból is Budapesten koncentrálódnak (6. táblázat). A harmincas években az értelmiség fele élt a fővárosban; 1980-ban a diplomások 42%-a a fővárosban tömörűlt. (Az 1930-as adat a főváros akkori, vagyis számottevően kisebb, centrális fekvésű területére vonatkozott.) A fejlesztési elképzelések a koncentráció fokozódásával számoltak.(8)

A diplomás népesség létszámának növekedési aránya Budapesten városrészenként 1950 - 1980 között, %*

Városrész	1950	1960	1970	1980
Városközpont	100	156,5	134,7	110,9
Móricz Zsigmond körtéri	100	163,0	193,5	151,3
Moszkva téri	100	156,3	163,5	150,3
Óbudai	100	218,0	164,8	281,2
Újpesti	100	194,5	158,1	169,2
Őrs vezér téri	100	211,5	176,4	182,3
Kőbányai	100	175,0	180,5	188,2
Kispesti	100	216,9	188,6	156,2
Pesterzsébeti	100	284,6	163,7	175,6
Csepeli	100	478,0	176,3	211,2
Budapest	100	170,0	157,8	148,6
Ország	100	182,4	170,6	162,5

*Az előző népszámlálások bázisán.

6. táblázat

Az iskolázottság másik jellegzetessége Budapesten, hogy a középfokú oktatásban rész vevők egy történeti időszak eredményeképpen a fővárosban jóval nagyobb arányt képviselnek,(9) mint az országos átlag (7. táblázat).A harmincas években a polgári iskola elvégzése vált tömegessé Budapesten; a továbbképző iskolák látogatása helyett pedig már akkor az ipari tanoncképzésben való szervezett részvétel. A tendencia a főlzabradulás után is folytatódott - természetesen a képzési rendszer átalakítását visszatűkrözve -, és a középfokú oktatásban az érettségit nyűjtó középiskola-típusok egyre népszerűbbé váltak.

A középiskola-típusokon belül - átmeneti aránycsökkenés után - a fővárosban is a szakközépiskola a legkedveltebb típus (8. táblázat). A különbség azonban a gimnázium és a szakközépiskola választása között sokkal szerényebb, mint az országos különbségek.(10) Megjegyezzük, hogy az utóbbi fél évtizedben Budapesten is megmutatkozott egy sajátos igény-

A budapesti városrészek lakónépességének iskolázottsága
1980-ban, %*

Városrész	Iskolázottság
Moszkva téri	109,5
Móricz Zsigmond körtéri	71,4
Városcsözpont	56,3
Örs vezér téri	51,2
Óbudai	49,4
Újpesti	41,4
Kispesti	35,1
Köbányai	32,8
Csepeli	29,8
Pesterzsébeti	28,8
Budapest	51,3

* Érettségizettek és diplomások az általános iskolát végzetek arányában.

7. táblázat

változás: a szakközépiskola népszerűsége változatlanul növekszik, de a gimnáziumot választók arányszáma csökken. (Csakhogy az olló szára a két iskolatípus között nem nyílik olyan tágra, mint országosan.)

Külön elemzést érdemel a fővárosban a középfokú oktatás harmadik típusa, a szakmunkásképzés. Míg országosan - még mindig - a szakmunkásképző iskolák jelentik a tömegképzést a 14 - 17 évesek számára, Budapesten ez már a hatvanas évek közepén sem volt érvényes. Ekkor ugyan még nagyjából egyharmad - egyharmad az arány a gimnáziumot, szakközépiskolát, illetve szakmunkásképzőt választók között. Egy évtizeddel

Középiskolai tanulócsoportok megoszlása intézménytípusonként a budapesti városrészekben 1981 - 1982 között, %

Városrész	Gimnázium	Ipari szak- középiskola	Egyéb szak- középiskola
Városcsözpont	35,8	23,4	40,8
Móricz Zsigmond körtéri	52,2	29,9	17,9
Moszkva téri	46,9	18,5	34,6
Óbudai	76,7	23,3	-
Újpesti	29,8	38,5	31,7
Örs vezér téri	43,2	33,6	23,2
Köbányai	57,8	42,2	-
Kispesti	32,5	19,3	48,2
Pesterzsébeti	29,8	42,1	28,1
Csepeli	33,9	66,1	-
Budapest	39,6	29,5	30,9

8. táblázat

később, a hetvenes évek közepére ez az arány egyértelműen eltolódott a szakközépiskolák javára.(11)

Összességében azt mondhatjuk, hogy a szakmunkásképzés a fővárosban sorvad, és - spontán fejlődést föltételezve - valószínűleg ugyanúgy járna, mint egykor az ún. továbbképző iskolák. A szakmunkásképző iskolák nagymértékben az agglomerációban élő, Budapestre ingázó fiatalok iskolatípusát képviselik, és ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy 1980-ban is magas lemorzsolódási százalékkal dolgoztak.

Ha ezeket az iskolázottsági tendenciákat előre vetítjük (9. táblázat), nem alaptalan arra számítani, hogy a jövőben nem a szakmunkások aránya fog nőni a fővárosban, hanem részben a betanított munkásoké, részben pedig a beosztott szellemi foglalkozásúaké.(12)

4 9 A középiskolások létszámának várható alakulása a budapesti városrészekben 1991 - 2001 között, %

Városrész	1991 I. változat	1991 II. változat	1996	2001
Városközpont	29,0	24,7	23,3	17,4
Móricz Zsigmond körtéri	6,1	7,8	5,3	3,9
Moszkva téri	6,2	6,1	5,4	4,2
Óbudai	2,6	5,8	2,1	1,4
Újpesti	10,1	11,4	8,8	6,1
Örs vezér téri	7,1	8,1	6,0	4,4
Kőbányai	4,0	7,1	3,3	2,2
Kispesti	4,7	5,6	3,6	2,7
Pesterzsébeti	2,4	3,9	1,9	1,5
Csepeli	2,5	3,2	2,1	1,7
Budapest	73,7	83,7	61,8	45,5

9. táblázat

Foglalkoztatottság és a munkaerő-szerkezet átalakulása.

A munkaerő-szerkezet változásának országos tendenciái azt mutatták, hogy az ezredfordulóig kitekintve a nem fizikai besorolásúak aránya folyamatosan (bár mérsékelt ütemben) növekszik, ugyanakkor viszont a segédmunkások aránya erősen csökken. A szakmunkások aránya várhatóan stagnál, miközben erőteljes átalakulás megy végbe mind képzettségük irányában, mind pedig mennyiségében. (Például a gépiparban foglalkoztatottak aránya a jelenlegi szinten marad; csökken a tradicionális nehéz- és könnyűiparban foglalkoztatottak aránya; növekszik viszont a szolgáltatásban munkát találóké, s talán a mezőgazdaságban elhelyezkedők aránya is - tekintettel a mezőgazdaság gépesítésére és kemizálására.) Hozzáteesszük: ha mindez valóban így történik, az nem jelent sem kiugró, sem megrázkódtató változást. Az európai országok többsége ilyen munkaerő-szerkezetet mutatott föl már a hetvenes években.

A budapesti munkaerő-szerkezet viszont már ma is eltér az országos helyzetétől: itt a termelő és nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak aránya nagyjából 50 - 50 százalék. Az országos átlaghoz viszonyítva jóval többen foglalkoznak kereskedelemmel, szállítással és hírközléssel, valamint egészségügyi, oktatási és kulturális ellátással (10. táblázat). Beszédes ezeknek az adatoknak a dinamikája is: 1970 - 1980 között az iparban foglalkoztatottak aránya zuhanásszerűen csökkent; a legerőteljesebben viszont az egészségügyben, oktatásban és kulturális szférában foglalkoztatottak aránya növekedett.

Ami a szakképzettséget illeti, ez erőteljesen összefügg a már említett iskoláztatási szándékokkal és iskolaválasztási törekvésekkel, de természetesen a munkahely-struktúrával és a főváros népesedésének alakulásával is (6-7.térkép) Előrejelzése tehát jórészt bizonytalan. A betöltendő munkahelyekről mégis tudtunk valamit mondani. A prognózis szerint, amely ezekkel a bizonytalansági tényezőkkel készült, (13) az ezredfordulóra sem szabad döntő átalakulást várni, de a számokban kevésbé kifejezhető változások mögött ténylegesen fontos minőségi átalakulásoknak kell végbemenniük. A nem fizikai foglalkoztatottak aráynövekedésénél több szellemi foglalkoztatottra lenne szükség akkor, ha a hetvenes években kezdeményezett vállalati "kitelepítés" folytatódna, és kiterjedne a vállalatok irányítására is. Ha a segéd munkások aránya csökken, és a betanítottak aránya növekszik, ez előrelépést jelent a szakképzésben (csak éppen nem a jelenlegi képzési formák között). Ugyanakkor - és a szakképzettek tekintetében talán ez a legfontosabb - lényegesen változhat a szakmunkásság ágazati megoszlása, mindenekelőtt a fővárosban már most is erőteljesen fejlődő, említett ágazatokban.

Tekintetbe véve a főváros munkahely-struktúrájának várható alakulását, a középiskolázás arányának további növekedéséről föltételeztük, hogy nem okoz jelentős feszültségeket. Ugyanakkor kérdésesnek láttuk a felsőfokú végzettség elhelyezkedésének perspektíváját a fővárosban. A diplomások koncentrációja a jövőben aligha folytatódhat, és ez az elhelyezkedési nehézségeket csak növelni fogja.

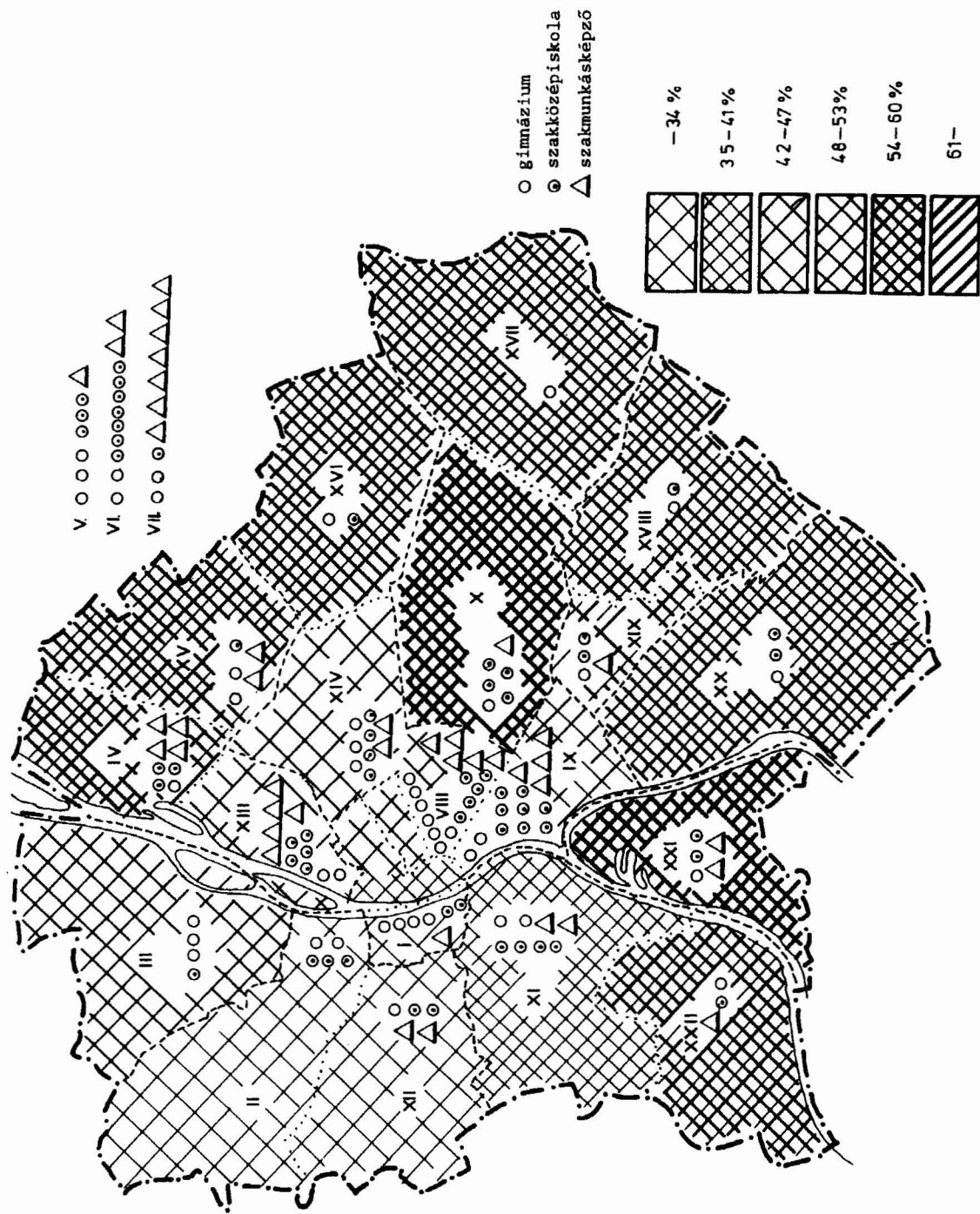
A középfokú oktatás fejlesztésének fő irányai. A vázolt helyzetkép birtokában egyértelműen azt kellett mondanunk, hogy a középfokú oktatás általánossá válása a fővárosban befejezett tény; ebben nem várható változás a jövőben sem. Erre hivatkozva hangsúlyoztuk, hogy a budapesti fejlesztési koncepciónak kardinális kérdése a középfokú oktatás. Nem egyszerűen az ellátás szempontjából, hanem sokkal inkább abból a szempontból, hogy miként kívánatos a jövőben kielégíteni a középfokú oktatás iránti, imént jellemzett szükségleteket.

A kérdés az volt, hogy - az idézett népességprognózisokkal, valamint munkahely-előrejelzésekkel is számolva, s figyelembe véve a lakosság irányultságát - a kilencvenes évek fordulójára hogyan fejlesszük tovább, alakítsuk át a főváros jelenlegi középfokú oktatását. Úgy gondoltuk, a következő

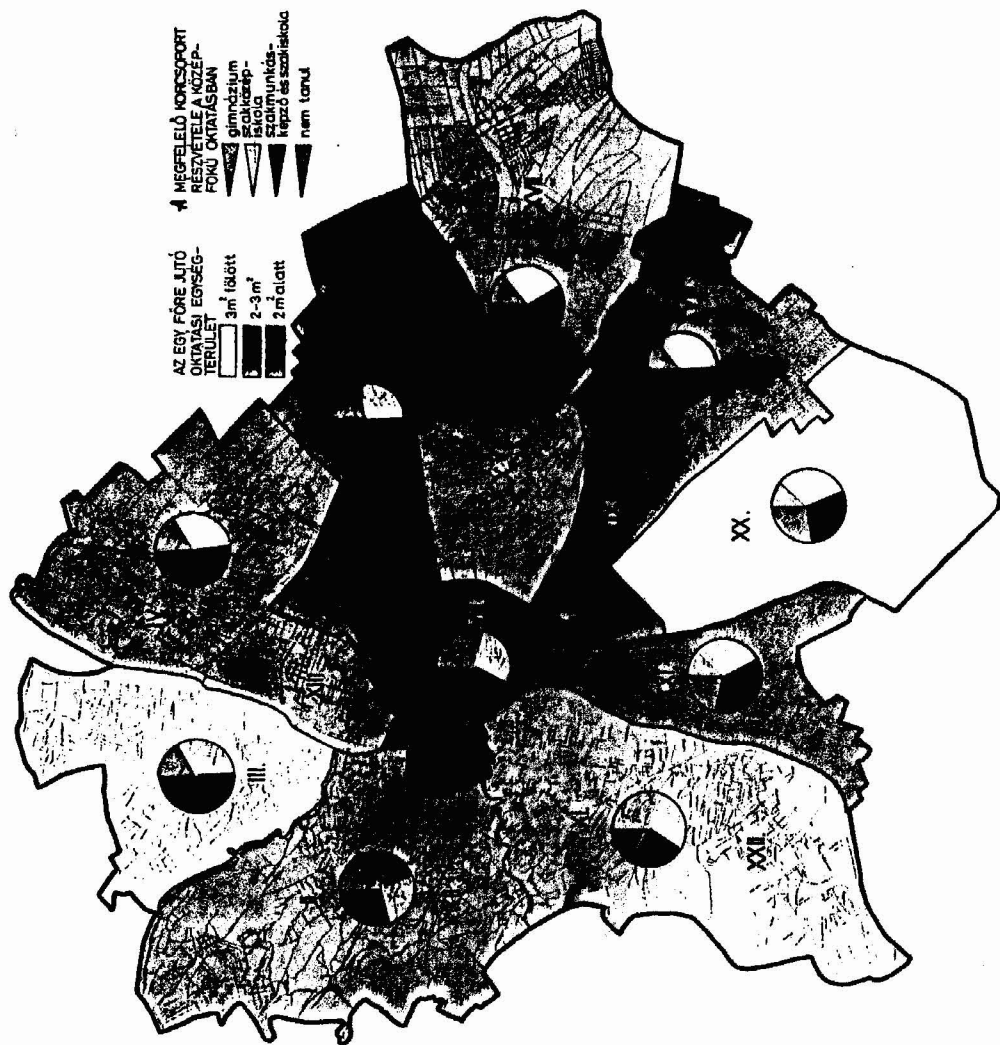
Fő ipari ágazatok Budapest városrészeiben 1980-ban*

Városrész	Vegyipar	Könnyűipar	Élelmiszeripar
Városközpont	gyógyszer-, kőolaj- feldolgozó	papír-, nyomda-, tex- til-ruházati, kézmű- és háziipar, textil-	sütő- és tészta-, hús- és tejipar
Moszkva téri		textilruházati, kézmű- és háziipar	
Móricz Zsig- mond körtéri	gumi-, háztartási és kozmetikai cikkek műanyag-, vegyiszál- gyártás	textil-, fafeldolgozó	tej-, édesipar, sütő-, bőr-, baromfi- és to- jásfeldolgozó, szesz- és tejfeldolgozó
Újpesti	műanyag-, vegyiszál- gyártás	pamut-, bőr-szörme, cipő-, bútor-, tex- til-, fa-, papír-, kézmű- és háziipar	sütő-, szesz-keményítő-, növényolaj-
Kőbányai	műanyaggyártás kőolaj-	textil-, fafeldolgozó, kézmű- és háziipar fafeldolgozó- és papír-, textil-, bőr-, szörme-	sőr-, tartósító, tej-, édesipar
Óbudai város- részi		pamut-	szesz-keményítő-, sütő-
Őrs vezér téri	műanyag-, vegyiszál- gyártás, kőolaj	textil-, textilruházati, kézmű- és háziipar, fa- textil-, textilruházati, bőr-, szörme-, kézmű- és háziipar	sütő- és édesipar hús-
Kispesti		textil-, fa-, kézmű- és háziipar	
Pesterzsébeti		textil-, fa-, kézmű- és háziipar	ásványvíz-, szikvíz- és üdítőtitalgyártás

*Csepel kivételével

A fizikai dolgozók aránya és a középiskolák Budapest kerületeiben 1980-ban
 (Forrás: Forray 1982/a)

A középiskola építészeti és az intézmények kihasználtsága Budapest városrészeiben 1980-ban

Forrás: A közoktatás távlati fejlesztési koncepciója a fővárosban. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest, 1980.

megoldások lehetségesek:

a) A megnövekedett létszámú korosztályokkal fokozatosan "föl lehet tölteni" a szakmunkásképző iskolákat. Ez olcsó megoldásnak látszik gazdasági szempontból, amennyiben a szakmunkásképző iskolatípus igényli a legkevesebb iskolai létesítményt. (Más oldalról persze ez lenne a legdrágább iskolatípus: ha ti. működési költségeibe a munkahelyi kiképzési alkalmak, helyek költségei is beleszámítanak. E megoldás mellett számottevő érdekek szólnának. Így egyúttal a szakmunkásképzés létszámproblémáit is meg lehetne oldani, hiszen több-kevesebb adminisztratív "pályairányítás" nélkül a fiatalság nem irányul önként - és növekvő mértékben - ebbe az iskolatípusba. Ugyanakkor bizonyos vállalati igényeknek is megfelelne a szakmunkásképzés fokozott fejlesztése - különösen azt a népességprognózist tekintve, amely a fővárosba való beköltözés korlátozásával számol. A legnagyobb hátránya ennek a megoldásnak az elhelyezkedések korlátozott volta; hosszabb távon valószínűleg csökkenő mértékben lesz szükség a fővárosban szakmunkás-utánpótlásra. Helyüket részben bizonyára betanított munkások fogják elfoglalni.

b) A lakossági igényekkel és a prognosztizált munkahelysruktúrával is jórészt találkozna egy olyan fejlesztési elgondolás, amely fokozottan fejlesztené a szakközépiskolákat. A szakközépiskolákból kikerültek mind szakmunkásként, mind - várhatóan megnövekedett arányban - érettségizett szakemberként is el fognak tudni helyezkedni. Ezt a törekvést erőteljesen tükrözték az 1980-as lakossági igények. Ez esetben a szakmunkásképző iskolák egy részét továbbra is fönnt kellene tartani az agglomerációból beingázó fiataloknak; más részüket viszont szakközépiskolává kellene átalakítani. Egyben lehetővé válna a gimnáziumok föltételeinek (fölvételi keretszámok; a létesítmények viszonyszámai stb.) jelenlegi szinten tartása, illetve csekélyebb mértékű növelése is. Ennek a fejlesztési elgondolásnak a legnagyobb nehézsége az, hogy a szakmunkásképző iskolák általában nem alkalmasak arra, hogy minden további nélkül szakközépiskolaként funkcionáljanak. Olyan mérvű bővítésekre is szükség volna, amelyeket kérdéses, hogy a főváros közoktatása magára vállalhatna-e. Érdemes mérlegelni ebben az összefüggésben egy megnövekedett pedagógusszükségletet is; kérdés, hogy volna-e munkaerő-fedezet rá.

c) A fejlesztés harmadik iránya, ha az iskolázás átalakulásának 1980 körül megfigyelt tendenciáját - a középfokú oktatáson belül a középiskolák, mindenekelőtt a szakközépiskolák dominanciáját - mintegy öt-nyolc évvel elnapoljuk. Ez azt jelenti, hogy átmenetileg csak kisebb mértékben emelnénk a szakmunkásképző intézményekbe irányított fiatalok arányát, szinten tartanánk a gimnáziumba menők arányát, és erőteljesebben növelnénk a szakközépiskolák részesedését, de nem olyan mértékben, amilyen mértékben a földuzzadt tanulólétszámok és a megnövekvő igények együttesen kívánnák. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a fajta fejlesztés átmenetileg szintén okozhat konfliktusokat. Lakossági törekvésekbe

ütközik, vállalati érdekeket is sért, ugyanakkor mégis szükségessé válnak a létesítményfejlesztések, noha valamivel mérsékeltebben, mint a b) alternatíva esetén. Mégis úgy látszik, hogy ha a fővárosi oktatáspolitikát ezeket a konfliktusokat vállalja, akkor mintegy öt-nyolc év múlva cselekvési szabadsága jelentősen megnő.

A következő javaslatok arra épültek, hogy az oktatáspolitikát Budapesten lényegében a c) alternatívához közelít. Ehhez szükséges a helyi feszültségek csökkentése, a szűk keresztmetszetek föloldása. Fejezetünk további részében variánsokat mutatunk be a kilencvenes évek derekáig. Ezeket a variánsokat, véleményünk szerint, szorosabban kell illeszteni a főváros eltérően fejlődő városrészeinek társadalmi-gazdasági föltételrendszeréhez. Ezért az eltérően fejlődő városrészek csoportjai számára a fejlesztés eltérő irányait és modelljeit javasoltuk.

3.2 A központi fekvésű városrészek

Budapest általános városrendezési koncepciója (1979) megkísérelte ún. szektorokban összefoglalni a város fejlesztési szükségleteit, és megpróbált a szektorokon belül ún. rész-központokat kialakítani. Az eredeti elgondolás az volt, hogy e rész-központok a szektorokban élők szükségleteinek (közigazgatás, egészségügy, oktatás, bevásárlás stb.) mind nagyobb részét elégítsék ki, s ezzel fokozatosan tehermentesítsék a főközpontot. Ugyanakkor e szektorok kijelölésében érvényesült az a gondolat is, hogy a fővárosnak és agglomerációjának a problémáit csak együttesen lehet megoldani; a rész-központok tehát egyben az agglomerációs gyűrű egy-egy szakaszának lakosságát is hivatva voltak - legalábbis távlatilag - kiszolgálni.

Mi e szektorokat - amelyeket az egyszerűség kedvéért "városrészeknek" nevezünk a regionális kutatásokból ismert "decentrum" értelmében - abból a szempontból vizsgáltuk meg, hogy mennyiben mutatnak hasonló társadalmi-gazdasági tüneteket. Föltételeztük ugyanis, hogy a (középfokú) oktatást a fővárosban sem kívánatos erőltetetten homogenizált szervezeti megoldásokkal fejleszteni. Ehelyett az intézmény, a lakóhely és a (jövendőbeli) munkahely, gyakorlóterep együttes, gondos mérlegelésére van szükség.

A központi fekvésű városrészek (I., II., VI., VII., VIII., IX. kerületek) a főváros ún. főközpontját, valamint a Moszkva teret és környékét - gyakorlatilag Buda északnyugati részét -, illetve a Móricz Zsigmond teret és környékét - átfogóbban a délnyugati részeket foglalják magukban. Föltételrendszerüket és társadalmi folyamataikat tekintve persze korántsem egységes kerületek ezek, a középfokú oktatás távlati fejlesztése szempontjából mégis hasonló problémákat vetettek föl.

Demográfiai folyamatok. A városközpont a maga csaknem félmillió lakosával, továbbá a Moszkva téri, valamint a Mó-

ricz Zsigmond körtéri városrész együttesen kétségtelenül a legnagyobb népességszámú városrészeket alkotják Budapesten. A népesség korszerkezetét tekintve azonban egyben a legkevesbé fiatalosak is, különösen ami a központot illeti (a 14 éven aluliak aránya itt csak 15%-a a népességnek, ennél lényegesen jobb a körtéri városrész a maga 19%-ával, és számottevően jobb a Moszkva téri városrész is: 18%). A 15 - 18%-os gyerekarány az egész fővárosban itt a legkedvezőtlenebb; ez az arány valamennyi további városrészben 19% vagy a fölött van (egyedül az Őrs vezér téri városrész volt hasonlítható ebből a szempontból a központi fekvésű szektorokhoz).

Még kifejezettebbé tette a népességnek ezt a korszerkezetét a 60 éven felüliek aránya a központi fekvésű városrészekben; ez az arány ugyanis az össznépeesség 18 - 26%-a. A körtéri városrész a maga 18%-os idős lakosságával a fővárosi átlagot jelentette ugyan (ennél magasabb az időskörűak aránya az Őrs vezér téri, az újpesti, sőt az erzsébeti városrészben is). A Moszkva téri városrész, valamint a városközpont - különösen az utóbbi több mint 26%-os időskorú népességével - kétségtelenül egyben a "legöregebb" szektoroknak számítottak Budapesten. Bár a főváros lakosságának többségét tömörítették tehát a központi fekvésű városrészek - különösen a városközpont és a Moszkva téri városrész - iskolázási (alapellátási) szükségletük aránylag kisebb.

Ezt támasztotta alá a birtokunkban lévő demográfiai adatsor is. Eszerint ugyanis a középfokú oktatásban részt vevő, 14 - 17 éves korú népesség a központi fekvésű városrészekben - akárcsak a többi szektorban Budapest-szerte - 1986 - 1996 között a legmagasabb létszámú. A létszámok emelkedésének aránya azonban bizonyos mértékig eltolódik más városrészek demográfiai hullámához képest. Ez legkifejezettebben a körtéri, valamint a Moszkva téri városrész népességszámlálásánál látszik, ahol az 1973 - 1976-os demográfiai csúcs gyorsabban fut le, mint másutt, és a csúcspont létszáma is relatíve alacsonyabb. (Erre utal, hogy mind a körtéri, mind a Moszkva téri szektor demográfiai adatai szerint az 1986-os és a tíz évvel későbbi népességszám a 14 - 17 évesek korcsoportjában közel vagy teljesen azonos.)

Iskolázottság és továbbtanulási szándék. Ami a központi fekvésű városrészek népességének iskolázottságát illeti, ez együttesen kétségtelenül a legszínvonalasabb a főváros összes városrészei között. Néhány jellemző adat: a felsőfokú végzettségűek aránya ezekben a városrészekben 12 - 23% között volt, holott más szektorokban éppen csak elérte a 10%-ot. (Csepelen csak 5%-os volt a diplomások aránya.) E tekintetben azonban a központi fekvésű városrészek között is jelentős a szóródás: a városközpont a maga 12%-os diplomásarányával nem ugrott messze ki a többi szektorok közül, noha kétségtelenül jobb volt. Viszont a Moszkva téri városrész népességének több mint 23%-a felsőfokú végzettségű volt; ez nemcsak a városközponthoz képest jelent 11 százalékpontos különbséget, hanem a körtéri városközpontnál is 7 százalék-

ponttal jobb, nem is szólva a főváros többi szektorának diplomás népességarányáról (az újpesti városrész vonatkozó arányának csaknem háromszorosa, a kőbányai városrész részesezésének négyszerese, az erzsébeti és a csepeli szektornak pedig majdhogynem az ötszöröse). A felsőfokú végzettségűek magas aránya jellemezte tehát legjobban a központi fekvésű városrészek népességének iskolázottságát.

Ez részben a lakosság már említett korszerkezeti sajátosságaiából (idősebb népesség) következett, ami azonban sokkal inkább az általános iskolát nem végzettek föltűnően alacsony arányát magyarázza itt (21 - 27%), pedig más szektorokban ez az arány kivétel nélkül 30% fölött volt. Érdekes volt viszont megfigyelni, hogy az érettségizett népesség aránya nem volt sokkal magasabb, mint más városrészekben. Az érettségizettek aránya is jobb volt persze a központi fekvésű városrészekben, mint másutt (24 - 29%), és természetesen viszonylag magas volt a Moszkva téri városrész népességében. De azért ez már nem volt olyan messze az óbudai, az újpesti vagy az Örs vezér téri városrész érettségizett arányától (21 - 24%). Mindez egy fontos sajátosságra hívta föl a figyelmünket a központi fekvésű városrészek népességének iskolázottságával kapcsolatban: ez az iskolázottság meglehetősen egyoldalú, szerkezete pedig tradicionálisnak mondható. A népességben a diplomások túl voltak reprezentálva, ugyanakkor azonban a középiskolai végzettség - ehhez képest legalábbis - átlagon alulinak volt mondható.

Az iskolázottságból eredő dinamikát persze ezekkel a statisztikai mutatókkal egymagukban aligha ragadhatnánk meg. Vessünk tehát egy pillantást a központi fekvésű városrészek fiataljainak továbbtanulási szándékaira is. A továbbtanulási szándékok vizsgálatakor a legjellegzetesebb vonás, hogy az itt lakó fiatalok más városrészek fiataljaihoz képest kis arányban szándékoztak szakmunkásképző iskolába iratkozni (15 - 26%, miközben volt városrész, ahol a fiatalok 40%-a jelentkezett szakmunkásképzőbe, de valamennyi más fővárosi szektorban 30%-osnál magasabbnak bizonyult ez az arány). A központi fekvésű városrészek között e tekintetben is jelentős különbség volt: a legtöbben a körtéri városrészben, a legkevesebben pedig a Moszkva téri szektorban készültek szakmunkásnak. De még a körtéri 26%-os arány is 4 százalékponttal maradt el az óbudai vagy az Örs vezér téri városközpont szakmunkásképzőkbe jelentkező fiataljainak arányától, és 8 - 12 százalékponttal a többi szektor pályaválasztó fiataljainak szakképzési arányaitól.

Viszont - a közhiedelemmel, saját várakozásunkkal ellentétben - a gimnáziumok és szakközépiskolák közti szándékmegoszlás a központi városrészekben nem mutatott ilyen nagy eltérést más szektorok továbbtanulási szándékaitól. Egyedül a Moszkva téri városrész továbbtanulni szándékozói választották kiugró arányban a gimnáziumot (60%); ez egyben valamennyi fővárosi szektorban messze a legmagasabb gimnáziumválasztás volt. (Még a másik két központi fekvésű városrész továbbtanuló fiataljai is csak alig több mint fele ekkora

arányban akartak gimnáziumba menni.) Inkább azt mondhatjuk, hogy nagyjából egyensúly alakult ki a szakközépiskolát és a gimnáziumot választók aránya között a központi fekvésű szektorok lakosságában.

Foglalkoztatottság és munkaerő-szerkezet. A központi fekvésű városrészek munkahelyi szerkezete értelemszerűen szegényesebb volt, mint bármely más szektoré a fővárosban. A városközponté persze nem annyira, mivel itt találtuk relatíve a legtöbb könnyűiparban foglalkoztatottat, emellett gépipari, sőt élelmiszeripari és vegyipari foglalkoztatottat is. A körtéri városrészben a gépipar dominált (a többi iparágban aránylag kevesebb a foglalkoztatott, de valamennyi iparág szintén képviselve volt). A Moszkva téri városrész viszont - talán a kispesti és az erzsébeti szektort leszámítva - ebből a szempontból valamennyi városrész közül a legszegényesebbnak bizonyult.

Az elmondottakból is következik, hogy éppen a Moszkva téri szektorban volt kiugróan a legtöbb nem anyagi ágazatban foglalkoztatott a lakónépesség százalékában (20%). Ez több mint kétszerese a csepeli, erzsébeti, kispesti, kőbányai városrészek lakónépességéből számított azonos aránynak, de magasabb volt mind a városközpont, mind a körtéri városrész nem anyagi ágazatban foglalkoztatottjainak arányánál is. Ezzel értelemszerűen együtt járt az iparban foglalkoztatottak kiugróan alacsony aránya (13 - 17%). Az összes többi városrészben ez az arány dominált a lakónépesség foglalkoztatásában; mindenütt 17% fölött volt, de az újpesti, az erzsébeti és a csepeli városrészben 20% fölött is. Egyedül a központi fekvésű városrészekben volt magasabb a nem anyagi ágazatban foglalkoztatottak aránya az iparban foglalkoztatottakénál. S ehhez még hozzá kell számítani, hogy a városközpontban kiugróan magasnak mutatkozott a kereskedelem foglalkoztatottak részesedése is (7% fölött).

Infrastrukturális ellátottság. A központi fekvésű városrészek infrastrukturális ellátottsága - annak ellenére, hogy ezek a szektorok tulajdonképpen az egész főváros, illetve a főközpont esetében szinte az ország igényeinek ellátására is szolgálnak - a többi városrészekhez képest kiemelkedően jó. Bennünket azonban leginkább a középfokú oktatási intézmények hálózata érdekelt.

A városközpont e tekintetben is messze kiemelkedett nemcsak a főváros többi szektora közül, de még a központi fekvésű városrészek ellátottságát mérlegelve is. Elgondolkodtató, hogy éppen a városközpont Budapest legnagyobb szakmunkásképző centruma is; egyedül ide jóval többen jártak szakmát tanulni, mint a többi tíz városrész intézményeibe együttvéve (az 1980 - 1981. tanévben például a fővárosban összesen 27 277 szakmunkástanulót tartottak nyilván; közülük 15 427 tanult a városközpont szakmunkásképző intézményeiben). Mind a gimnáziumok, mind a szakközépiskolák tekintetében hasonló volt a helyzet a főközpontban. Bár túlsúlyuk talán nem akkora; a gimnáziumi tanulócsoportoknak mégis csaknem egyharmada, a szakközépiskolai osztályoknak is majdnem a

fele a főközpontban működött.

Ehhez képest akár a körtéri, akár a Moszkva téri városrész szegényesen volt ellátva szakmunkásképző iskolával. A körtéri szektor szakközépiskolás és gimnáziumi tanulócsoportjainak aránya meglehetősen jól tükrözte az ott lakók irányultságát; a Moszkva téri városrészben azonban, ahol a fiatalok túlnyomórészt gimnáziumba szándékoztak menni, egyértelműen kevés a gimnáziumi férőhely (s ehhez képest relatíve sok a szakközépiskolai hely).

A középfokú oktatás továbbfejlesztésének iránya. A központi fekvésű városrészek közös jellemzője volt, mint láttuk, a középfokú oktatás érettségit adó iránya - elsősorban a gimnáziumok - iránt megnyilvánuló lakossági igény. Ezt növelte, hogy e központi fekvésű városrészek intézményeit egyrészt más városrészek lakói is használni igyekeztek, másrészt természetes, sőt kijelölt vonzasközpontjai az agglomerációs gyűrű budai településeinek. Bár a termelő ágazatokban viszonylag alacsony arányszámú a foglalkoztatott, a városközpontban tömörültek a szakmunkásképzők is. Másfelől viszont az agglomerációt ellátni hivatott Moszkva tér, illetve a Körtér és környéke egyáltalán nem rendelkezett szakmunkásképző iskolával, vagy csak alig volt itt ilyen iskolatípus. Nehézséget is jelentene ilyen intézménytípust telepíteni itt, amikor a termelőágak telephelyeit csak elvétve találjuk meg ezekben a budai városrészekben (a XXII. kerület bizonyos fokig kivétel).

A központi fekvésű városrészekben - elsősorban az elmondottak alapján - a már kialakult intézményhálózat megőrzésére és továbbfejlesztésére látszott kívánatosnak törekedni. Új típusú intézményeket tehát nem javasoltunk ide; esetleg a XXII. kerületbe, ami azonban további, részletekbe menő elemzést igényelne. Erőteljesen javasoltuk viszont

- a meglévő fehér foltok eltüntetését, a szűk keresztmetszetek föloldását (a Moszkva tér környékén gimnáziumi, a Körtér környékén szakközépiskolai fejlesztéssel);

- a meglévő intézmények működésének egyfajta, a mainál mindenképp szorosabb koordinációját.

Mint esetleges lehetőséget fölvetettük, hogy a Moszkva téri, valamint a körtéri városrész szűk szakképzési keresztmetszetét mennyiben lehet azáltal oldani, hogy képzési igényeiket elsősorban a városközpontban meglévő szakképző intézményekbe irányítjuk. Ennek ugyan a dunai közlekedés gátat szab, az azonban kétségtelen, hogy elsősorban a szakképzés terén kívánatos a hagyományosan központi fekvésű városrészeknek egymással kooperálniuk.

További lehetőségként megfogalmaztuk, hogy az egy-egy városrészben fekvő intézmények beiskolázási körzetét a városrész egészére, esetleg más, hasonló városrész felé is nyissuk (ez egyébként is gyakorlat, amennyiben például a gimnáziumok beiskolázási körzetei több kerületre is kiterjednek). Itt újdonságot jelentene, ha a város említett szektoraiban működő intézmények egymást kiegészítve tudnának beiskolázni (például a központ a várhatóan amúgy is túlterhelt

Moszkva tér környékéről vagy a Körtér vidékéről).

A szakképzés szűk keresztmetszetének föloldására további intézményközi koordináció látszott kialakítandónak. Például:

- az egymáshoz közel fekvő középiskolák kezdő évfolyamai egységesek maradhatnak, ám a funkciót közösen szervezhetnék (pl. a Körtéren és környékén);

- az egymáshoz közel fekvő gimnázium és szakközépiskola a III - IV. évfolyamon alternatív (vagy fakultatív) szakképző programot kínálhatna egymás növendékei számára (pl. a Moszkva téren és környékén);

- centrumban lévő szakközépiskolához szakmunkásképző is fölfejleszthető lenne (erre ugyancsak a Körtéren volna lehetőség, még inkább azonban a városközpontban).

Összefoglalóan: a központi elhelyezkedésű városrészek esetében nem új intézménytípus kialakítását javasoltuk, hanem a meglévők koordinálását, valamint a hiányok pótlását. Az effajta együttműködés a középfokú oktatás fejlesztésének egyik, nemzetközileg leginkább bevált, a lakosság által sok helyütt elfogadott formája. Minthogy e körzetek lakosságának továbbtanulási igénye nagyrészt homogén, és a munkahelystruktúra változásával sem lehet belátható időn belül számolni, az integráció nem látszott irreálisnak. A középiskolai programok (például gimnáziumi fakultáció stb.) pedig lehetőséget kínáltak arra, hogy a városrészekben kívánatos többszintű kínálatot (szakképzés, általános képzés) a meglévő középiskolai intézményhálózat bázisán is kifejleszthesük.

3.3 Ipari városrészek

A főváros három szektorát - az egykori Újpesthez kapcsolódó városrészt, a hagyományos Kőbányát és tágan vett környékét, valamint Csepelt - külön tárgyaljuk. Újpesthez kapcsolta a városrendezési koncepció a részközpont kialakítása végett a XIII. kerületet (az egykori Újlipótvárost és Angyalföldet), az ugyancsak egykori Újpestet (ma IV. kerület), valamint Rákospalotát, természetesen az újpalotai lakóteleppel együtt (XV. kerület). Az agglomerációs gyűrűből ennek a részközpontnak kellene ellátnia például Fótot, Dunakeszit stb. Az egykori Kőbányához (X. kerület), amely az említettek közül régebben egyedül tartozott a főváros kerületei közé, kapcsolódna a Rákosok közül: Rákoskeresztúr, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskert és Rákosliget (XVII. kerület). Csepel részben a Duna miatt, részben egyéb közlekedési okokból a városrendezési koncepcióban egymaga formált egy szektort (XXI. kerület), ami persze korántsem jelenti azt, hogy homogénnek lett volna tekinthető.

Ami ezeket a városrészeket mégis egybekapcsolta egymással, s lehetőséget adott egy másfajta fejlesztési stratégia kialakítására, az elsősorban ipari jellegük. Az elmondott kerületekben, városrészekben koncentrálódik a budapesti nagyipar, részben ennek megfelelően koncentrálódik a szak-

képzés is. Különböző lakossági folyamataik miatt emellett szükségesnek látszott, hogy ezeket a városrészeket a középfokú oktatás fejlesztése során kezeljük automatikusan együtt például a központi fekvésű szektorokkal.

Demográfiai jellemzők. Amennyire logikusnak látszott, hogy az ipar szerepe miatt másfajta fejlesztés volna szükséges általánosságban a képzésben, annyira széttöredezett a népességről alkotott képünk. Ennek az volt az oka, hogy ezek a városrészek - talán Csepelt kivéve - meglehetősen heterogén összetevőkből állnak. Így például az újpesti városrész újlipótvárosi szektora népesedési jellemzőit tekintve teljesen úgy "viselkedik", mint a városközpont (földrajzi közelsége és történeti kapcsolatai a magyarázat erre). Kőbánya munkáskolóniái ugyan lényegesen eltértek a XIII. kerület vagy Csepel hagyományos munkáskolóniáitól - Kőbánya a kis-, közép- és könnyűipar központja volt, egy-két csúcsiparággal (gyógyszergyártás) -, de a népesedés tekintetében hasonlóképpen kiegyensúlyozott. A városrészek új lakótelepei (Újpalota, Kőbánya-Újhegy, valamint a csepeli új lakótelep) viszont dinamikus, fiatal népességnek adtak otthont.

A minden szektort övező falusias települések (a Rákosok, Sashalom, Mátyásföld, Cinkota vagy Csepel Szigetszentmiklós felé nyúló sávja) viszont népesedési szempontból az agglomerációs településekkel mutattak szorosabb rokonságot. Ez annyit jelent, hogy a bevándorlás második hulláma - az agglomerációból - a városrészek ezen peremeit érte. Ugyanakkor erőteljes kivándorlás is lezajlott e városrészek föltételezett központjából, például a kőbányai központból Rákosliget, Rákoshegy felé, Újpest központjából a családi házas sávba stb. Ugyanakkor a népességszám dinamikus növekedését az elmúlt másfél évtizedben mindenképpen az attraktív lakótelep-építések határozták meg; ezek mindhárom szektorban erőteljesen megemelték a népesség összlétszámát. Említést kell végül tennünk a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójának fejleményeként néhány városrészközpont rekonstrukciójáról, amellyel - az elgondolások szerint - a peremre áramlás is megoldható, emellett megszüntethető a hagyományos városrészközpontok erőteljes slumosodása. (A hiivatkozott példa Kőbánya városrész központi rekonstrukciója.)

Csepel 73 ezer, Kőbánya és a kapcsolódó Rákosok 152 ezer, Újpest és említett körzete pedig 324 ezer embernek ad otthont (1980). A kormegoszlás szempontjából a csepeli és a kőbányai városrész mutatott nagy hasonlóságot: mindkét városrészben 22% fölött volt a 14 éven aluliak aránya, és 15 - 16%-os a 60 évnél idősebbek részesezése. E tekintetben az újpesti városrész tért el a leginkább: itt 19%-ban fiatal a lakosság (14 év alatt), viszont 20%-os az idősebbek részesezése (60 év fölött). Ez az eltérő korszerkezet jórészt Újlipótváros lakosságának, valamint a kapcsolódó kislakótelepi építkezéseknek tudható be. Az újpalotai lakótelep nem annyira új, mint például a kőbánya-újhegyi, így népessége sem változtatott a statisztikai adatokon. A csepeli, valamint a kőbányai városrész népessége mutatkozott a legfiata-

labbnak az egész fővárosban. Ezt a megállapítást még kifejezettebbé teszi, hogy a 15 - 39 évesek aránya is ebben a két városrészben volt a legmagasabb (37%), viszont a 40 éveseknél idősebbek aránya 24 - 25%-os. (Más fővárosi szektorokban a 40 - 59 évesek aránya mindenütt 26% vagy afölött volt, sőt a körtéri városrészben éppen 34%-os volt a részesedésük.)

Iskolázottság és továbbtanulási szándékok. Az iskolai végzettség tekintetében - bár ezt statisztikailag erősen befolyásolta, hogy a városrészek lakossága fiatalos - ez a három városrész kedvezőtlen helyzetben volt. Az újpesti ugyan kiemelkedik azzal, hogy valamivel 20% fölött volt a középiskolát végzettek aránya, ami viszont a központi fekvésű városrészekben 24 - 29%-os. A kőbányai és a csepeli városrész lakosságának középiskolai végzettsége viszont nem érte el a 20%-ot (ennél kedvezőtlenebb képet csak a pesterzsébeti városrész lakosságának iskolázottsága mutatott). Hasonlóan alacsony a felsőfokú végzettek részesedése is ezekben az ipari városrészekben: Csepelen a lakosságnak mindössze 4,5%-a, Kőbányán és környékén 5,5%-a volt diplomás. Az újpesti városrész e tekintetben is kedvezőbb képet mutatott, mert ott a diplomások aránya a lakosságon belül 8,1%. Bár ez a kedvezőbb részesedés a XIII. kerület már említett heterogén összetételének tudható be elsősorban, ez sem érte el a 10%-os határt.

Dinamikusabb képet kaptunk, ha a városrészekben a továbbtanulási szándékokat vetettük egybe. Alighanem csak így válnak világossá azok a félreértések, amelyek az "ország összesen" és a "Budapest összesen" kategóriákból a statisztikákban gyakran adódnak. Ami a középfok felé irányulást illeti, a főváros szektoraiban jellegzetes eltéréseket tapasztalhattunk a Moszkva tér és környéke lakosságának 50 - 60%-os gimnázium-választásától az újpesti városrész lakosságának 31%-os gimnázium-választásán keresztül a kőbányai és a csepeli városrész lakosságának gimnáziumba irányulásáig. Ezekben a városrészekben volt ugyanis a legalacsonyabb a gimnáziumot választó fiatalok aránya: 17 - 18% (1981 - 1982. adatok). Ez jól mutatja a skála két végpontját, amely között (Moszkva téri városrész - Csepel) 43 százalékpontos az eltérés!

A középfokú továbbtanulás másik jelzője a szakközépiskola választása. A főváros városrészei közti "olló" e tekintetben volt a legkisebb: a legkiemelkedőbb (az erzsébeti városrész) és a legutolsó (a Moszkva tér és környéke) közt 12 százalékpontos az eltérés. Az ipari városrészek ebben a tekintetben hasonlóan látszottak: mindhárom városrész lakossága jobban kedvelte a szakközépiskolát, mint a gimnáziumot (41, illetve 43%-ban ezt választották továbbtanulásként.)

Kőbánya és vidéke kiemelkedett közülük abból a szempontból, hogy a főváros lakosságán belül ezen a környéken választották leginkább a szakmunkásképzést; a továbbtanulási utak közül csaknem olyan kedveltnek látszott, mint a szakközépiskola (40%). A csepeli városrész lakossága is megközelítette ezt az arányt (39%), de ott a szakközépiskola mégis

kedveltebb; a két iskolatípust választók közt 4 százalékpontos különbség van. Az újpesti városrész ebből a szempontból sajátos képet mutatott: itt a szakközépiskola a legkedveltebb iskolatípus, s ebből a szempontból inkább Óbuda vagy az Őrs vezér tér és környéke lakosságára emlékeztetett.

Összefoglalóan azonban mégis azt mondhatjuk, hogy mindhárom városrészben magas a szakmunkásképzést választók aránya, és kettőben közülük kiugróan alacsony volt azoké, akik gimnáziumba kívánnának menni. A föltételes módot hangsúlyozzuk: hiszen itt szándékokat elemeztünk. Ezek mutatták a legérzékenyebben a lakosság iskolázással szembeni beállítódásait.

Foglalkoztatottság és munkaerő-szerkezet. Az aktív keresők szempontjából legjellemzőbb volt az iparban foglalkoztatottak magas aránya mindhárom városrészben; ennek alapján neveztük őket hagyományosan iparinak. Közülük Csepel a legkiemelkedőbb, ahol a lakónépesség 26%-a az iparban dolgozik (kőbányai városrész: 20; újpesti városrész: 20%). Nem azonos azonban az iparon belüli megoszlás, mert a kőbányai városrésze egyúttal az építőiparban foglalkoztatottak magas aránya volt jellemző (7%, ami a legmagasabb a fővárosban). Ugyanakkor a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak aránya Csepelen a legalacsonyabb az egész fővárosban (8%), de a kőbányai és az újpesti városrész is a fővárosi összehasonlítás végén áll (10 - 12%). A kereskedelemben foglalkoztatottak viszonylag magasabb aránya egyedül az újpesti városrésze érvényes (6% fölött, ami meghaladja a fővárosi átlagot).

Az előbb említett foglalkoztatási jellemzőket könnyen megérthetjük, ha áttekintjük a szóban forgó iparágakat. Kohászat, gépipar, vegyipar, könnyűipar és élelmiszeripar összpontosul ezekben a városrészekben (Csepelen elsősorban a kohászat és a gépipar, az újpesti városrészben viszont a gépipar és a könnyűipar; a főváros legnagyobb ilyen jellegű üzemei ebben a két városrészben található). Kőbánya e tekintetben más: a vegyipar jelenti a nagyüzemet, könnyű és élelmiszeripara viszont közepes méretű. Kőbánya és a kapcsolódó részek ugyanis hagyományos iparágú részei voltak a fővárosnak, a vegyipar kibontakozása pedig már a negyvenes évek modernizációjához tartozott.

Az elmodottakból is következik, hogy a lakosság szakmai képzettségének szerkezete bizonyos hasonlóságokat mutatott. Így - érdekes módon - az ipari szakközépiskolát végzettek és a gimnáziumot végzettek csaknem egyforma arányban található Csepelen, egyébként a gimnáziumi végzettség dominál mind a kőbányai, mind az újpesti városrész lakói között, nagyjából egyforma arányban (46 - 47%). Az újpesti városrészben kiugróan magas volt a nem termelő ágak szakközépiskolai végzettsége (a második legmagasabb a fővárosban a kistérségi városrész lakossága után), a másik két városrészben viszont alig haladta meg a 17%-ot (ez egyébként a többi városrész lakosságának ilyen végzettségi megoszlására is jellemző). Végzettségük is ennek megfelelően formálódott, illetve el is maradt ettől, amennyiben az ipari szakközépiskolai képzett-

ség csak Csepelen volt kiugróan magas.

Infrastrukturális ellátottság. A főváros ipari városrészei vegyesen ipari és lakóhelyi beépítésűek. Ez azt jelenti, hogy ipari telephelyek ékelődnek lakóhelyi körzetek közé; ez alól részben a hagyományos kisvárosközpontok a kivételek, részben pedig a nagy- és középmeretű lakótelepek. Infrastrukturális ellátottságuk is ennek megfelelően alakul, és nagyjából a fővárosi átlag körül mozog. Egy-két anomália azonban a statisztikai összesítésekből is kiderült, így például a vendéglátóhelyek száma Csepelen feltűnően alacsony, a körzeti orvosi ellátottság a kőbányai városrészben a leggyöngébb (a leggyöngébb egyébként valamennyi budapesti szektort tekintve). Viszont egyes kulturális mutatók tekintetében (például a havi mozilátogatások aránya) az újpesti városrész fővárosi összehasonlításban is kiemelkedően jól állt.

Jelen összefüggésben természetesen a középfokú oktatási intézményhálózattal való ellátottság volt a legfontosabb kérdés. Az újpesti városrészben 4, a kőbányaiban 2, Csepelen pedig egy gimnázium volt: 64, 36, illetve 20 tanulócsoporthal. Újpesten azonban kiugróan magasnak mutatkozott a szak-középiskolai osztályok száma (149), a városközpontot leszámítva valamennyi szektor tanulócsoporthoz viszonyítva három-négyszeres arány! Ugyanez volt a helyzet a szakmunkásképzőkkel is, amelyek vagy a városközpontban tömörültek, vagy pedig az újpesti városrészben. Ennek alapján azt állapítottuk meg, hogy az újpesti városrész a szakképzés tekintetében a főváros második legjelentősebb szektora. Beiskolázása és képzési kínálata fővárosi, sőt országos körű. A kőbányai városrész két és Csepel ugyancsak két szakmunkásképző iskolája - 800-at el nem érő tanulói létszámával - eltörpült az újpesti városrészben tanuló több mint 6 ezer szakmunkástanuló létszámához képest. (A városközpont ezt nagyságrendileg múlta fölül; viszont más városrészek szakmunkástanulólétszáma nagyságrenddel maradt el az újpesti városrész szakmunkástanuló-létszáma mögött. Egyedül az Örs vezér téri körzet 3200-as létszáma volt mérhető hozzá.)

Az intézményellátottság mindenesetre elgondolkodtató, és már magában fölvetette a kőbányai, de különösen a csepeli városrész középfokú oktatásfejlesztésének távlati problémáit. A további szakképzésfejlesztéseknek - már csak az ipari háttér megléte szempontjából is - a jövőben elsősorban ide volna kívánatos koncentrálniuk.

Javaslatok a fejlesztési stratégia kialakításához. Az ipari városrészek középfokú oktatásának távlati fejlesztését mérlegelve, új fejlesztési stratégiát érdemes kimunkálni a kilencvenes évekre. Ez a fejlesztési stratégia eltérhetne attól, amellyel például a központi fekvésű városrészek lakosságának kívánjuk megteremteni a középfokú oktatás lehetőségét. Az ipari városrészek középfokú oktatásának középpontjában a szakképzés fejlesztése kellene hogy álljon. Ebből két további kérdés következik. Az egyik: Miként tartható szinten, elégíthető ki az általános képzés igénye? A másik:

Hogyan gondolkodjunk a szakmunkásképzés felől? (Annál is inkább, mert - mint jeleztük - az újpesti városrész a főváros szakképzésének második súlypontja.

A növekvő létszámú korosztályokat ezekben a városrészekben óhatatlanul a szakmunkásképző iskolák irányába szükséges irányítani. Ugyanakkor kívánatos volna megkezdeni a szakmunkásképzők színvonalának emelését azáltal, hogy a képzés első-második évében fokozatosan a szakközépiskoláéval azonos vagy ahhoz hasonló programot kínálunk. Ez vagy egy-egy szakközépiskolával együttműködésben oldható meg (erre inkább a kőbányai és a csepeli városrészben van szükség), vagy pedig önálló bázison, amire az újpesti városrész ellátottsága nyújthat példát. Ezzel egyébként egy lépést tennénk a közös középfokú oktatási intézmények irányába is, ami azonban lényegesebb: kísérletet lehetne tenni a szakmunkásképző iskola színvonalának emelésére.

Elsősorban a csepeli városrészben nyílik lehetőség arra, hogy a szakképzés gyakorlati oldalát fokozatosan az arra alkalmas vállalatok és gazdálkodó szervezetek gondozására bízunk. A kőbányai városrészben erre csupán egy-két gazdálkodó szervezet látszott alkalmasnak (az újpesti városrész intézményeinek kooperációja a nagyiparral már kialakult). Ezzel kétségtelenül növelhetnénk a szakképzés munkahelyi keresztmetszetét, esetleg valamelyest könnyíthetnénk a jövőbeli férőhelygondokon is. (A tanulólétszámok előrejelzéséből arra következtettünk, hogy ha kisebb mértékben is, mint a központi fekvésű városrészekben, de nő az érdeklődés az érettségit nyújtó középiskolák iránt; ugyanakkor nagy mértékben nő a 14 - 17 éves korúak száma e városrészekben.)

Ami az általános képzést, különösen a gimnáziumokat illeti, mindhárom városrészben találtunk nagy hagyományú intézményeket, amelyek munkáját nem volna szabad számottevő szervezéssel zavarni, és lehetőség szerint meg kellene őrizni föltételeiket is. Ezekben az intézményekben a fakultatív foglalkozások jelentenek nyitást egyfajta szakképzés felé (éppúgy, mint a központi fekvésű körzetekben). Ugyanakkor viszont kétségtelen, hogy az újabb alapítású gimnáziumok - a városrészek peremén - nemcsak alkalmasak a növekvő kooperációra, hanem esetenként rá is vannak szorulva. Ezeket az intézményeket érdemesnek láttuk szakképzési irányokkal bővíteni, nagyjából az integrált középiskolák mintájára. Így fokozott választási lehetőséget adhatnánk a középiskolákba beiskolázott fiataloknak, hogy menet közben lakóhelyük közelében is módosíthassák tanulmányi pályájukat.

Végül - de nem utolsósorban - fölvetettük a nagyüzemi képzési bázisok életre hívását (erre elsősorban Csepel látszott alkalmasnak). E képzési bázisok átmenetileg enyhíthetnék a létszám gondokat, ugyanakkor hosszabb távon működtetve alkalmasnak bizonyulhatnak arra is, hogy a szakképzést és az általános képzést munkahelyi bázison integráljuk.

3.4 Új városrészek

Új városrészeknek neveztük összefoglalóan azokat a fővárosi szektorokat, amelyek vagy nagyarányú lakásépítkezések következtében jöttek létre, újultak föl (például Óbuda és környéke), vagy pedig forgalmi, szolgáltatási stb. csomópont kialakításának eredményeként (erre az Örs vezér tér és környéke a legjobb fővárosi példa). Az óbudai városrész lényegében a régi Óbuda helyén épült negyed, valamint a hozzá kapcsolódó Békásmegyert, Csillagfürdőt, Római fürdőt foglalta magában - a főváros III. kerületét. Vonzása - a hetvenes-nyolcvanas évek tervei szerint - az agglomeráció észak-budai településeire is kiterjedne (Pomáz, Szentendre stb.). A kispesti városrész a régi Kispestet és Pestlőrincet jelenti Pestimrével együtt, vagyis a főváros XVIII. és XIX. kerületét. Az agglomerációval a 4-es főútvonal köti össze, s így Vecsés, Üllő, Monor stb. vonzásközpontja is. Az erzsébeti városközpont tulajdonképpen az egykori Pesterzsébet, Budapest mai XX. kerülete; központja csaknem olyan radikális átépítésen ment keresztül, mint Kispesté. Az Örs vezér tér és környéke ezzel szemben egészen új alkotás, és forgalmi, valamint bevásárlási csomópont jellegénél fogva került rész-központ minősítéssel a városrendezési koncepcióba. Az idézett távlati tervek szerint az Örs vezér téri városrészközpontnak kellene ellátnia Zuglót és Rákosszentmihályt, a Kerepesi úton kifelé haladva pedig Kerepestarcsát, valamint az agglomeráció több kelet-pesti irányultságú települését (Nagytarcsa, Csömör stb.).

Demográfiai folyamatok. Mind a négy városrész legjellemzőbb vonása, hogy lakosság száma a hetvenes évtizedben dinamikusan növekedett. A bevándorlás fő oka az erőteljes lakásépítkezés volt, amely ezeknek a városrészeknek egyfajta közös profilt is ad. A Füredi úti lakótelep, a Békásmegyeri lakótelep-építkezés, Pesterzsébet rekonstrukciója vagy a kispesti rekonstrukció a példái ezeknek az erőteljes ütemű építkezéseknek, amelyek átalakították a magot képező központok és közvetlen környékük arculatát (a hagyományos Pest-szenterzsébetet vagy Kispest-Kossuth teret).

Az óbudai városrész 120 ezer, az Örs vezér téri 230 ezer, a kispesti 150 ezer, a pesterzsébeti pedig mintegy 100 ezer ember számára jelent lakóhelyet (1980). Közülük az Örs vezér téri kiemelkedett a nagyságával; a többi városrész a kisebbek közé tartozik a fővárosban. A legfiatalosabb lakossága az óbudai városrészeknek volt - ezt a békásmegyeri lakásépítkezés változtatta meg erőteljesen -, ahol 24% lett a 14 éven aluliak aránya, a legmagasabb az egész fővárosban! A többi városrészben ugyanez az arány 19 - 20%, ugyancsak magas más városrészekhez viszonyítva, különösen a központi fekvésűek lakosságához. Ennek megfelelően, az óbudai városrészben kiemelkedően magasnak (37%) találtuk a 15-39 évesek arányát is, a többi városrészben ugyanez az arány 34 - 36% között mozgott. Ez szintén magasnak mondható más fővárosi szektorokhoz viszonyítva. A fővárosnak ezekben az új város-

részeiben él a legfiatalabb lakosság.

Az 1973-1976-os demográfiai hullám - mint a fővárosban mindenütt - természetesen ezekben a városrészekben is a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján tetőzik, ekkor a pesterszébeti városrészben mintegy 6 ezer, az óbudaiban mintegy 10 ezer, az Ürs vezér téri városrészben mintegy 14 ezer középfokú oktatásról kell gondoskodni (az 1981-es létszámnál csaknem 50%-kal többről). Ez természetesen dinamikus igénynövekedést jelent az infrastruktúra valamennyi ágában, így az oktatásfejlesztés szempontjából szóban forgó középfokú oktatásban is.

Számottevő lakásépítkezés a következő két évtizedben a mostanra kialakult népegykeletet ezekben a városrészekben várhatóan már nem változtatja. Sőt stabilizálódásra számítottunk, különösen az új lakótelepeken, mert a nyolcvanas évek elején érvényben lévő lakástulajdoni formák megnehezítik, a lakáspiac kínálatát pedig gyakorlatilag lehetetlenné teszi a tömeges lakáscserét. Ezért még nyilvánvalóbb ezekben a városrészekben az esetében, mint a főváros más szektoraiban, hogy az itt lakókról hosszabb távon is helyben (azaz a szektoron belül) kell elsősorban gondoskodni.

Iskolázottság és továbbtanulási szándékok. Iskolázottság szempontjából az óbudai városrész lakossága inkább az Ürs vezér tér környéki lakosságra emlékeztetett; ugyanakkor az erzsébeti és a kispesti szektorok lakói - a csepeliekkel és a kőbányai városrész lakosságával együtt - a legalacsonyabban iskolázottak a fővárosban. Az óbudai lakosság, valamint az Ürs vezér téri szektor lakossága közt 10%-os volt a diplomások aránya, ami a központi fekvésű körzetek után az átlagot mutatja a fővárosban. Az erzsébeti szektor lakóinak nem egészen 5, a kispesti szektor lakosságának nem egészen 6%-a diplomás, ami viszont az összes többi városrész közül a legalacsonyabb.

Az Ürs vezér tér és körzetének lakossága viszont kiugrott e négy szektor közül magas középfokú végzettségi arányával (24%, amit csak a központi fekvésű városrészek lakossága szárnyalt túl). A másik három városrész lakossága 20 - 23%-ban végzett középfokú; az erzsébetiek ebből a szempontból is el voltak maradva (18%). Ezt az iskolázottsági arányeltolódást a középfokú végzettség javára az Ürs vezér tér környékén annak tulajdonítottuk, hogy a főváros XIV. kerülete, Zuglói is ebbe a szektorba került. Ugyanakkor az erzsébeti-soroksári részek iskolázottsága csak a csepeli lakossághoz mérhető, és a legalacsonyabb - illetve a második legalacsonyabb - volt a főváros szektorai között. Úgy véltük, hogy ezekben az új városrészekben egyértelműen a középfokú oktatás kiterjesztésére kell a jövőben figyelni, de valószínű, hogy az erzsébet-soroksári szektorban inkább a szakképzés, míg az óbudai-zuglói városrészekben a szakközépiskola, részben a gimnázium válik kedveltté.

Legalábbis ezt mutatják az iskolázottsági-továbbtanulási létszámvizsgálatok. A gimnázium iránti érdeklődés például az 1981 - 1982. tanév vizsgálatai szerint 24 - 27%-os (az er-

zsébeti városrész lakossága 18%-kal a kőbányai és csepeli szektor lakosságának igényszerkezetéhez hasonlított). Ez a 24 - 27%-os arány eltért a központi fekvésű körzetek lakosságától, valamint az újpesti városrészben lakók igényeitől, és leginkább az ipari városrészek lakosságának igényeihez hasonlított. Velük szemben viszont aránylag csekélyebb volt az érdeklődés itt a szakmunkásképzés iránt: 30 - 32%-os, s egyedül csak az erzsébetiek 36%-a irányulna oda (ami még mindig alacsonyabb érdeklődés, mint a csepeliek és a kőbányaiak 49 - 50%-os irányultsága). Ezeknek az igényeknek a figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy az új városrészek lakosságának elsősorban szakközépiskolai férőhelyekre lenne szüksége. Minden valószínűség szerint ez lesz a következő egy-másfél évtized divatos iskolatípusa az e körzetekben lakók számára. Ezt támasztotta alá a viszonylag magas középiskolai, illetve ezzel együtt a viszonylag alacsonyabb (vagy átlagos) felsőfokú végzettség.

Foglalkoztatottság és munkaerő-szerkezet. Az új városrészek munkahelystruktúrája jellegzetesen eltért az ipari szektorokétól. Egyértelműen a gépipar és a könnyűipar uralta őket, a gazdálkodó szervezetek pedig közepes méretűek itt. Az Örs vezér téri szektor gépipara ebből a szempontból kivétel, mert itt magas, 30 ezer fős volt a foglalkoztatottság. Emellett az óbudai városrészben és az Örs vezér téri szektorban műanyag- és vegyiszálgártás is folyt. Ipari szempontból tulajdonképpen az erzsébeti szektor a leginkább ellátatlan (textil-, fa-, víz- és szikvízgyártás). Azt mondhatjuk, hogy lakosait jórészt nem magában a szektorban, hanem a főváros jelentősebb ipari központjaiban foglalkoztatják, elsősorban Csepelen.

Az új városrészekben - az elmondottaknak megfelelően - viszonylag alacsony volt az iparban foglalkoztatottak aránya (a lakónépeség 18-19%-a, ami természetesen elmaradt az ipari városrészek lakosságának 20%-os vagy annál magasabb arányától). Az erzsébeti városrész ebből a szempontból azonban jobban hasonlított az ipari városrészekhez (21% iparban foglalkoztatott). Jellegzetes viszont, hogy az erzsébeti városrész lakosságában volt a legmagasabb a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya: 3,4%, ami az összes fővárosi szektor lakosságán belül a legmagasabb.

Ugyanakkor a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak aránya jellegzetesen magas (14%) volt az óbudai és az Örs vezér téri városrészben. Ez ugyan elmaradt a központi fekvésű körzetekétől, de jóval meghaladta az ipari városrészek megfelelő arányszámát.

Az erzsébeti és a kispesti városrész lakossága ebből a szempontból inkább az ipari városrészek lakosságához hasonlított (a nem anyagi ágakban foglalkoztatottak aránya 10%). A kispesti városrész foglalkoztatottságának azonban volt két jellegzetessége: itt volt a legalacsonyabb az aktív keresők aránya a lakónépeségben (48,8%), a második legmagasabb a szállításban és hírközlésben foglalkoztatottak aránya (a lakónépeség 7%-a).

A szakképzettség jellege - amennyire ez a középiskolai végzettek között megállapítható - hasonló jellegzetességeket mutatott. Az erzsébeti városrészben magas volt az ipari végzettségű érettségizettek aránya (27%, a második legmagasabb a főváros összes szektorában, a csepeli lakosság után). Egyébként azonban e városrészekben kevesebb ipari végzettségű érettségizettet találtunk, mint az ipari szektorokban. Kiemelkedett viszont a közigazdasági-ügyviteli végzettségűek aránya az érettségizettek között; a főváros összes szektorát összehasonlítva, ez az arány a kispesti városrész lakossága körében volt a legmagasabb (több mint 20%), és hasonlóan magas az Őrs vezér téri, valamint az erzsébeti városrész lakossága körében is (több mint 18%). Az újpesti szektor lakosságának végzettségét nem tekintve, mindhárom arány kiemelkedett a főváros összes többi szektorának ilyen irányú végzettségi mutatója közül.

Az elmondottaknak megfelelően - az általános gimnáziumi érettségivel rendelkezők arányát tekintve - az új városrészek lakossága átmenetet mutatott az ipari városrészek, valamint a központi fekvésű szektorok lakossága között. Az erzsébeti körzet lakossága, valamint a kispesti szektor lakossága körében az általános gimnáziumi érettségi valamivel ritkább (42%), az Őrs vezér téri és az óbudai városrész lakossága körében valamivel gyakoribb (47 - 48%) volt. Ebből a szempontból az óbudai városrész lakossága inkább a központi fekvésű szektorok lakosságához hasonlítható. Ez összefügg az amúgy is magasabb iskolázottsági szinttel ebben a városrészben.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az új városrészek munkaerő-szerkezetében - amennyire statisztikánk alapján megállapítható volt - magasabb az alkalmazott jellegű munkavállalók aránya, mint az ipari körzetekben. Az új városrészek lakossága körében az általános irányultságú szakközépiskolák népszerűségét, illetve a gimnáziumok fakultációjának közigazdasági-ügyviteli szakjait vázoltuk. A foglalkoztatottság, illetve a szektorokban föltárható munkahelystruktúra csak részben indokolta ezt; sokkal jobb magyarázatot kínálnak az új lakótelepek és a lakás elnyerésében érvényben lévő konstrukciói.

Infrastrukturális ellátottság. Intézményekkel és szolgáltatásokkal való ellátottság terén az új városrészek a rangsor végére kerültek. Az Őrs vezér téri városrész bolti ellátottsága (a kőbányai szektorral együtt) az egész főváros szerint a leggyöngébb volt. Az erzsébeti városrész vendéglátóhelyek dolgában állt rosszul (az összes budapesti szektor közül - Csepel után - itt találtuk a legkevesebb vendéglátóhelyet). Az óbudai és az Őrs vezér téri városrész orvosellátottsága szintén gyöngébbnek mutatkozott, mint a fővárosi átlag. Tübbek között ezek a hiányosságok vezettek azokhoz a városrészközpont-fejlesztésekhez, amelyek eredményeképpen az Őrs vezér tere és az új Kispest-Kossuth tér kialakult.

Az oktatási intézményellátottság terén ezek az új városrészek szorulnak leginkább fejlesztésre. Bár az iparban fog-

lalkoztatottak aránya, mint láttuk, az erzsébeti városrészben relatíve magas, és a lakosság irányultsága is igényelné, egyedül ebben a szektorban, valamint az óbudai városrészben fordult elő, hogy egyáltalán nincs szakmunkásképző iskola. A szakközépiskolai hálózat az erzsébeti, kispesti és Őrs vezér téri városrészben viszonylag fejlett (42, 56, illetve 88 tanulócsoport), de az óbudai szektorban mindössze 10 szakközépiskolai tanulócsoport volt, ami az egész fővárosban kiugróan a legalacsonyabb. És ha meggondoljuk, hogy az erzsébeti szektorban nem találtunk szakmunkásképzést sem, az itt működő 42 tanulócsoport ugyancsak rendkívül kevés. Ugyancsak kedvezőtlennek mutatkozott az erzsébeti szektor gimnáziumi ellátottsága; e tekintetben az Őrs vezér téri városrész állt az új városrészek közül a legjobban (itt 4 gimnázium működött, összesen 66 tanulócsoporttal).

Az ismertetett hiányosságokból a hálózatfejlesztés számára mindenekelőtt az látszott sürgető feladatnak, hogy az óbudai szektor intézményellátottságát javítsa. Ennek súlya a békásmegyeri lakótelep átadása után társadalmi méretűvé vált. Különösen érdemes azonban a szakképzés gyöngeségeire odafigyelni: a főváros valamennyi kerülete közül kétségtelenül a III. a leggyöngébben ellátott.

Javaslatok a távlati fejlesztési stratégia kialakításához. A középfokú oktatás hosszú távú fejlesztése során az új városrészek szakképzését és középiskolai ellátottságát egyszerre, egymással párhuzamosan kívánatos javítani.

Ezekben a városrészekben nem áll rendelkezésre olyan szakmunkásképző iskolai hálózat, amely számottevő mértékben "le tudná vezetni" a 14 - 17 évesek megnövekedett továbbtanulási igényeit. Az eddigi adatok alapján az is várható, hogy nemcsak a létszámok növekednek, hanem az érdeklődés is eltolódik a szakképzésen belül a szakközépiskola felé. Bár ipari háttér ezekben a városrészekben is volna hozzá, a szakképzés problémáit a középiskolák fejlesztésével ajánlatos megoldani.

Ezekben a városrészekben nem kerülhető meg az új intézmények telepítése, illetve kifejlesztése. A városközpont, illetve egyes esetekben az újpesti szektor fokozottabb használata ideig-óráig megoldás lehet, de olyan tömeges méretű utazásokkal jár, amit folyamatosan nem kívánatos fönntartani. Amellett a csatlakozó agglomerációk fiatalságának középfokú képzési problémáit is részben az új városrészek intézményhálózatának kellene megoldani.

Kérdés, hogy új városrészeinkbe távlatilag milyen intézménytípust telepítsünk: Inkább a szakközépiskolát pártfogoljuk, vagy inkább a gimnáziumokat (esetleg olyan szakmunkásképző iskolát, amely szakközépiskolával van párosítva)? Az eddig elmondottak alapján elsősorban a szakközépiskolák kifejlesztése látszott indokoltnak (s a távlati fejlesztési tervekben valóban elsősorban szakközépiskolákat irányoztak elő ezeknek az új városrészeknek a központjaiba).

Magunk alternatív javaslattal álltunk elő. Indokoltnak láttuk - ott, ahol új intézményt még nem alakítottak ki -

az új városrészek központjába integrált középiskolákat telepíteni. Az integrált középiskola viszonylag nagy létszámú intézmény, amelynek szakmunkásképző, szakközépiskolai, illetve gimnáziumi tagozata, képzési iránya is van. Ilyen intézmény már meglévő intézmények szervezeti együttműködéséből is kialakítható, ha földrajzilag eléggé közel esnek egymáshoz; az új városrészek központjában azonban együttesen ilyen intézmények nem találhatók. Ehelyett azt ajánlottuk, hogy a telepítésre előkészített intézményeket folyamatosan - akár több ütemben is - kellően nagyra méretezzék a tervezők ahhoz, hogy a középfokú képzés választható irányait a körzet lakossága számára szervezni lehessen bennük.

Ugyanakkor nem tartottuk indokoltnak a már meglévő intézmények fölszámolását vagy átszervezését. Ezekben az új városrészekben rendszerint működik egy-egy gimnázium, amelynek alapítása, tradíciói még a század elejére tekintenek vissza (például az Árpád, a Kossuth, az egykori Deák Ferenc stb. Gimnáziumok). Mellettük kívánatosnak láttuk olyan integrált intézmény létesítését, amely lehetőséget ad gimnáziumi tanulmányok választására is (ha nem is csak arra). Kétségtelen, hogy ez a sokszor alacsony színvonalú egykori gimnáziumoknak is egészséges versenyt, a lakosságnak pedig több választási lehetőséget jelentene.

A főváros néhány fő társadalmi folyamatának elemzése alapján tehát úgy láttuk, hogy a középfokú oktatás teljessé tétele - az 1986 - 1996 közötti demográfiai csúcs idején - lényegében háromféle módon lehetséges: ha a megnövekedett tanulólétszámokat a szakmunkásképző iskolákon vezetjük át; ha a megnövekedett tanulólétszámokra való hivatkozással is kiemelten fejlesztjük a szakközépiskolai rendszert (néhány mai szakmunkásképző iskolát is beleértve); vagy ha a középfokú beiskolázás mai fővárosi arányait megkíséreljük lényegében megtartani a demográfiai csúcs idején is.

Megítélésünk szerint a harmadik alternatívának van a legtöbb realitása Budapest egészét tekintve, bár azzal számot kellene vetnünk, hogy e megoldás kétségtelenül sok társadalmi feszültséget szülhet. Ezeket a társadalmi feszültségeket nem lehet pusztán azzal csökkenteni, hogy a középiskolai hálózatot számottevően fejleszteni fogjuk az egész főváros területén (legfőlegbb átcsoportosítások lehetségesek, az ésszerűség határain belül). Ezért ajánlottunk - területi elemzésünk alapján - a főváros bizonyos szektorai számára eltérő fejlesztési stratégiát és - ezzel együtt - differenciált középfokú intézményi modelleket.

4. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A REGIONÁLIS OKTATÁSTERVEZÉSBEN

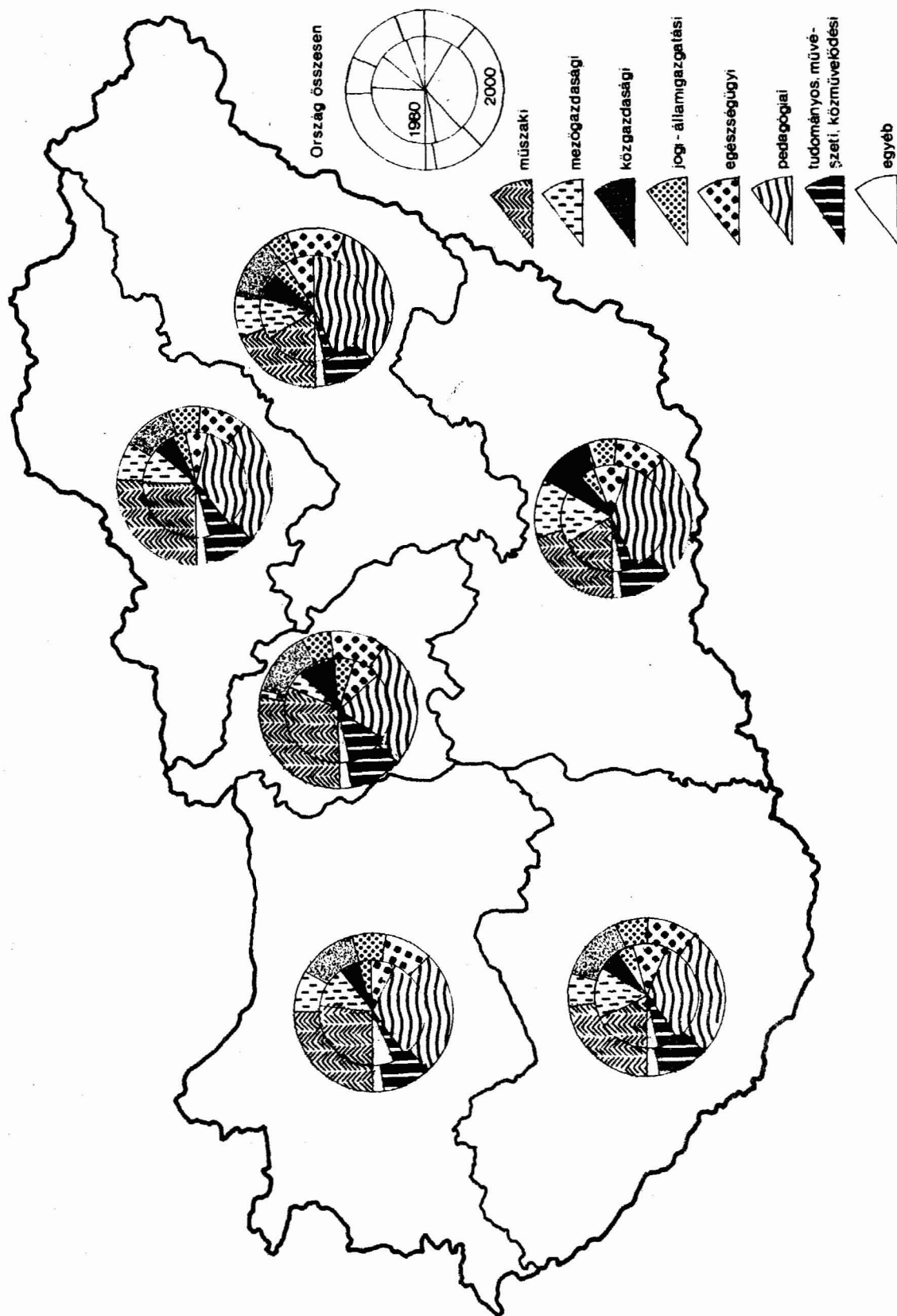
A felsőoktatás intézményhálózatának továbbfejlesztését vizsgálva a regionalitás gondolatából indultunk ki.(1) Föltételeztük, hogy egy-egy országrésznyi terület ellátását egy-egy meglévő, illetve a jövőben kifejlesztendő regionális egyetemnek volna kívánatos ellátnia. A statisztikai elemzés során ezeket az országrészeket - statisztikai szükségszerűségből - az ún. tervezési-gazdasági körzetekkel azonosítottuk.

4.1 A főváros és vidéke: az ország

Minden regionális elemzés beleütközik a szakirodalomból jól ismert centrum - periféria problémába. Mi is többször utaltunk már erre a jelenségre. Az alábbiakban azonban adatszerűen fogjuk bemutatni egy vonatkozásban: az ország szellemi potenciáljának egyenlőtlen területi elhelyezkedésében.

A centrum - periféria probléma a területi elemzésekben Christaller munkássága óta ismert.(2) A német területi tervező erre az alapgondolatra építette városfogalmát; hatása a hazai szakirodalomban nemcsak a geográfus Mendöl Tibor munkásságában mutatható ki, hanem többek között Erdei Ferenc urbanisztikai elgondolásaiban, valamint Bibó István közigazgatási reformtervezetében is, akárcsak Magyarország történeti földrajzának egyes földolgozásaiban.(3) De míg a "központi hely"-elmélet a jelenség szintjén írta le a statisztikailag jellemezhető folyamatokat, addig a centrum - periféria elgondolás a társadalmi változások, a társadalmi modernizáció történeti értelmezésére is szolgál.(4)

Az ország értelmiségi társadalmának egyenetlen területi elhelyezkedése - amelyet lehet és szokás is a centrumban sűrűsödő és a perifériákon hiányzó szellemi potenciálként leírni - a hetvenes évek szakirodalmából és döntés-előkészítő anyagaiból többé-kevésbé szintén ismert.(5) Az alábbiakban az ország értelmiségi hiányait és többleteit a diplomás szakemberek területi elhelyezkedésével illusztráljuk (8-9.térkép). Centrumnak tekintjük a fővárost és agglomerációját, gyakorlatilag Pest megyét, mely az előző évek területi tervezési irodalmában hosszú ideig együttesen mint központi régió szerepelt. Ezzel szemben perifériaként határozzuk meg az ország további öt tervezési - gazdasági körzetét: az

A diplomás keresők arányának alakulása Magyarországi régiókban 1980-ban és 2000-ban
(Szerkesztette Schwertner János.)

észak-magyarországi régiót (Nógrád, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén), az Észak-Alföldet (Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Szolnok), a Dél-Alföldet (Békés, Csongrád és Bács-Kiskun), a Dél-Dunántúlt (Tolna, Somogy, Baranya és Zala), végül az Észak-Dunántúlt (Fejér, Komárom, Győr-Sopron, Vas és Veszprém).

Kezdjük Budapesttel, amelyről nem alaptalanul állítjuk, hogy tulajdonképpen nem fér bele a regionális problémakezelésbe. Legalább ugyanannyira kell mérlegelnünk súlyát és funkcióit egy nemzetközi kulturális munkamegosztáson belül, mint Magyarország városhálózatán, illetve regionális szellemi központjain belül. A főváros a különféle nemzetközi összehasonlításokban is tanulságosan helyezkedik el. Így például Leningrád és Róma, Moszkva és Berlin között a térség legnagyobb lélekszámú városa. Közlekedési (és távközlési) adottságai folytán egyfajta észak - déli, illetve kelet - nyugati közvetítő központ szerepét tölti be. Infrastrukturális ellátottsága a századfordulón Béccsel volt összemérhető (néhány kommunális szolgáltatás tekintetében mint például a városi világítás, földalatti-közlekedés, illetve telefonhírvonalak, jelentős európai központokat előzve meg); kiskereskedelmi hálóját tekintve a harmincas években fölülmúlta például Münchent és így tovább.

○ Mindez kevésbé fontos ahhoz képest, ahogy a főváros az ország szellemi munkamegosztásában történetileg elhelyezkedett. Pest, Buda és Óbuda egyesülése, majd 1950-ben közigazgatási szakértők rég dédelgetett álmaként a főváros peremtelepüléseinek csatlakozása - csupán szimbolikus aktusa annak a felemás modernizálódásnak, amely a múlt század hetvenes éveitől a mai főváros térségében viharosan végbement. E folyamat eredményeképpen a 18 - 19. század provinciális magyar, német, délszláv kisvárosainak és falvainak kezdeményein közép-európai metropolisz fejlődött ki, e változás jó és rossz oldalaival egyaránt. A felemás fejlődés a főváros mai területén is nyomon követhető, és például az új lakótelepek elhelyezkedésében, a központi városrészek leromlásában, a zöldövezet problematikus beépítésében, a peremkerületek kommunális ellátatlanságában, a telekommunikációs hálózat egyenlőtlen fejlesztésében, de mindenekelőtt a fővárosi népesség térszerkezetében statisztikailag is kimutatható. Pest megye fokozatosan a főváros közvetlen agglomerációjává alakult. Ez akkor is igaz, ha különös történeti zárványokat hordozott és hordoz. Például az egykori sváb és szlovák településeket a budai hegyek közt, illetve a Pilisben, vagy olyan történeti-néprajzi szigeteket, mint az agglomerációs gyűrűből például Alsónémedi, vagy Dabas.

1980-ban a centrumban összpontosult az értelmiségiek csaknem fele, a felsőfokú végzettséggel rendelkező aktív keresők 46%-a. A másik hányad - 10 - 14%-os arányban - az öt említett régió között oszlott meg. A centrum minden ezer lakosára több mint 60 diplomás jutott; az öt régióban ugyanakkor ez az arányszám csak 27 - 32 között mozgott. Talán még jobban kifejezi a diplomások koncentrációját, ha a keresőket

hasonlítjuk össze: a centrumban minden ezer keresőre több mint 120 diplomás jutott - ugyanakkor arányuk az öt régióban 70 - 77 között alakult. Ennél tizenháromszor nagyobb volt az egészségügyi és oktatási szakemberek, a tudományos kutatók, művészeti alkotók koncentrációja: a centrumban ezer főre 260, ugyanakkor a periférián 140 - 160 szakember jutott.

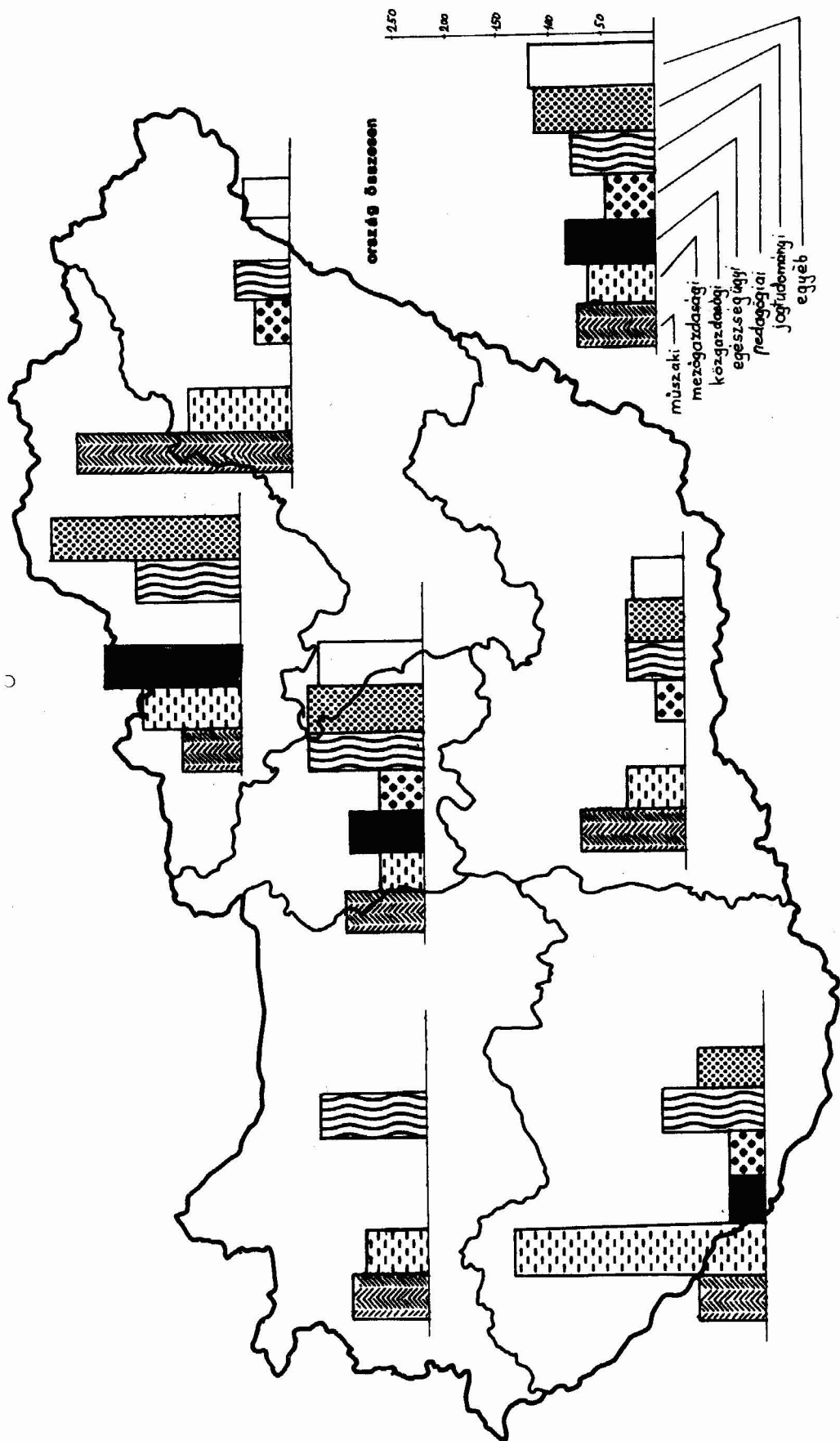
Egyes foglalkozások gyöngébben, mások erősebben koncentráálódtak. Így például a jogászok 53, a műszakiak 56, a tudományos, művelődésügyi és művész értelmiség 60, a közgazdászok 62%-a összpontosult a centrumban. Száz termelésben dolgozóra 3 jogász és közgazdász jutott a centrumban, de a perifériákon csupán 1. Száz termelésben foglalkoztatottra a centrumban 7 mérnök jutott, a régiókban azonban arányuk csupán 2,6 - 3,7 között alakult. Minden száz mezőgazdasági dolgozóra 8 diplomás agrárszakembert lehetett számítani - míg a régiókban arányuk 3,9 - 6 között mozgott.

A központban az ország lakosságának mintegy 28%-a összpontosul; ez körülbelül kétszer annyi, mint egy-egy régió népessége. Ugyanakkor a felsőoktatásban tanulók 32%-a itt jár főiskolára és egyetemre; ez nagyjából háromszor annyi, mint egy-egy régió hallgatói aránya. Több mint 20 felsőoktatási intézménye két-háromszor annyi, mint amennyi más régiókban hozzáférhető; csaknem 300 kutatóhelye pedig húsz-harmincszorta több, mint bármely más régióé. Ebből a néhány adatból egyértelműen következtethetünk a centrum szerepkörére is: itt a régió lakosságának ellátása csupán az egyik feladat. A másik ezzel legalábbis egyenrangú - esetenként (például a kutatásban) ezt messze túlnövő - feladat viszont az egész ország ellátása. Társadalomtudományi kutatóhelyek csaknem kizárólag Budapesten vannak. Hasonlóan koncentráldik a műszaki kutatás-fejlesztés is a centrumban, a főhivatású kutatóhelyek harmadrésze, az egyéb kutató-fejlesztő helyek négyötöde műszaki jellegű.

Megvizsgáltuk a felsőoktatásban dolgozók létszámát és munkaterhelését, azután pedig azt jellemeztük, hogy a centrumban lakókra, illetve az itt tanulóakra milyen arányban jutnak a diplomások (9.térkép). E két arányt tekintettük ebben az elemzésben a szellemi potenciál olyan mutatóinak, amelyek kiszűrlik a népességszám, illetve a hallgatói létszám eltéréseiből óhatatlanul adódó különbségeket.(6)

A centrumban 7200 oktató dolgozott (1981). Ez hét-tíz-szerese a más régióban dolgozóknak; az ország összes főiskolai és egyetemi oktatóinak a fele. A magas létszám nemcsak a főállásúakból, hanem velük együtt a másodállásúakból is adódott. Másutt a másodállásban tanítók a főállású oktatók 1 - 4%-át tették ki (régióként csupán 30 - 40 fő); a centrumban viszont arányuk ismét arra hívja föl figyelmünket, hogy az ország értelmisége mennyire Budapesten koncentráldik.

Mérlegeltünk más, még meglévő szellemi potenciált is. A diplomások aránya a centrumban a megfelelő korúak között 8% (1980), míg egyes régiókban nem éri el a 4%-ot. (Külön figyelmet érdemel, hogy itt minden tizedik férfi diplomás.) A központban a népességkoncentráción túl az értelmiségiek kon-

A szellemi potenciál megoszlása Magyarországi régiókban 1980-ban
(Szerkesztette Schwertner János.)

centrálódása csaknem kétszerese annak, amit egy-egy régióban tapasztaltunk.(7)

A hetvenes évtizedben - az adminisztratív beavatkozások, szándékos fejlesztések, kormány szintű ösztönzések és spontán alakulások hatására - a centrum és perifériái közti rendkívül nagy statisztikai távolság valamelyest csökkent. 1970-ben például a centrumban dolgozott a diplomások 47%-a, ez két százalékponttal több az 1980-as adatnál. Valamivel erősebben összpontosultak itt a jogászok (56%), jóval erősebben a mérnökök és a közgazdászok (64-70%). A tudományos és művészértelmiség koncentrációja azonban tíz év alatt sem csökkent, sőt tovább nőtt.

A centrum - periféria még mindig igen nagy különbségét várhatjuk a továbbiakban is. Az 1970 - 1980 között végbement lassú átalakulást, mondjuk az ezredfordulóig előre vetítjük. A tendenciát 2000-ig meghosszabbítva (8) azt várhatnánk, hogy a centrumban a diplomások több mint 40%-a talál majd munkát; ezen belül például a jogászoknak csaknem a fele, a mérnököknek több mint a fele, a közgazdászoknak pedig az 56%-a. A tudományos és művészértelmiség koncentrációja is várhatóan tovább növekszik, és az ezredfordulóra eszerint jócskán meghaladná a 60%-ot. Ez a koncentráció annál nagyobb lenne, mennél jelentősebben csökken a centrum népességszáma és ezzel részesedése az ország lakosságából. 1980-ban a népesség csaknem 30%-a lakott a centrumban (a fővárosban és Pest megyében). A demográfiai előrejelzések regionális vonatkozásban meglehetősen ellentmondók. (9) Bár az ország népességének fogyását jelzik - s ebből a főváros jelentősen részesednék -, egyben az is várható, hogy agglomerációjába a bevándorlás a többi régióból nő.(10) Így tehát lehetséges, hogy a népesség koncentrációja tovább növekszik a centrumban - a perifériák rovására -, és akkor a diplomások aránya lassú közeledést mutat a perifériák arányszámaihoz. De az is lehetséges, hogy a népesség koncentrációja csökken a centrumban, és ekkor az értelmiség összpontosulása - csökkenő belső arányai ellenére - a centrumban folyamatosan nő.

Az értelmiség ilyen erős és tartós területi koncentrációja láttán két kérdést szoktak föltenni. Az egyik az, hogy ekkora koncentráció kívánatos-e. S ha nem kívánatos, akkor - ez a másik kérdés - vajon mit lehet tenni a koncentráció enyhítése, azaz a centrum és a perifériák értelmiségi társadalmának közelítése végett.

Az első kérdés megvitatására ebben az összefüggésben nem vállalkoztunk. Olyan társadalompolitikát fölteleztünk, amely az értelmiség egyenlőbb területi elhelyezkedését tekintti kívánatosnak. Az igazgatási-adminisztratív (például értelmiségi munkahelyek kitelepítése a centrumból az egyes régiókba), az ösztönző érdekeltségi (lakás, letelepedési segély, magas presztízű munkahelyek stb.) eszközöktől eltekintve távlatilag a leghatásosabbnak egy olyan képzéspolitikát látunk, amely a centrum és a perifériák diplomás társadalmi közti különbség mérsékelésére törekszik. Egyik változatként célul tűzheti ki a centrum - periféria, illetve a re-

gionális egyenlőtlenségek mérséklését azáltal, hogy a diplomások szakirányok szerinti megoszlását arányosabbá teszi. A képzéspolitikai radikálisabb változata azt a régiókban dolgozó diplomások létszámának folyamatos, erőteljes növelésével is összekötheti.

Egy ilyen képzéspolitikai lehetséges következményeit távlati prognózisok formájában számszerűsíthetjük. (11 - 14. táblázat). Az a munkaerőstruktúra-előrejelzés, amelyet regionális elemzésünk számára alapul vettünk, (11) két változattal számolt az egész ország területére 1980 - 2000 között. Az egyik változat elfogadott egy olyan szükségleti prognózist, amely mintegy 690 ezer diplomás létszámát jelezte Magyarországon az ezredfordulóig. Az 1970 - 1980 között kimutatható diplomás létszámnövekedést vetítette előre, viszont az összlétszámok megtartásával a szakmai megoszlásokat kísérelte meg kiegyenlíteni. A másik változat lényegesen emelte a felsőfokú szakemberek iránti szükségletet. Az első változat tehát átmenet volt két lehetséges munkaerőstruktúra-előrejelzés - egy lényegében stabilitást, illetve egy radikális változást föltételező - között. (12)

Az első prognózis annyi diplomást föltételez az ezredfordulóra, mint amennyi az 1970 - 1980 közötti növekedésből két évtizeddel előre vetítve - számítható. A hangsúly a szakmai összetétel változásán van. E szerint a prognózis szerint

A diplomások várható területi megoszlása 1980-ban, %

Régió	Műszi	Mezőgazdasági	Közgazdasági	Jogiigazgatási	Egészségügyi	Oktatásügyi	Összesen
Centrum	56	23	62	53	44	36	46
Észak-Magyarország	10	10	8	7	9	12	10
Észak-Dunántúl	15	18	10	10	13	17	14
Dél-Dunántúl	7	16	8	11	12	12	10
Észak-Alföld	6	16	6	8	11	11	11
Dél-Alföld	6	17	6	11	11	12	9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

11. táblázat

A diplomások várható területi megoszlása 2000-ben, %*

Régió	Műsza- ki	Mező- gaz- dasági	Köz- gazda- sági	Jogi- igaz- gatási	Egész- ség- ügyi	Okta- tás- ügyi	Ösz- sze- sen
Centrum	52	20	56	49	40	63	41
Észak- Magyar- ország	10	10	8	8	9	8	10
Észak- Dunántúl	17	18	12	11	14	12	16
Dél- Dunántúl	8	18	9	13	14	9	12
Észak- Alföld	7	17	8	9	12	4	12
Dél- Alföld	6	17	7	10	11	4	9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

*Változatlan növekedési ütem és szakmai összetétel esetén

12. táblázat

ugyanis a centrum 2000-ben már csak a diplomások mintegy 36%-át foglalkoztatná; a diplomások túlnyomórészt az egyes régiókban kapnának munkát. E prognózis mindenekelőtt a mérnökök és a közgazdászok, kisebb mértékben a jogászok és az egészségügyiiek túlsúlyát kívánná mérsékelni a centrumban. Itt azonban természetesen csak arról lehet szó, hogy egyes, a centrumban folyó képzéseket nem vagy csupán csekély mértékben fejlesztenének a következő két évtizedben, erőteljesebben növelve ugyanazokat a képzéseket egyik vagy másik régióban.

A centrum - periféria távolság azonban valójában csak akkor csökkenne jelentősen, ha a régiókban képződő, illetve ott dolgozó diplomások abszolút számát is megemelnék. A második előreszámítás egy ilyen képzéspolitikai lehetséges eredményeire figyelmeztet, amikor 690 ezer fő helyett több mint 900 ezer diplomást föltételez. Csakugyan lényegesen csökkenne a centrum - periféria statisztikai távolsága. Ha a diplomások alig több mint 30%-a összpontosul a centrumban - egyes régiókban pedig a diplomások akár 15%-a is munkát kaphat, akkor az értelmiség egyenlőtlen elhelyezkedése a centrum és perifériái között - ami a hetvenes évtizedben még annyira nyomasztónak mutatkozott - már belátható távlatokban

kiegyenlítődhét.

Az ilyen előreszámítások persze csupán illusztrációk ahhoz, hogy egy alternatív képzéspolitikát milyen következményekkel járhat. Ellene vethető, hogy az effajta képzéspolitikát a munkaerő-gazdálkodás szempontjából merőben megalapozatlan. A centrum - periféria egyenlőtlenségeket elsősorban a termelőerő térszerkezete, illetve a munkahelyek területi struktúrája eredményezi - ezen a diplomások pusztán többletképzésével, voluntarista "értelmiségpolitikával" aligha lehet segíteni.

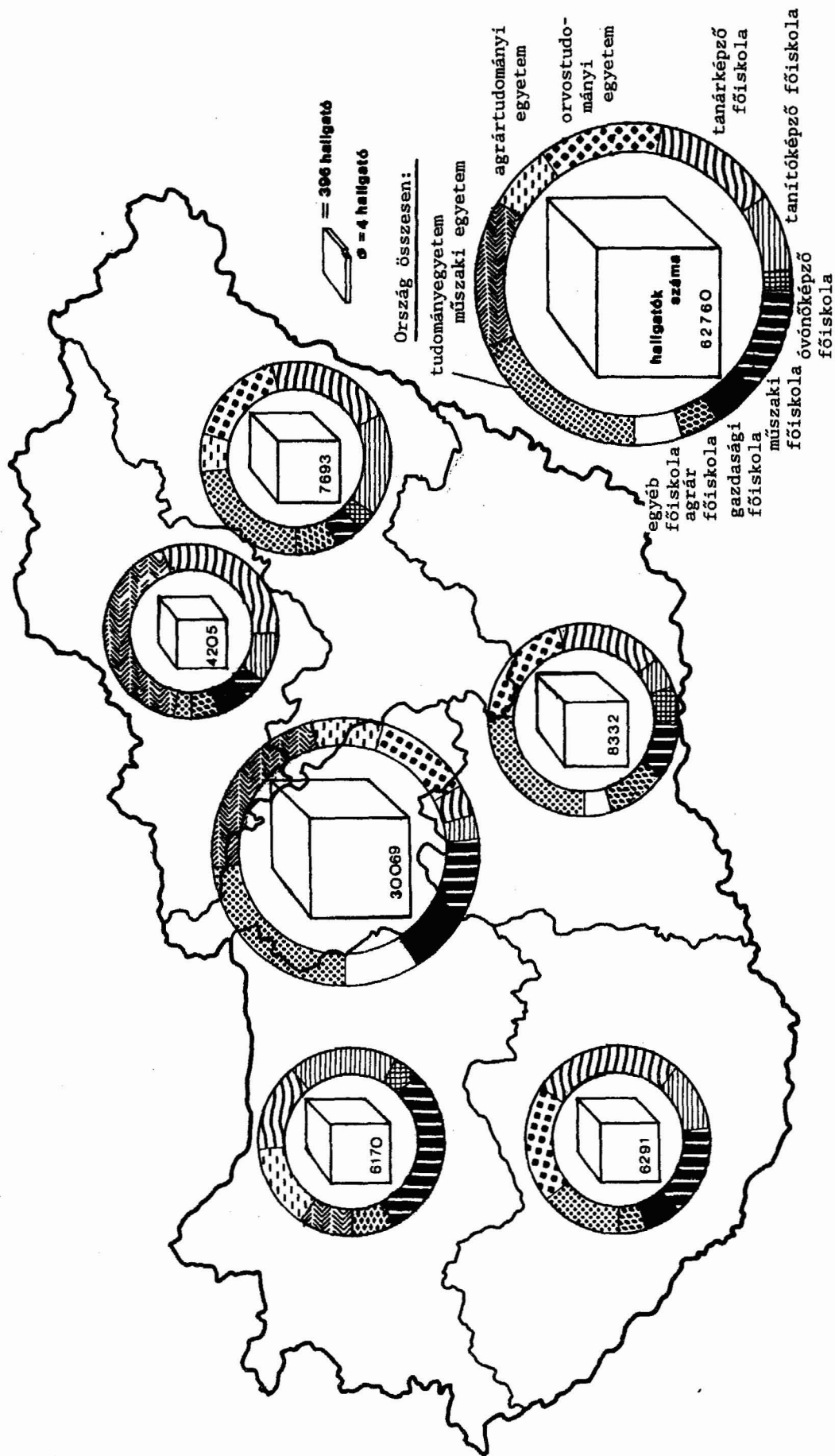
Hagsúlyoznunk kell tehát, hogy egy alternatív képzéspolitikát lehetséges eredményeit számszerűsítettük. Egy olyan felsőoktatási politika eredményeit, amely a termelőerők és az infrastruktúra területileg arányosított fejlesztésére válaszol. Azok a számszerűsítések, amelyek segítségével az értelmiség területileg egyenlőbb elhelyezkedését illusztráltuk, értelemszerűen magukba foglalnak egy ágazatilag is, területileg is kiegyenlített foglalkozáspolitikát, mintegy annak eredményeit tükrözik, anélkül, hogy ennek célkitűzéseit és föltételrendszerét e helyütt elemezni tudnánk. Mi-

A diplomások várható területi megoszlása 2000-ben, %*

Régió	Műszaki	Mezőgazdasági	Közgazdasági	Jogiigazgatási	Egészségügyi	Oktatási	Összesen
Centrum	40	18	36	44	38	35	36
Észak-Magyarország	13	13	12	14	12	12	12
Észak-Dunántúl	17	18	15	14	13	13	15
Dél-Dunántúl	11	16	11	10	11	12	12
Észak-Alföld	10	16	15	8	15	15	14
Dél-Alföld	9	19	11	10	11	13	11
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* Változatlan összlétszámmal, de megváltoztatott szakmai összetétellel.

13. táblázat

A felsőoktatási intézmények hallgatóinak összetétele Magyarország régióiban 1980-ban

A diplomások várható területi megoszlása 2000-ben, %*

Régió	Műsza- ki	Mező- gaz- dasági	Köz- gazda- sági	Jogi- igaz- gatási	Egész- ség- ügyi	Okta- tás- ügyi	Ösz- sze- sen
Centrum	35	17	35	30	33	31	31
Észak- Magyar- ország	14	13	12	15	13	13	13
Észak- Dunántúl	16	17	15	17	14	15	15
Dél- Dunántúl	12	16	12	15	13	13	13
Észak- Alföld	12	17	15	11	16	17	15
Dél- Alföld	11	20	11	12	11	11	13
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* Fölemelt összlétszámmal és megváltoztatott szakmai összetétellel.

14. táblázat

lyen következményekkel járhat egy kiegyenlítő felsőoktatás-politika az egyes régiókban? Elemzésünk eredményét röviden előrebocsátva azt mondhatjuk, hogy a különböző régiókban követendő felsőoktatáspolitikának más és más eszközöket kell használnia, hogy ugyanazt a célt elérhesse, mivel az egyes régiók felsőoktatási feltételei is mások és mások. Vagyis a felsőoktatás fejlesztésének eltérő útjait, differenciált modelljeit kell kidolgoznunk.

4.2 Észak-Magyarország

A diplomások 9,7%-a dolgozott 1980-ban az észak-magyarországi régióban, ez valamennyi régió közül a legkisebb arány. 1970 - 1980 között az arány lényegében nem változott, bár a diplomások száma és aránya valamennyi régióon belül növekedett. Így például az észak-magyarországi régió népességének 19%-a volt diplomás 1970-ben, 29%-a 1980-ban; ezer aktív keresőre 41 diplomás jutott 1970-ben és 72 egy évtizeddel később. Mindkét mutató az országos átlag alatt volt és maradt. Csak az egészségügyben és a közoktatásban foglalkoztatottak aránya közelítette meg a többi régióét, bár ez is lényegesen

elmaradt az országos átlagtól.

Az észak-magyarországi régióban 1970-ben 26 ezer diplomás dolgozott, 1980-ban pedig 40 ezer. Ez 160%-os növekedési ütemnek felel meg. Ha csupán ezt a növekedést vetítjük előre például húsz esztendőre, 2000-ben 67 ezer diplomásnak kellene a régióban dolgoznia. (1970-hez viszonyítva 260%-os növekedési ütem.) Ha viszont a 115-120 ezer diplomás távlati foglalkoztatására gondolunk - ami a szellemi potenciál valószínű területi kiegyenlítését jelentené -, akkor 2000-ig mintegy 470%-os dinamikát föltételezünk. Országosan nem is a legmagasabbat, hiszen az észak-alföldi régió növekedési dinamikája ezt jóval meghaladná, de elérné, sőt valamelyest meg is haladná például a dél-alföldi, illetve a dél-dunántúli régió növekedési dinamikája is.

A szellemi potenciál területi kiegyenlítésére törekvő fejlesztésnek egyúttal szakirányokban kell gondolkodnia. Hiszen a megemelt létszámkereteket éppen az indokolná, hogy az egyes szakirányok súlyos elmaradottságát csak így lehet távlatilag kiegyenlíteni. Megemelt létszámok nélkül például a műszakiak aránya továbbra is az 1980-as 26%-os szinten maradna; ugyanígy kellene szinten tartani vagy éppen csökkenteni például a pedagógusok vagy a mezőgazdasági szakemberek arányait az összes diplomások közt (27 - 34, illetve 8 - 10%). A területi kiegyenlítés jegyében viszont távlatilag lényegesen növelni kellene az egészségügyiek, közgazdászok arányát.

Mennyire utópisztikus az ilyen kiegyenlítő politika a lakosság szemszögéből? Bárhogyan törekszik is a kapacitások kiegyenlítésére egy területi fejlesztéspolitika, eleve kudarcra van ítélve, ha nem alapulhat a felsőfokú továbbtanulás iránti pozitív lakossági magatartáson.

A régióban érettségizettek száma a vizsgált időszakban alig változott, enyhén emelkedett. A vizsgált időszak végén 2700-an fölvételiztek (1979 - 1980-as tanév). A 2700 fölvételiző 58%-a felelt meg a fölvételi vizsgákon, és 51%-át vették fel. A régió megyéi közt lényeges különbség volt a fölvételizők számát tekintve (kétharmaduk Borsod-Abaúj-Zemplénből került ki). Legnagyobb százalékban a Heves megyeiek feleltek meg, de legmagasabb arányban a Borsod-Abaúj-Zemplénieket vették föl.

Ha azonban a fölvételizők arányát a hetvenes évek közepével hasonlítjuk össze, meghökkentő képet kapunk. 1976-ban a régióban érettségizőknek több mint 45%-a fölvételizett, az évtized végére ez az arány 40%-ra süllyedt. A süllyedés Hevesben volt a leglátványosabb, és Nógrádban a legkisebb, de statisztikailag mindenütt egyértelműen mérhető volt. (13) Hangsúlyozzuk, hogy az érettségizettek számában jelentős változás nem következett be - egyik megyében valamennyit nőtt, másutt kismértékben csökkent -, a fölvételizők arányának csökkenése tehát nem hozható összefüggésbe az érettségizők számának változásaival. Sőt, a hetvenes évtizedben az érettségizők aránya folyamatosan növekedett, miközben az évtized végéig a felsőoktatásba jelentkezők aránya

az észak-magyarországi régióban megyénként 20 - 30 százalékponttal csökkent! S bár a nyolcvanas évek első felében a csökkenés megállt - egyes megyékben (pl. Nógrád) meg is fordult, a stagnálás és hullámszás ténye mégis tény, sőt a jövőben permanensen fönálló lehetőség marad. Ahhoz, hogy a régió oktatását távlatilag lényegesen bővíteni lehessen, föl kell kelteni a régió népességének továbbtanulási igényeit, stabilizálni kell tendenciáját. Ez eléggé egyértelműen a közép fokú oktatásra utal vissza, melynek bővítése az észak-magyarországi régióban a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján is elsősorban a hagyományos szakmunkásképzés irányában haladt.

További kérdés természetesen a régióban elérhető főiskolák és egyetemek száma és jellege. Az észak-magyarországi régióban műszaki egyetem, tanár- és tanítóképző, valamint műszaki, közgazdasági és agrár felsőoktatás kihelyezett tagozata áll rendelkezésre, összesen 7 intézmény és 3 tagozat. Míg az ország népességének 13%-a él ebben a régióban, a régió intézményeiben az összes egyetemi-főiskolai hallgatóknak csupán 7%-a (egyébként az észak-magyarországi régióból érkezett az ország valamennyi felsőoktatási intézményébe a hallgatók 13%-a). Ez az összes régió közül a legalacsonyabb arány, fele vagy annál is kevesebb, mint például az alföldi régiók részesedése a főiskolai hallgatókból. (14) Intézményi koncentrációja ugyancsak jelentősen elmarad más régiókéttől, viszont beiskolázási esélyei - az észak-dunántúli régióéval együtt - a legjobbak.

Mit jelent mindez? Azt, hogy az észak-magyarországi régióban a mostani képzésben sem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű és/vagy összetételű felsőoktatási kapacitás. Ezért a régió főiskolai ifjúságának jelentős hányada a régióon kívül tanul. Ezt könnyű indokolni felsőoktatási intézményeinek megoszlásával. Országosan például a hallgatók 15%-a jár műszaki egyetemre, de az észak-magyarországi régióban 42%-uk. Országosan a hallgatók 13%-a tanárképző főiskolás, az észak-magyarországi régióban 31%-uk. Ez a két intézmény - a műszaki egyetem és a tanárképző főiskola - a régió összes hallgatóinak csaknem a háromnegyedét képi. A más irányban továbbtanulni kívánók értelemszerűen a régióon kívül keresnek fölvételt (főként a fővárosban), és ennek eredményeként gyakorta vesznek el a régió számára. Az ebből adódó fejlesztés elsősorban az egészségügyi, valamint a tudományegyetemi képzésre összpontosíthatna.

Hogyan lehetne a régió szellemi potenciálját kiegyenlítetté tenni - elsősorban régióon belüli képzéssel -, ha ennek személyi föltételeit előbb meg kell teremteni a régióban? Erre a kérdésre a már meglévő szellemi potenciál mérlegelésével keressük a választ.

Az észak-magyarországi körzetben dolgozik országosan a legkevesebb egyetemi-főiskolai oktató; fele a dél-alföldi régióban dolgozóknak, kétharmada az észak-alföldi régióban oktatóknak. Viszonylag magas a másodállásban dolgozók aránya. A fő- és mellék hivatású oktatói kapacitás - az intéz-

ményhálózat viszonylag szűkös volta miatt - az észak-magyarországi régióban szűkös.

Kérdés, hogy mennyire lehetne az itt dolgozó diplomásokra támaszkodni. Ha az össznépeességből a régióban lakók arányát vetjük össze az összes diplomásoknak a régióban való előfordulásával, (15) a mutató átlagos értéket ad - valamivel elmarad a dunántúli régióktól, de megelőzi az északalföldi régiót. Az észak-magyarországi régió sajátossága más mutató segítségével jellemezhető; a hallgatókra jutó diplomások aránya kiemelkedően magas. Tegyük hozzá, nem elsősorban a diplomások magas létszáma miatt, hanem azért, mert - mint láttuk - a hallgatói létszám aránytalanul alacsony.

A "tanítási potenciál" e mérlegeléséből az következne, hogy a régióban föllelhető diplomás szaktudás segíthetné a felsőoktatás távlati kiszélesítését. (Annál is inkább állíthatjuk ezt, mivel az itt található kutatóhelyek száma - 17 - kiemelkedően jó más régiókéhoz viszonyítva.) A kutatásfejlesztésben, valamint a termelésben foglalkoztatott diplomások szervezett bevonásával egy emeltebb keretszámú felsőoktatás megszervezése az észak-magyarországi régióban statisztikailag valószínűsíthető.

Az észak-magyarországi körzet egyike azoknak a régióknak, amelyek korábbi természetes nagyvárosi vonzáskörzetüktől (Kassa) elkerülve, máig nem tudtak regionális központot fejleszteni. A miskolci műszaki felsőoktatás szűken szakosított; mindenképpen szükségesnek látszik további képzési irányok telepítése. Ezek részben már megindult kezdeményezések alapján (jogászképzés - előzménye a Miskolcra települt eperjesi evangélikus jogakadémia) fejleszthetők. A tudományegyetem funkciójú tanárképzés központja azonban továbbra is Eger (mai főiskolája helyén a XVIII. század óta többször akartak katolikus egyetemet alapítani), és a volt Zemplén megyének is vannak felsőoktatási hagyományai (Sárospatak). Ennek megfelelően az észak-magyarországi körzet számára policentrikus intézményfejlesztés volna javasolható, azaz olyan fejlesztési irány, amely egyszerre próbálja erősíteni a régió felsőoktatási intézményeit - egyikhez is, másikhoz is értelemszerűen kapcsolva a folyamatosan fölmerülő post-secondary képzési programokat.

Ez nemcsak a kisebb központok fejlesztésében jelentene fordulatot, hanem Miskolcban is. Statisztikailag valószínűsíthető, hogy egészségügyi képzést szintén kívánatos volna a régióban telepíteni, de azt már a régió belüli érdekeltségek és tervtárgyalások dönthetik el, hogy hová. További felsőoktatás távlati telepítése javíthatja vagy ronthatja a policentrikus fejlesztéspolitikai esélyeit. Az észak-magyarországi körzet fejlesztése a nyolcvanas években, megítélésünk szerint, válaszút elé érkezett. A nyolcvanas és a kilencvenes évtized fordulóján talán már megmutatkozik, hogy melyik alternatíva alapján folytatódik a távlati fejlesztés: policentrikusan, vagy egyetlen regionális szellemi központ, például Miskolc kulturális túlsúlyra jutásával.

4.3 Észak-Alföld

1970-ben a felsőfokú végzettségűek 10%-a dolgozott az észak-alföldi régióban, 1980-ban pedig a 11%-uk. Az észak-alföldi régió - a dunántúli régiókkal együtt - diplomás "nyereséget" mutathatott id. tehát a hetvenes években (míg például az észak-magyarországi - jelentéktelenül bár, de - visszaszorult). Diplomás ellátottsága 1980-ra valamennyi régió közül mégis a leggyöngébb: ezer lakosra 27 diplomás jut (valamivel kedvezőbb a kép, ha a diplomásokat az aktív keresőkre vetítjük; ez esetben az észak-alföldi régió megelőzi az észak-magyarországit és a dél-alföldit). Az ezer lakosra jutó diplomás foglalkoztatottak növekedése az elmúlt évtizedben itt volt a legalacsonyabb.

Érdekes az 1980-as népszámlálás vonatkozó adatait kissé részletesebben is megvizsgálni. Kiderül, hogy ebben a régióban a legalacsonyabb a műszaki diplomások aránya (ha az anyagi ágakban foglalkoztatottak arányával mérjük). Ugyancsak itt a legalacsonyabb a közgazdászok és a jogászok aránya is az anyagi ágakban foglalkoztatottak százalékában, de itt a legmagasabb a szolgáltatásokban alkalmazott diplomásoké. Ez persze nemcsak a pedagógusok vagy az orvosok magas arányát jelenti, hanem egyben azt is tükrözi, hogy infrastrukturálisan az észak-alföldi régió az átlagnál is gyöngébben van ellátva. Egyedül a mezőgazdaságban dolgozók közt mondható a diplomások aránya átlagosnak, megelőzve például a dél-dunántúli vagy az észak-magyarországi régiót, viszont messze lemaradva Észak-Dunántúl mögött.

1970-ben 26 ezer diplomás dolgozott az észak-alföldi régióban, egy évtizeddel később kerekén 44 ezer. Ha ezt a dinamikát az ezredfordulóig előre vetítjük, akkor 80 ezer fős diplomás csoportot kapunk. Ez azonban annyit jelentene, hogy egyrészt növekedne a régió távolsága a központi körzet szellemi potenciáljától, másrészt állandósítanánk lemaradásait más régiókhoz képest. Ahhoz, hogy strukturális különbségeit oldani lehessen, az alapul vett előrejelzés valamivel több mint 81 ezer főt prognosztizál az észak-alföldi régióban, az előbbitől eltérő szakmai megoszlásban. Így például jelentősen több műszaki, közgazdasági, egészségügyi és tudományos-művészeti diplomást, viszont kevesebb mezőgazdászt, jogászt és pedagógust. (16)

Ahhoz azonban, hogy az észak-alföldi régió lemaradása a centrumtól ne növekedjék, lényegesen több, az idézett prognózis szerint mintegy 137 ezer diplomásra volna szükség. A növekedés főként négy szakmai irányban - a műszaki, az egészségügyi, a közgazdasági, valamint a tudományos és művészeti értelmiség körében - látszik szükségesnek, miközben más diplomások száma, aránya is szinten maradhatna, illetve csekélyebb mértékben növekedhetne.

További kérdés, hogy maga a lakosság mennyire igényelné az egyetemi-főiskolai felvételi arányszámok fölemelését. Más régiókhoz képest az Észak-Alföldön viszonylag magas a főlvételi vizsgákon megfeleltek aránya (100 fiatalból körülbelül

60), és közepes a fölvételizőkből a ténylegesen fölvettek aránya (minden száz közül körülbelül 55). Nem közömbös azonban, hogy egy viszonylag sikeres középfokú fölkészülés után hová jelentkeznek a fiatalok. Ezt a régió felsőoktatási intézményszerkezete túlnyomórészt behatárolja, bár - mint láttuk - a régión kívül is többen tanulnak tovább. Az észak-alföldi régióban a fölvételizők több mint a fele pedagógusnak készül, főként a több mint 30%-os tanító- és tanárképző jelentkezési arány magyarázza a fölvételizők magas arányszámát.

Az érettségizők és a fölvételizők aránya az észak-alföldi régióban is sajátosan alakult. A hetvenes évek derekán itt meg a Dél-Dunántúlon volt a legalacsonyabb az érettségizők közül a felsőoktatásba jelentkezők aránya (1976-ban például százból mindössze 40). Az évtized fordulójára ez a viszonylag alacsony továbbtanulási szándék is visszaesett (százból 38). Az észak-alföldi régió lakossági igényei az előző évtized folyamán alacsony szinten maradtak, sőt az évtized végére erről a szintről még viszonylag jelentősen vissza is estek. A nyolcvanas évek első felében a jelentkezések - néhol látványosan is (Hajdú-Bihar) - megnöttek, de mindaddig, ameddig nem tudjuk befolyásolni az ingadozásokat, stagnáló, sőt süllyedő szakaszokra is számítanunk kell. Hogy végül is mi a társadalmi tendenciája a felsőoktatásban való részvételnek, azt ezek alapján egyelőre még inkább csak sejtjük, semmint tudjuk.

Az is kérdés, hogy az észak-alföldi régió intézményesen miként van fölkészülve ilyen mérvű diplomás többletre. A régió a maga 10 felsőoktatási intézményével és két kihelyezett tagozatával (1980) a körzetek sorrendjében középen helyezkedik el. E tekintetben inkább az a föltűnő - ami persze nagyrészt az alföldi településszerkezetből ered -, hogy a régió felsőoktatási intézményei túlnyomórészt kis- és közép- városokban működő, ehhez képest viszonylag nagy létszámú intézmények. (17) Ami a kutató-fejlesztő helyeket illeti, a régió ugyancsak közepesen van ellátva; öt főhivatású kutatóhelyét tekintve mégis valamivel jobban, mint saját csoport-átlaga. Az elmondottakból úgy tűnik tehát, hogy ez az intézményhálózat csupán arányos fejlesztést igényelne.

Hasonló következtetésekre vezet a hallgatói létszámok összehasonlító elemzése is. Az észak-alföldi régió népessége tekintetében Észak-Dunántúl után második az országban: az egész népesség kerekén 15%-a él itt. Ennek csaknem pontosan megfelel a hallgatók aránya is: a régióban tanul, e régióból jött 1980-ban a felsőoktatási hallgatók nintegy 14%-a. Valamivel rosszabb az arány, ha a régión belüli tanulókat tekintjük: az észak-alföldi régióban a hallgatók 12%-a tanul (ami viszont elmarad a Dél-Alföldön tanulók arányszámától). Az észak-alföldi régió felsőoktatási szívó hatása jóval kisebb, mint néhány más régióé, jóllehet hallgatókibocsátását tekintve más régiókénál valamivel jobb. (18) Ez ismét arra utal, hogy az Észak-Alföld felsőoktatási és kutatás-fejlesztési intézményrendszere mérsékelt növelést igényelne egy ki-

egyenlítő fejlesztéspolitika célkitűzései alapján.

Tanítási potenciálját tekintve messze itt a legmagasabb a másodállású oktatók létszáma és aránya az összes felsőoktatásban dolgozók között. Ez a magas arány azonban - szemben például az észak-magyarországi régió felsőoktatásával egyúttal magas egyetemi-főiskolai oktatói létszámot is jelent. A dél-alföldi régió után itt dolgozik a legtöbb egyetemi-főiskolai oktató.

Mérlegeljük azonban azt is, hogy ha egy kiegyenlítő célzatú fejlesztéspolitika távlatilag fölemelt létszámú diplomásképzés mellett dönt, ehhez további diplomások bevonására volna szükség a felsőoktatásba. E tekintetben az Észak-Alföld az összes régiók közt a leggyöngébb. Egybevetettük a lakosságnak a körzeten belüli arányát, valamint a diplomásoknak ugyancsak az e régióon belüli arányát. Míg e mutatószám országosan 0,89, addig az észak-alföldi régióban csak 0,69.(19) Előre jelezhető, hogy ez a diplomás arányszám - ha távlatilag is változatlanul tartják a régióban - nem teszi lehetővé számottevő szakembergárda bevonását a termelésből és a kutatás-fejlesztésből a felsőoktatásba.

A hallgató - diplomás arányszám ugyanerre a következtetésre vezet. Tíz egyetemi-főiskolai hallgatóra országosan mintegy 80 diplomás jut; az észak-alföldi régióban azonban ez a szám nem éri el a 70-et. A dél-alföldi régióval együtt országosan ez a legkedvetlenebb arány.(20)

Összegezőképpen tehát azt mondhatjuk, hogy az észak-alföldi régió viszonylag kiterjedt felsőoktatási és közepes kutatás-fejlesztési hálózata van; diplomás ellátottsága ehhez képest aránytalanul alacsony. Ahhoz, hogy a strukturális aránytalanság csökkenjen, a diplomások szakirány szerinti összetételét kívánatos változtatni; ez is bizonyos (bár kisebb mérvű) létszámemelkedést vonna maga után. Ha azonban a centrum - periféria közti távolságot akarnánk akár csak állandósítani, akkor is jelentős képzési létszám bővítés volna szükséges. Ehhez az intézményrendszer többé-kevésbé rendelkezésre állna, de a szellemi kapacitást - éppen azért, mert nincs elegendő a régióban - egyelőre minden bizonnyal "importálni" kellene.

Az Észak-Alföld intézményfejlesztéséhez az ún. monocentrikus szervezési modell ajánlható. A debreceni egyetemek alkothatják távlatilag azt a központot, amelyhez a régióban működő többi felsőoktatási intézmény - egyfajta post-secondary oktatás formájában - kapcsolódhat. Ugyancsak szükségesnek látszik a meglévő kutatási kapacitás fokozottabb bevonása az oktatásba.

A földrajzi és közlekedési adottságokat is figyelembe véve, a régió számára ebben a helyzetben az ún. post-secondary képzés változatos formáinak kibontakozására is javaslatot tettünk. Úgy gondoltuk, ezek a képzési formák eredményesen volnának köthetők a meglévő felsőoktatási intézményekhez, mindenekelőtt magukhoz az egyetemekhez. Az egyetemek irányt adó, orientáló szerepe egy regionális felsőoktatásban amúgy sem nélkülözhető.(21) Mindez a meglévő felsőoktatási

kapacitások kiterjesztését jelentené anélkül, hogy az egyetemek terhelését megnövelnénk, vagy társadalmi szerepét és a tudományos kutatásban betöltött funkcióit csorbítanánk.

Az effajta javaslatokkal szemben - amelyek közül néhányat a nyolcvanas évek első felében nálunk is megpróbáltak központi kezdeményezéssel megvalósítani - mindkét fél részéről meglepően nagy az ellenállás. Az újonnan szervezett post-secondary intézmények - csakúgy, mint maguk az egyetemek - szeretnének inkább függetlenek vagy legalábbis részben önállóak maradni. Ahhoz tehát, hogy a régió számára részleges fejlesztéspolitikát dolgozhassunk ki, alaposabban kellene ismernünk az érdekeltségeket, amelyek a felsőoktatás fejlesztésében közrehatnak. Különösen a finanszírozás kérdéseit emelnék ki: e téren még a nyolcvanas évek derekán is csaknem teljes a tájékozatlanságunk. Egy eredményes fejlesztéspolitika számára azonban mindenképpen javasolható, hogy a felsőoktatásban közreható képzés- és munkaerőpiaci mechanizmusokat a korábbiaknál gondosabban elemezve kapcsolja be az intézményfejlesztésbe, megteremtve ezzel mind az egyetemek - mint anyaintézmények -, mind pedig a különféle post-secondary képzések anyagi érdekeltségét a távlati együttműködésben.

4.4 Dél-Alföld

Az 1980-as népszámlálás szerint az ország diplomásainak mintegy 10%-a dolgozott a dél-alföldi régióban. Ez - akárcsak az Észak-Alföldön dolgozó diplomások aránya - sem nem sok, sem nem kevés. Ha azonban a régióban élőkre vetítjük, kedvezőtlenebbé válik a kép: ezer főre országosan 39 diplomás jut, de a dél-alföldi régióban - az észak-magyarországi régióval együtt - csak 29. Még kedvezőtlenebb a kép, ha a diplomás foglalkoztatottakat az aktív keresőkkel vetjük egybe. az 1980-as országos arány ezer foglalkoztatottra 90 diplomás, de a dél-alföldi régióban csak 70 - országosan is a legalacsonyabb.

Ennek a viszonylag kedvezőtlen diplomás ellátottságnak további, strukturális sajátosságai is vannak. Így például országszerte itt a legalacsonyabb a mezőgazdaságban dolgozók közt a diplomások aránya: országosan 5, a dél-alföldi régióban azonban csak 4% - míg például a dunántúli régiókban az arány 6%-ra is fölmege. Ugyancsak föltűnően alacsony a műszaki diplomások aránya az anyagi foglalkoztatottak között: országosan 4,5%, az alföldi régiókban azonban - 3% alatt maradvá - országszerte a legalacsonyabb.

A hetvenes évtizedben a diplomások aránynövekedése a Dél-Alföldön és a Dél-Dunántúlon volt a leglendületesebb. Országosan itt növekedett a leggyorsabban a pedagógusok arányszáma. A régió diplomás ellátottságáról tehát összefoglalóan elmondhatjuk, hogy viszonylag alacsony szintről egy évtized alatt dinamikus módon nőtt, de a növekedés kiegyenlítő: dinamikus növekedése főként a pedagógusképzés bővítésé-

ből adódott.

Ha ezt a növekedési ütemet vetítjük előre, akkor az 1980-as 42 ezer fővel szemben az ezredfordulóra mintegy 70 ezer diplomásnak kell lennie. Ez esetben azonban a délal-földi régió diplomás-összetételének 1980-as sajátosságai az ezredfordulóig állandósulnának. Tehát az ezredfordulón is a pedagógusok határoznák meg a Dél-Alföld értelmiségét (akár-csak az észak-alföldi régióban): 39%-os részesedésükkel húsz év múlva is nagyobb foglalkozási csoportot alkotnának, mint a mezőgazdaságiak, közgazdászok, jogászok, orvosok együttesen.

Ha a régiók értelmiségi társadalmának szakmai összetételét akarnánk közelíteni egymáshoz a Dél-Alföldön, lényegesen emelni kellene például a mérnökök arányát (az 1980-as 17%-ról 2000-ben 22%-ra). Mérsékeltbben bár, de ugyancsak emelni volna szükséges a mezőgazdászok, közgazdászok vagy a tudományos kutatók arányát. Ez azonban azzal is együtt járna, hogy más szakemberek arányait radikálisan csökkenteni kellene, a legnagyobb mértékben a pedagógusok arányát. Pusztán a szakmák szerinti arányosításra törekvés is azt jelentené, hogy a Dél-Alföld diplomás társadalmát mintegy 10%-kal növelni kellene.

A szakmák szerinti összetétel arányosabbá válása azonban nem állítaná meg egyúttal a Dél-Alföld értelmiségi társadalmának statisztikai távolodását a centrumtól. Ha a fejlesztéspolitika ezt a célt kívánja elérni, akkor a diplomások arányát a Dél-Alföldön is lényegesen növelnie kellene; az idézett előreszámítás szerint nem 70 - 77 ezer főre, hanem 110 - 112 ezerre. Ez esetben valamennyi diplomás számát emelni lehetne, sőt a pedagógusok létszámát kiemelkedően (30 ezer fő). Ugyanakkor lényegesen emelkedne a mérnökök, mezőgazdászok és közgazdászok létszáma. Ezzel arányuk jól megközelítené az 1980-as országos átlagokat.(22)

Mennyire képes a Dél-Alföld felsőoktatása megfelelni ilyen képzési többletnek? Az Észak-Dunántúlon és a Dél-Alföldön működik a legtöbb felsőoktatási intézmény és kihelyezett tagozata, de azzal a nem lebecsülendő különbséggel, hogy a Dél-Alföldnek tudományegyeteme is van. Ennek megfelelően a Dél-Alföldön a legtöbb főállású egyetemi-főiskolai oktató: a mellékállásúakkal együtt számuk megközelíti az 1800 főt. Mindez kiterjedt képzési kapacitást sejtet. Az intézményhálózat területileg nagyjából egyenletesen oszlik el. Nagyvárosi intézménye elég nagy ahhoz, hogy székhelye lakosságának akár 3-4%-át is befogadja. Vannak kis- és középvárosi intézményei, amelyek a lakosság 1-2, illetve 2-3%-át jelentik, de egészen kis intézményeket is megtaláltunk benne.(23)

Hasonló képet kapunk a Dél-Alföldről, ha intézményeit a hallgatók szempontjából mérlegeljük. Dél-Alföldön él Magyarország lakosságának mintegy 14%-a, és itt tanul a magyar egyetemisták-főiskolások ugyancsak mintegy 14%-a. A népesség és a hallgatók egybevetéséből az következik, hogy a Dél-Alföldön lényegesen több hallgató koncentrálódik, mint más

régiókban, ezzel együtt a felsőoktatás területi szívó hatása is a legmagasabb a régiók között. A Dél-Alföld képzési kapacitása nagyobb mint amennyire saját régiójának szüksége van.

Nem gondolhatjuk persze, hogy lényeges fejlesztés nélkül a jelenlegi intézmények sokkal több értelmiségit tudnának kiképezni, mint most. Mérlegelni szükséges azt a tanítási potenciált is, amely a termelésben a szolgáltatásban, illetve a kutatás-fejlesztésben a Dél-Alföldön rendelkezésre áll. E tekintetben a Dél-Alföld helyzete korántsem kedvező. Lakosságának és diplomásainak országos arányszámait egybevetve, az észak-magyarországi régióval együtt a Dél-Alföld látszik a legkedvezőtlenebbnek. A diplomások és az egyetemi-főiskolai hallgatók aránya is itt a legalacsonyabb az átlagosnál kevesebb diplomás, illetve az átlagosnál több egyetemi-főiskolai hallgató miatt. Ebből az következik, hogy a megváltozott arányú és/vagy megnövelt számú diplomások képzéséhez a régióban intézményi kapacitás jobban, tanítási kapacitás azonban kevésbé áll rendelkezésre. Ez a már többször említett *circulus vitiosus*: ahhoz, hogy a régió értelmiségi társadalmá növekedjék, előbb növelni volna szükséges a tanítási potenciált; ahhoz viszont, hogy a Dél-Alföld szellemi potenciálját növelni lehessen, több diplomás szaktudásra lenne szükség.

De vajon az értelmiség javasolt létszámnövelése egybeesik-e a Dél-Alföld társadalmának felsőoktatás iránti igényeivel? A Dél-Alföldön tartósan magas az egyetemi-főiskolai fölvételiken megfeleltek aránya (65% körül), és - ennek is megfelelően - magas a fölvételizők közül a fölvettek aránya (60% körül, országszerte a legmagasabb). Nehéz ennek a magas fölvételi arálynak statisztikailag okát adni. Akárcsak az Észak-Alföldön, itt is magas a pedagógus pályára jelentkezők aránya, bár egyik intézménytípusban sem haladja meg az országos átlagot. Az átlag körül alakul, vagy azt némileg meghaladja az orvosnak készülők aránya, ugyanez a helyzet az agrárpályákra készülőkkel. Az "egyéb" kategóriában (például katonai felsőoktatás stb.) azonban jóval magasabb az arány, mint más régiókban. Minden bizonnyal ezek a jelentkezések teszik ki a Dél-Alföld országosan is magas fölvételi arányait. (24) A hetvenes évtized második felében nem nőtt, hanem stagnált, sőt vissza is esett a fölvételizők aránya. A nyolcvanas években a stagnálás egyes helyeken lényegében folytatódott, másutt azonban látványos aránynövekedés következett be (Bács-Kiskun). Emögött azonban helyenként az érettségizők abszolút számának csökkenése áll (Békés), ami továbbra sem engedi, hogy egyértelmű aránynövekedési tendenciáról beszélhessünk.

Ahhoz, hogy a Dél-Alföld értelmiségi társadalmát mennyiségileg és szakmai összetételében a centrumhoz és a többi régióhoz közelíthessük, itt is számottevő diplomás létszámnövelésre volna szükség. Képzési kapacitásai nagyobbak, mint ami saját szükségletének megfelel, de ahhoz már nem elég, hogy értelmiségi társadalmát a vázolt mértékben régióon belülről növelni tudja. Ennél is nagyobb probléma azonban,

hogy a Dél-Alföld tanítási potenciálja sem lenne önmagában elegendő erre: várhatóan itt is tartós "diplomás-importra" kellene tehát berendezkedni. Továbbá a diplomások létszámának lényeges növelése, úgy tűnik, egyelőre inkább csak tervezési elképzelés, semmint "lakossági nyomás". Sőt, a hetvenes-nyolcvanas évtizedben - mérsékelten bár, de - a továbbtanulás iránti igények stagnálását tapasztalhattuk.

A Dél-Alföld mintaterülete lehet a felsőoktatás monocentrikus fejlesztésének. Ezt lehetővé, sőt szükségessé mindenekelőtt az teszi, hogy szellemi központja - Szeged - hagyományos és jelentős szívó hatást gyakorol a régióra. A szellemi központ kialakítását lehetővé teszi továbbá, hogy Szegeden nemcsak tudományegyetemi, (bölcészettudományi és jogi karral), hanem egyben orvostudományi képzés is van. Tanárképző főiskolája helyben, tanító- és óvónőképzés pedig elérhető távolságban van (Szarvas, Békéscsaba, Baja).

A dél-alföldi fejlesztés során bizonyára tekintetbe vevendők a hiányzó képzési irányok. Így mindenekelőtt megfontolandó az agrárképzés szervezeti kapcsolódása. A régióban több mezőgazdasági főiskola is van, részben budapesti, részben észak-alföldi intézményhez kapcsolva. Kérdés, hogy távlatilag van-e lehetőség az agrár felsőoktatás telepítésére a régióban, esetleg a biológiai kutatásokkal is együttműködve.

A másik kérdés a műszaki képzés egyetemi kapcsolódása - ehhez szintén megvannak a régió felsőfokú intézményei. Hiányzik azonban az a koncepció, hogy a műszaki felsőoktatás milyen szerepet hivatott betölteni egy teljessé alakítandó egyetemi központban. Itt alighanem külön figyelmet érdemelne a számítástechnika, amely a régió központjának évtizedes sajátja.

Végül fölvethető a pedagógusképzés egyetemi kapcsolódása is. A Dél-Alföldön - akárcsak az észak-alföldi régióban - a pedagógusképzés határozza meg a legjobban a helyi értelmiség arculatát. A régiót alkotó megyék törekvése eléggé egyértelmű: saját pedagógusképző intézményeket akarnak, és létrehozásához jó érvet szolgáltat például a nyolcvanas évek derekán föllépett pedagógushiány. A központi irányítás ideig-óráig mindig ellenáll az ilyen törekvéseknek, alkalmanként pedig enged nekik. Így szaporodnak a kis létszámú intézmények, ami önmagában persze még nem volna baj, nehézséget az elégtelen szellemi háttér, a nem kellően fejlett városi élet okoz. A monocentrikus fejlesztés ösztönözhetné a megyei kezdeményezéseket, de egy "regionális egyetem" szervezeti keretein belül.

Rendszerint tervezési kérdésként szokás fölfogni az ilyen fejlesztést ("nincs rá megfelelő koncepció"). Holott emögött súlyos érdekeltségek, ellenérdekeltségek húzódnak, amelyeket azonban, sajnos, nem ismerünk eléggé. Annyit persze tudunk, hogy adminisztratív intézkedések helyett a regionális egyetemhez való tartozás érdekeltségét kívánatos megteremteni, mégpedig mindkét oldalról: mind az egyetem(ek), mind pedig jövődöbeli regionális "karai(k) érdekeltségét az összetartozásra.

4.5 Dél-Dunántúl

Dél-Dunántúlon lakik az ország népességének mintegy 13%-a, ami a többi régió átlagához közelít. Átlagos a régió értelmiségi telítettsége is, hiszen 1980-ban például a felsőfokon képzettek kerekén 10%-a élt itt. Az alföldi régiókkal együtt viszonylag magasabb volt az agrárszakemberek aránya, és viszonylag alacsonyabb a mérnököké, az észak-magyarországi régióval együtt közepes a közgazdászoké, de valamivel jobb a jogászoké.

A Dél-Dunántúl értelmiségi társadalma méreteit tekintve a hetvenes évek folyamán sem változott jelentősen. E tíz év alatt más régiókhoz képest valamivel kiegyenlítettebbé vált a pedagógusok és az agrárszakemberek aránya, és az egészségügyiek aránya is közeledett a dél-alföldi és az észak-dunántúli arányokhoz. Az átlagosnál valamivel gyorsabban nőtt a műszakiak aránya, de lassabban a jogászoké. A Dél-Dunántúl diplomás társadalma e statisztikák tükrében meglehetősen kiegyenlítettnek látszik. A fő kérdés az, hogy távlatilag csökkenthető-e a diplomások létszámának elmaradása más régiókhoz, mindenképp a centrumhoz képest. A diplomások szakmai összetételének megtartásával csak igen lassan és csak távlatilag: az 1970-1980 közötti változással számolva, az ezredfordulón is a diplomások mintegy 11-12%-a fog a Dél-Dunántúlon dolgozni, szakmák szerint lényegében változatlan összetétellel. Szakképzettségük arányainak nagyobb változása a műszakiak 1980-as 7%-ával szemben 10-11%-ot eredményezne, s hasonlóképpen: 8%-nyi közgazdász helyett mintegy 12%-nyit. Ennek azonban az lenne az ára, hogy a pedagógusok, a jogászok és az agrárszakemberek száma csak visszafogottabban nőhetne.

Egy dinamikusabb fejlesztéspolitika a Dél-Dunántúlon számol a leggyorsabb létszámbővítéssel (1970-hez képest csaknem 500%, kiemelkedően a legmagasabb az egész országban). Egy ilyen fejlesztés következtében a Dél-Dunántúl értelmiségi társadalma tenné ki az ezredfordulón az ország összes diplomásának 15%-át (és a centrumra már csak a diplomások 31%-a jutna). Valamennyi szakma erőteljes létszámbővítése mellett a szakmák területi kiegyenlítődése is folytatódna. Így például a Dél-Dunántúl fölzárkozhatna agrárszakembereinek arányával, jogászainak arányát tekintve a régiók közt a második helyet foglalhatná el, miközben nem volna szükséges - többek közt - a pedagógusok arányainak visszafogása sem.

E fejlesztés azonban a Dél-Dunántúl felsőoktatásának a bővítését jelentené. 1980-ban a hallgatók 13%-a volt dél-dunántúli (illetve a hallgatók 14%-a tanult ebben a régióban). Egy emelt létszámú és megváltozott arányú diplomás társadalom azt tenné szükségessé, hogy a hallgatók több mint 15%-a képződjék itt. A jelen (1980) és a kívánatos jövő között a különbség látnivalóan nem túl nagy, de a Dél-Dunántúlon is szükséges lenne hozzá a lakosság növekvő igénye a felsőoktatás iránt.

Dél-Dunántúl továbbtanulási statisztikáinak egyik jellegzetessége, hogy egyes esetekben igen magas a fölvételi vizsgán megfelelték aránya (61 - 64 Zala megyében 69% az 1979-1980-as fölvételi vizsgákon). Másik jellegzetessége ugyanakkor, hogy önmagához is, más régiókéhoz képest is alacsony a valóban fölvettek százaléka (53 - 55%). A Dél-Dunántúlon is kiugróan magas a pedagógusképzésbe fölvételizők aránya, alacsony viszont a tudományegyetem iránt érdeklődőké. (A 20%-os országos átlaggal szemben itt csak 15 - 17%, ami a vizsgált évben még hiányzó tudományegyetemi képzéssel magyarázható.)

Vajon a vizsgákon megfelelték magas aránya összefügg-e az érettségizettek és a fölvételizők arányával? Az érettségizők közül fölvételire jelentkezők aránya ugyanis az Észak-Alföldön és itt volt a legalacsonyabb, nem egészen 39%. Igaz, hogy a régió egyes megyéiben ennél jóval magasabb volt - Somogyban például 42, Tolnában pedig 45% -, az is igaz viszont, hogy Zala megyében figyelhettük meg országosan a legalacsonyabb fölvételiző arányszámot (28%).

A hetvenes évek folyamán ez az alacsony fölvételiző arány is csökkent, ráadásul egyes megyékben látványosan. Így például 1976-ban Baranyából az érettségizetteknek még csaknem 48%-a jelentkezett fölvételire, de 1980-ban már csak valamivel több mint 40%-uk. Somogyban és Zalában is süllyedt a fölvételi vizsgára jelentkezők aránya, igaz, nem ennyire. Az országban ritka kivételként azonban Tolnában 39-ről 45%-ra növekedett (amihez hasonlót csak Bács-Kiskunban tapasztaltunk). A nyolcvanas években - a fővároson kívül - ez az egyetlen olyan terület, ahol a felsőoktatás iránti érdeklődés tovább csökkent. Egy erőteljes fejlesztéspolitikához ebben a régióban kellene a leginkább megnyerni a lakosság támogatását.

A felsőoktatás bővítésére a Dél-Dunántúlnak megfelelő tanítási potenciálja van. A nappali hallgatókra jutó diplomások aránya(25) magasabb az országos átlagnál, bár nem éri el például az észak-magyarországi régióét. A különbség mégis föltűnő: az észak-magyarországi régió kiugróan magas "tanítási potenciálja" mögött egyszerűen a hallgatók alacsony aránya áll, míg a Dél-Dunántúlon a hallgatók aránya az átlagosnál még valamivel jobb is. Sőt, a Dél-Dunántúl felsőoktatásának "szívó hatása" a Dél-Alföld mellett a legerősebb: szabad felsőoktatási kapacitásai vannak a régió kívülről jöttek számára, holott intézményekben - az észak-magyarországi körzethez hasonlóan - a Dél-Dunántúl van a leggyengébben ellátva. Lényeges eltérés azonban az észak-magyarországi körzettől, hogy a Dél-Dunántúlnak van egy formálódó szellemi központja, Pécs, ahol - mint statisztikailag is kimutatható - változatos diplomás szakemberképzés folyik. Ha a Dél-Dunántúl felsőoktatását bővíteni akarjuk, akkor - akárcsak az alföldi régiókban - azt monocentrikusan kívánatos megszervezni. A monocentrikus fejlesztés a Dél-Dunántúlon két dolgot jelenthet. Egyfelől a meglévő intézmények bővítését, ami ahhoz szükséges, hogy az ezredfordulóig mintegy 12 ezer mér-

nőket és körülbelül 8 ezer közgazdászt lehessen itt képezni, emellett a tudományos és művészértelmiség arányát is javítani lehessen. (A pécsi tudományegyetem fejlesztése a nyolcvanas évek elején valóban megindult.) Másfelől olyan szervezeti megoldások kimunkálását, amelyek a régióban elérhető más felsőoktatási intézményeket érdekeltté tehetik egy egyetemi társulásban. Az országosan egyetlen regionális társadalomtudományi kutatóintézet szintén fontos bázisa lehet az értelmiségi képzés és továbbképzés intézményhálózatának.

A dél-dunántúli fejlesztésnek azonban van egy sajátos akadályja: a közlekedés és a hírközlés viszonylagos fejletlensége. Az intézményközi kapcsolatban - akár a hallgatók vesznek részt benne, akár az oktatók - döntő, hogy a régió központja hogyan közelíthető meg, illetve telefonon hogyan érhető el. E tekintetben a Dél-Dunántúl van országosan a legrosszabb helyzetben. Egy monocentrikus fejlesztés a régió szellemi központjával, Péccsel történő kapcsolattartást föltételez. A következő évtized döntheti majd el, mennyire győzhetők vagy nem győzhetők le a Dél-Dunántúl intézményei közötti néhány tíz kilométeres távolságok.

4.6 Észak-Dunántúl

Valamennyi régió közül Észak-Dunántúlon dolgozik a diplomások legnagyobb hányada: több mint 14%-uk. Értelemszerűen valamennyi foglalkozásban magasabb az arányuk, mint más régiókban. Mégis kiemelnénk a műszaki és a mezőgazdasági szakemberek magas arányát. A mérnökök aránya csaknem kétszerese az észak-magyarországi régió műszaki szakembereinek, és több mint kétszerese a többi régióban dolgozókéknak. Az agrárszakemberek aránya több mint 2-8 százalékponttal magasabb más régiókénál. Még kirívóbb a különbség az Észak-Dunántúl javára, ha a műszaki és agrárszakemberek számát saját foglalkozásaik dolgozóival vetjük egybe.

Ezek a különbségek 1980-ban is szembeötlőek voltak, bár 1970-hez képest számottevően csökkentek. A műszakiak aránya akkor még háromszorosan haladta meg más régiókéét, az agrárszakemberek aránya pedig 5-6, sőt 10 százalékponttal is magasabb volt, mint a többi régióban. Egyedül a tanítók-tanárok aránya nőtt 1970-1980 között az Észak-Dunántúlon.

Észak-Dunántúl diplomás társadalma tehát sok tekintetben modernebbnek tetszik, mint más régióké. Mégsem fog jelentősen közeledni a centrumhoz, de szakmai összetételét a jövőben is változatlanul hagyjuk. A diplomás agrárszakemberek tekintetében a Dél-Dunántúl adatai elérhetik, az alföldi régiók pedig megközelíthetik, a műszakiak aránya viszont továbbra is több mint kétszerese lesz más régiókéknak. Az Észak-Dunántúl fogja foglalkoztatni az ezredfordulón is a diplomások legnagyobb arányát.

Ahhoz, hogy a diplomások szakmai összetétele arányosabb lehessen, az Észak-Dunántúlon lényegesen emelni kellene a közgazdászok és jogászok százalékait, meg kellene tartani a

műszaki és agrárszakemberek arányát, ugyanakkor azonban valamelyest csökkentve az egészségügyben dolgozók, valamint a pedagógusok arányát. Egy ilyen fejlesztés eredményeképpen még mindig az Észak-Dunántúl maradna a diplomások legfontosabb foglalkoztatója, de különbsége már elenyésző lenne az Észak-Alföldről, és számottevően csökkenne a Dél-Dunántúlhoz, sőt az észak-magyarországi régióhoz képest. A diplomások társadalma, szakmai összetétele egyre jobban hasonlítana a centrum diplomás társadalmára, elsősorban azért, mert a centrum diplomás arányszáma csökkenne valamelyest.

További kiegyenlítődéshöz vezetne, ha az ezredfordulóig nemcsak a diplomások szakmai összetételét változtatnánk meg, hanem egyúttal létszámukat is emelnénk. Ebben az esetben az Észak-Dunántúlon a diplomások feleakkora arányban találnának munkát, mint a centrumban (ugyanilyen arányok alakulnának ki például a Dél-Dunántúlon vagy az észak-magyarországi régióban). Ehhez persze bizonyos szakmák arányának többé-kevésbé radikális korrigálására volna szükség: 1980-hoz képest így a pedagógusok arányának kisebb, az agrárszakemberek arányának viszont nagyobb mérvű csökkentésére. Ahhoz, hogy ez ne jelentse a már kialakult képzés volumenének csökkentését, a diplomások számát emelni volna kívánatos, a legnagyobb mértékben a jogászokét és a közgazdászokét, de valamelyest az orvosokét is.

Mindkét változatot egybevetve úgy tűnik, hogy az ország összes egyetemi-főiskolai hallgatójának mintegy 17 - 18%-át az Észak-Dunántúlon kell kiképezni. Ezzel szemben azonban a valóság az, hogy ebben a régióban a hallgatók 13 - 14%-a lakik, illetve tanul. Kérdés, hogy milyen esélyei vannak a régióon belül a hallgatói utánpótlásnak. Válaszul érdemes az érettségizettek és a felsőoktatásban továbbtanulók arányait szemügyre venni.

Az Észak-Dunántúl társadalmában más körzetekéhez képest sok az érettségizett is. Az Észak-Dunántúlon a legmagasabb a felvételi vizsgákon megfelelték aránya: 56 - 66%. Ennek megfelelően itt a legmagasabb a fölvetettek aránya is, esetenként 60 - 65%.

Az érettségizettek közül viszonylag sokan jelentkeznek egyetemre, főiskolára (1979 - 1980: 41%). A hetvenes évtizedben arányuk az Észak-Dunántúlon is csökkent, a nyolcvanas évek első felében pedig stagnált. A csökkenés nem annyira drasztikus, mint például az észak-magyarországi körzetben. A továbbtanulásra jelentkezők aránya 1979 - 1980-ban az Észak-Dunántúlon volt a legmagasabb, de a felsőoktatás iránti érdeklődés itt is határt szabhat diplomás társadalma jövőbeni tervezett növelésének.

Egy kiegyenlítő fejlesztéspolitika másik korlátja a felsőoktatási kapacitás lehet. Ahhoz, hogy több diplomást lehessen a régióban kiképezni, mindenekelőtt megfelelő tanítási potenciál szükséges, azaz a régióban máris meglévő diplomások viszonylag magas aránya. E tekintetben az Észak-Dunántúl az összes régió közt a legjobb, 10 egyetemi-főiskolai hallgatóra több mint 100 diplomás szakember jut, míg az or-

szágos átlag nem egészen 80. Emögött ugyan nemcsak a diplomások magas, hanem a régióban tanulók alacsonyabb aránya áll, mégis egyfajta biztosíték a jövőben kiterjesztendő felsőoktatás szakemberellátására. Észak-Dunántúl a felsőoktatási kapacitás tekintetében is a legkedvezőbb helyzetben van: Dél-Alfölddel együtt szám szerint itt működik a legtöbb felsőfokú intézmény és kihelyezett tagozata, de jelentős különbségekkel. Észak-Dunántúlról származik az ország egyetemi-főiskolai hallgatóinak a 18%-a, és ez messze a legmagasabb arány valamennyi régió között. Egyedül Észak-Dunántúlon fordul elő, hogy a régióból származó egyetemisták és főiskolások aránya magasabb, mint a régióban lakók aránya az ország népességéhez képest. Viszont számszerűen sok felsőoktatási intézményébe az ország felsőoktatásban tanulóinak alig 9%-a jár; ez az észak-magyarországi régió hallgatói arányszámával együtt a legalacsonyabb. Más szóval az Észak-Dunántúl kis hallgatószámú egyetemi-főiskolai intézményei nem képesek a régió diplomás társadalmának utánpótlására (míg az összehasonlításul említett Dél-Alföld, éppen ellenkezőleg, a legnagyobb szívó hatást gyakorolja a régión kívüli hallgatóságra).

Még egy számottevő különbség van az összehasonlításul fölhozott Dél-Alföld és az észak-dunántúli intézményhálózat között. A dél-alföldi felsőoktatás a régió egészét tekintve monocentrikus, vagyis a központba települt egyetemekre épül, s távlatilag is azokhoz kapcsolható, velük együtt szervezhető. Ezzel szemben az Észak-Dunántúl intézményhálózata jellegzetesen policentrikus. A régióban szakirányú egyetemek vannak ugyan, de nincs például tudományegyeteme. Felsőoktatási intézményei a dunántúli középvárosok közepes méretű intézményei.

Ennek történeti gyökerei vannak. Az Észak-Dunántúl, ahogyan mára kialakult, nagyrészt a pozsonyi egyetem vonzáskörzete volt, részben persze Budapesté is. Az 1920-as békekötés következtében a Duna menti megyék urbanizáltabb, kulturálisan is fejlettebb területei kerültek el, kivétel csak Győr és Esztergom volt. Az így kialakult helyzetben Észak-Dunántúl városhálózata szokatlanul kiegyenlítetté vált, amihez a közben végrehajtott - részben már korábban eltervezett - szakirányú egyetemfejlesztés is hozzájárult. Amikor Észak-Dunántúl számára policentrikus fejlesztést ajánlunk, nem kell nemlétező centrumokat kialakítani. A kérdés sokkal inkább az, hogy az érdekérvényesítésben nagyjából egyforma esélyű városok és intézmények törekvései miként kalauzolhatók el egy regionális egyetem kialakítása felé.

Egy többcentrumú "egyetem" számos intézménye, úgy tűnik, adva van. Műszaki felsőoktatása Veszprémben és Győrött, mezőgazdasági felsőoktatása Sopronban és Magyaróvárott, pedagógusképzése Esztergomban, Győrött, de Szombathelyen is. Eből a főlisorolásból az egészségügyi felsőoktatás hiányzik emellett a közigazdász- és jogászképzés (ez utóbbi történetileg Pápán alakult ki). E képzések kialakítása volna tehát egy policentrikus egyetem kialakításának első lépése. Fontos

lépésnek látszik a hiányzó tudományegyetemi képzés pótlása is. Ez megtervezhető a jelenlegi tanárképzés bázisán csakúgy, mint a régió már működő egyetemi bázisain.

Oktatásszervezési szempontból azonban a legfontosabb egy policentrikus "egyetem" föderatív szervezetének kialakítása volna. Olyan érdekképviselői és érdekegyeztető fórum megszervezésére volna szükség, amely nemcsak adminisztratív keretet teremt - felülről kezdeményezett "integrációikkal" - a régióban működő felsőoktatási intézmények számára, hanem az intézmények kiegyensúlyozott együttműködését fölismert és képviselt közös érdekeik alapján. Egy érdekképviselői és érdekegyeztető fórum megteremtésével biztosítani kellene az intézményfenntartók és -finanszírozók közös érdekelttségét többcentrumú "egyetemük" létrehozásában és működtetésében.

5. TERÜLETI-TÁRSADALMI FÖLTÉTELEK A TÁVLATI OKTATÁSTERVEZÉSBEN

Az oktatási rendszer fejlesztésének eltérő területi lehetőségeit vizsgálva, az alábbi megfontolásokból indultunk ki.

Az ezredfordulóig terjedő idő Magyarországon is a középfokú oktatás általánossá válásának időszaka. A középfokú oktatás jelenlegi szervezeti rendszere - ideértve programjait, létesítményeit és kádereit is - több szempontból sem adekvát ezzel a művelődéstörténeti jelentőségű folyamattal. Ezért az oktatási rendszer fejlesztése során a középfokú oktatás jelenlegi intézményrendszerének továbbfejlesztése meghatározó jelentőségű.

A középfokú oktatást megelőző, azt megalapozó képzés fejlesztésének központi problémája a teljessé tétel, vagyis: az óvodai nevelés kiterjesztése, minden érintett család igénybe veheti, ha kívánja; az általános iskola egész naposá tétele, és a lemorzsolódás fokozatos megszüntetése. Mindez nem választható el a szociális-kulturális alapellátástól, hanem része annak. Az alapfokú képzés - szűkebb szakmai-pedagógiai célkitűzésein túl - bármely település lakója számára fontos része az életkörülmények javításának.

A középfokú oktatást követő képzési formák iránt várhatóan erőteljesen fog nőni az igény. Ez az igénynövekedés párhuzamos a középfokú oktatás általánossá válásával, és nemzedéknyi idő után a felsőfokú oktatás iránt is növekvő szükségletet eredményezhet. Ez egyrészt azt kívánja meg, hogy a pregraduális, graduális és posztgraduális képzések jelenlegi formáit szervezetesebbé tegyük. Másrészt szükség van olyan regionális szellemi központok kialakítására, amelyek a felsőoktatás intézményhálózatának kiterjesztését koordinálják, illetve lehetővé teszik.

Az elmondottaknak megfelelően az oktatás következő területi aspektusait vizsgáltuk: demográfiai vonatkozások; munkaerő-szükséglet és elhelyezkedési lehetőségek; társadalmi szerkezet és továbbtanulási igények; intézmény- és pedagógusellátottság. Ezen aspektusok alapján közelítettük meg az oktatási rendszer főbb fejlesztési problémáit.

Az általunk javasolt fejlesztési politikák részben szakmai, részben társadalom- és területfejlesztési információkon alapulnak (például a lakosság korszerkezete, migrációja, iskolázottsága, foglalkoztatottsága stb.). Olyan alternatíváknak tekintendők, amelyekből - az adott területi-társadalmi közösség föltételeinek megfelelően - választani lehet. Ezért

nélkülözhetetlen, hogy e fejlesztési politikákat jövőbeni fölhasználóikkal együtt dolgozzuk ki. Ez természetesen egyben azt is jelenti, hogy az oktatás fejlesztését be kell illesztenünk abba a területfejlesztési politikába, amelyet egy-egy terület vezetői kidolgoztak és követnek. Az alternatív oktatásfejlesztési politikák kidolgozása ezen a ponton már átmegey az irányítás kutatásába, illetve az utóbbi visszahathat a fejlesztés eltérő területi lehetőségeinek fölismerésére és kidolgozására.

5.1 Társadalmunk térszerkezetének változásai

Az elmúlt száz év népszámlálásai a falusi lakosság arányának lassú csökkenését tanúsítják. A népességszám csökkenését hosszú időn keresztül ellensúlyozta a falusi családok magasabb gyerekszámá. Ez a demográfiai magatartás azonban - valószínűleg összefüggésben a társadalmi-gazdasági változásokkal - módosult, ma már nincs különbség a falusi és a városi családok gyermekeinek átlagos száma között. A fiatalabbak elvándorlása következtében a falvakban megnövekedett az időskorúak aránya, így a természetes szaporulat a népesség korszerkezte miatt a falvakban a városokénál alacsonyabbá vált. Az átlagok azonban nagy eltéréseket fednek. Az egyes falvak azonos közigazgatási státusa és népességszáma nem jelenti tehát föltétlenül az iskoláskorúak azonos arányát. A városi lakosság korszerkezte sem egyformán "fiatal". Dinamikusan fejlődő, iparosodó városainkra inkább jellemző ez, mint a stagnáló vagy hanyatló mezővárosokra, vagy éppen a fővárosra.

A falusi lakosság csökkenésének másik oka az elvándorlás, különösen jelentős a bevándorlás az ipari centrumok agglomerálódó vagy agglomerációs községeibe. Kevesebb embert érint - kevesebbet is tudunk róla - a szórványtelepülések népességmozgása. Ez a népességmozgás a rendszeres népszámlálási statisztikákkal nehezen követhető nyomon, feltárása azonban kiemelkedően fontos az oktatáspolitiká és általánosságban a társadalompolitika szempontjából.

Az elvándorlásnak két alapvető oka van. Az egyik ezek közül a foglalkozási lehetőségek elégtelensége. A mezőgazdaság átszervezése és intenzifikálása következtében kevesebb lett falvainkban a munkaalkalom. A foglalkozási lehetőségek szűkülése városokat is érintett, például az Alföldön. A falusi munkaalkalmak szűkössége különösen azért hátrányos, elvándorlásra készítő tényező, mert az ország nagy területein nincsen olyan elérhető város, ahol szakképzettséget lehet szerezni és azzal munkába állni.

A foglalkozási lehetőségek szűkössége mellett a másik jelentős, elvándorlásra készítő tényező az életkörülmények elmaradottsága. Ez a falvak, külterületi lakóhelyek többségére, valamint számos apró- és nagyfalvas térség közelében fekvő városunkra jellemző. A közismert hiányosságok mellett a falusi és részben a mezőgazdasági jellegű kisvárosi életet

nehezítette a településpolitika számos diszkriminatív intézkedése is. Emellett az államilag támogatott javakból és szolgáltatásokból a falusi lakosság kevesebbet fogyaszt, mint a városi.

Az elvándorláshoz hozzájárul a gazdálkodó szervezetek és a közintézmények központosítása is. A falvakból kivonuló közintézmények nemcsak az ott maradó emberek életkörülményeit nehezítik, hanem a lakóhely későbbi fejlődésének kilátásait is csökkentik. Az iskolakörzetesítésnek is van ilyen hatása, bár ez a hatás nehezen választható el más intézményekétől.

Az elmondottak alapján a településhálózat a nyolcvanas évek elejére a következőképpen alakult át. Városhálózatunkban az iskolázottság, a foglalkoztatottság, az életkörülmények, az urbanizáltság szempontjából legkedvezőbb helyzetben - Budapesten kívül - a megyeszékhelyek és a felsőfokú településhálózati szerepkörű városaink vannak. Régi és új ipari városainkban a termelői és a munkahelyi funkciók dominálnak, a terciér szektor, az igazgatási szintek rendszerint a megyeszékhelyeken található.

Jellegzetes típust alkotnak - a skála második pólusán - az alföldi városok: mind társadalmi szerkezetük, mind városi funkcióik, mind infrastruktúrájuk elmaradott. A községek között azok vannak kedvezőbb helyzetben, amelyek az agglomerációhoz tartoznak, bányászati vagy ipari központok, illetve üdülőövezetben helyezkednek el, s a lakóhelyi funkcióhoz üdülői is társul.

A Mezőföld, a Kis-Alföld déli pereme, az alföldi löszhátak falusi térségei egyaránt mutatják a dinamizmus és a hanyatlás elemeit. Az egyértelműen hanyatló települések zömmel az aprófalvas, illetve nagyfalvas-tanyás településszerkezetű vidékek. A Dunántúli-dombság és Délnyugat-Dunántúl aprófalvas, városihiányos területein a lakosság fogyása, az egyes települések lassú elnéptelenedése már a század eleje óta tart.

A hanyatló alföldi agrárfalvak az aprófalvaknál jobb infrastruktúrával rendelkeznek ugyan, de a helyi munkalehetőségek hiánya, a rossz közlekedés, a munkaalkalmat és továbbtanulási lehetőséget nyújtó város távolsága az itt élőket az aprófalvak lakóihoz hasonló hátrányos helyzetbe hozza. A tiszántúli tanyavilág népességének csökkenése a mezőgazdaság kollektivizálása után igen gyors volt, mára inkább csak a legjobb forgalmi fekvésű tanyák maradtak meg. A Duna-Tisza közén azonban csak lassan csökken a népesség.

A hanyatló falusi térségek az ország területének mintegy harmadára terjednek ki, lakosságuk kereken 2 millió fő. Ezeknek az embereknek, köztük az iskoláskorú gyerekeknek a sorsa nem választható el lakóhelyük jövőjétől.

5.2 Alapellátás

Az elmúlt évtized kulturális fejlődését néhány döntő jelen-

tőségű minőségi változás jelzi. Az általános műveltség terjedésének statisztikai adatai néhol ugrásszerű fejlődést mutatnak. A továbbiakban azonban már csak lépésenként közelíthetjük meg az általános iskolázás teljességét. Ennek fő oka a többszörösen hátrányos helyzetű társadalmi csoportok művelődésbeli elmaradása. Az 1974 - 1977 között született korcsoportokhoz hasonlóan minden nagy létszámú korosztály a jövőben is hátrányos helyzetbe kerül az alpműveltség megszerzése szempontjából, ha nem fejlesztjük kiemelten az iskolákat.

A népesség, különösen az általános iskolás korú népesség területi megoszlásának változásai tovább növelik a feszültségeket. A megyék egy részében az általános iskolásoknak több mint a fele város lakó, de Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Győr-Sopron, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár és Tolna megyében a falusi általános iskolások száma másfél-kétszerese a városiakénak. Ez a fejlesztés szempontjából azzal a következménnyel jár, hogy a városokra összpontosuló fejlesztések egyes területeken a gyerekeknek csak kisebb hányadát érintik.

A városi általános iskolák feltételeit jellemző viszonyszámok is jelentős szóródást mutatnak. Feltűnő a városkörnyéki községek iskoláinak ellátatlansága: egyes városkörnyéki iskolákban egyáltalán nincsen szakos tanítás.

A kulturális alapellátás legfontosabb intézményei ma is az általános iskolák. Az általános iskolák kiemelt fejlesztésével - hosszabb távra előretekintve - az egész lakosság művelődési alapellátását fejlesztjük.

Az iskolák szervezésekor törekedni kell arra, hogy az első évfolyamos gyerekek tanulócsoport-átlagszáma mérséklődjék, egyúttal pedig csak délelőtt tanítsák őket. A tanulócsoportok egyszerű "leültetésén" túl arra kell törekedni, hogy a meglévő épületek többféle célra használható létesítményekkel (terekkel) bővíljenek. Olyan helyiségeket célszerű kialakítani, amelyek hagyományos osztályteremként is használhatók, a későbbiekben azonban szaktantermi, napközi otthoni célokra is alkalmazhatók. A gyereklétszám növekedéséből következő problémák - számos más, ezzel összefüggő kérdés miatt is (lakáspolitikai, ipartelepítés stb.) - elsősorban a városban élőket érintik. Ugyancsak hátrányos helyzetben vannak azok a falvak, amelyeket korábban a "kiemelt szerepkör nélküli települések" kategóriájába soroltak.

1970 óta összesen mintegy 2 ezer iskola szűnt meg, többségük részben osztott vagy kis létszámú. A napi bejárás főként a szociálisan és kulturálisan hátrányos helyzetű családok gyerekeit terheli. Ezért helyes felülvizsgálni az iskolák megszüntetésével kapcsolatos korábbi álláspontot, és ahol lehetséges, legalább az alsó évfolyamokat a lakóhelyen kell megszervezni. Csak ott kívánatos körzetesíteni, ahol nélkülözhetetlenül szükséges, és ott is összehangolva a lakosság napi ingázásainak irányával, illetve a megkezdődött vagy már kialakult városiasodási folyamatokkal.

A komplex művelődési intézményt működtetni szándékozó

nagyszámú településre a hetvenes évek végén elsősorban a már meglévő intézmények együttműködésének formálása, a szervezeti integráció lehetőségeinek kialakítása volt jellemző. E komplex művelődési intézmények kialakítása során elsősorban fontos a település adottságainak, a településhálózatban betöltendő szerepének figyelembevétele. A művelődési tevékenységek megszervezése ugyanis értelemszerűen más és más feladatokat jelent kisközségben, körzetközpontban vagy lakótelepen.

A közoktatási intézményekben dolgozó pedagógusok száma a hetvenes évek közepe óta mintegy 20%-kal emelkedett. Az évtized pedagógusszükséglete azonban a pedagógusképző intézmények létszámának jelentős növekedése ellenére is csak részben volt szakképzettekkel kielégíthető. A képesítés nélküli általános iskolai pedagógusok aránya csak a hetvenes évek legvégén mérséklődött. Az iskolák ellátottságában területi különbségek tapasztalhatók. A városokban magasabb a felső tagozaton tanári oklevéllel tanítók, a szakosan ellátott órák aránya, és alacsonyabb a képesítés nélkül alkalmazottaké. A községi iskolák csak az egy pedagógusra jutó tanulólétszám tekintetében vannak jobb helyzetben. Egységesebb és rugalmasabb képesítési rendszerrel biztosítani kívánatos, hogy az egyes intézményeknél működő pedagógusok szükség esetén osztálytanítóként is, szaktanítóként is dolgozhassanak. A nyolcvanas években szükséges megtalálni annak a lehetőségét, hogy a tanulók mozgásához, iskolafokozatokban történő továbbhaladásához a nevelőknek a mainál rugalmasabb iskolafokozatok közötti mozgása társuljon.

Az újabb általános iskolai tantervek több tanulásra fordítható időt, több férőhelyet és több pedagógust igényelnek. Folyamatos bevezetésük időben egybeesik a már említett, nagylétszámú korosztályok iskolába lépésével. A nyolcvanas évek folyamán ez várható feszültséget okoz. Hogy ezeket a feszültségeket csökkenthessük, új oktatásszervezési megoldásokat kell felkutatnunk. Kívánatos, hogy átmenetileg az egyes iskolák körzetében rendelkezésre álló helyiségeket is igénybe vegyük tanítás céljaira. A rendelkezésre álló különféle terek igénybevételével fokozódik az iskola nyitottsága. De ehhez ki kell alakítani azokat a tanításszervezési eljárásokat, és a tanulók csoportosításának azokat a formáit, amelyek növelik az iskola társadalmi nyilvánosságát, és egyben szavatolják a tanulás és a tanítás eredményességét is. Az iskola az előtte álló megnövekedett feladatokat csak akkor tudja a mainál eredményesebben ellátni, ha az oktatás irányítását is egyszerűsítjük.

5.3 Középfokú ellátottság

A hetvenes években a középfokú oktatás távlati fejlesztésére különböző elgondolások (ún. alternatív modellvariánsok) születtek. Ezek az elgondolások eltérő társadalmi-gazdasági és kulturális fejlettségi szinteket feltételeztek, azokból in-

dultak ki, és azokra keresték az oktatás választ. Az eltérő fejlettségi szintek egy időben, együtt találhatóak meg az ország eltérően fejlett területein.

Elemzéseink alapjául olyan területi egységet kerestünk, amelyben a különböző (középfokú) intézmények, munkahelyek közművelődési alkalmak horizontálisan integrálódhatnak. Ilyen területi egységnek a városok és vidékeik kínálkoztak. Jelzőszámrendszerünkkel a fejlettség egymástól tipikusan eltérő szintjeit, irányait különböztettük meg. Ennek alapján az ország területi fejlettségének különbözőségeit a következő, kiemelt szempontokból vizsgáltuk:

- foglalkoztatottsági lehetőségek (az eltérő gazdálkodó szervezetek száma, típusa, a munkahely- és munkakerő-struktúra);

- a tanulás iránti igények alakulása (demográfiai adatok, a tanulólétszámok várható változásai, valamint az iskolázottság hatása a középfokú továbbtanulás iránti igények növekedésére);

- a képzési kívánalom a jelenlegi középfokú intézményekben elérhető eltérő képzési utak, lehetőségek, férőhelyek szerint);

- a tanítási potenciál (a főállású pedagógusok, a mellékfoglalkozású oktatók, nevelők, népművelők száma, valamint az intézményekben az oktatásba potenciálisan bevonhatók nagyságrendje).

Elemzéseink során az alábbi tipikus területi különbségeket határoztuk el:

- fejlett városi térségek (megyeszékhelyek, felsőfokú központok és vidékeik);

- egyoldalúan iparosodott térségek (egy vagy néhány országosan is kiemelkedő ipari nagyüzem és a köréje telepedett város, többek közt első szocialista városaink és vidékeik);

- mezővárosi térségek (egy-egy városilag viszonylag fejlett székhelytelepülés, nagyszámú külterületi lakossággal);

- aprófalvas térségek (egy-egy városiasodó vagy városiasodni kívánó település és körülötte sok, de kis lélekszámú falu);

- nagyfalvas térségek (két-három közepes vagy nagy faluból álló "körzet", elsősorban a Közép- és Felső-Tiszántúlon);

- agglomerációs térségek;

- valamint a főváros, amelynek méretei és az ebből következő problémák eltérnek az ország többi területétől.

Javaslatunkban abból indultunk ki, hogy az iskola-rendszer fejlesztésének súlypontja Magyarországon az ezredfordulóig a középfokú oktatás, képzés és közművelődés változatos formáinak kiterjesztése mindenki számára. Ennek alapján - az eltérően fejlődő térségeket tekintetbe véve - a következő fejlesztési variációkat ajánlottuk:

- a meglévő oktatási, szakképzési és közművelődési intézmények működésének szorosabb tartalmi koordinációja;

- szakképző bázisok kiépítése;

- művelődési városközpontok kiépítése és továbbfejleszt-

tése;

- az ún. közös középiskolák szervezése;
- egy-egy gimnázium, szakközépiskola és/vagy szakmunkásiskola tanítási és képzési tervének integrálása (az intézményi különállás megtartásával);
- a szociális-kulturális alapellátás horizontális integrálása, művelődési övezetek kialakítása és fenntartása.

A közoktatás fejlesztését természetesen mi is komplexen fogtuk fel, azaz a tartalmi átalakításokat éppúgy beleértettük, mint a szükségessé váló infrastrukturális fejlesztéseket vagy az új szükségletekkel adekvát új fejlesztési magatartás kialakítását. Az itt bemutatott munkálatok során azonban a területi fejlettséggel összefüggő fejlesztési lehetőségeket elemeztük, és ezekre tettünk javaslatokat.

5.4 Felsőfokú ellátottság

A felsőoktatás intézményhálózatának továbbfejlesztését vizsgálva föltételeztük, hogy a felsőoktatás jövőbeni kiterjesztése csak úgy lehetséges, ha intézményhálózatát is kiterjesztjük. A felsőoktatás intézményhálózatának bővítése azonban tovább aprózhatja az amúgy is elaprózott intézményhálózatot. A hálózatfejlesztés és a hatékonyság követelményeit akkor egyeztetethetjük össze, ha a meglévő, illetve telepítendő intézményeket nagyobb szervezeti egységekbe integráljuk. Egy-egy országrésznyi terület ellátását egy-egy már meglévő, illetve a jövőben kifejlesztendő "regionális egyetemnek" volna kívánatos szerveznie.

Ha az 1970 - 1980 közötti időszak tendenciáját vetítjük ki az ezredfordulóig, akkor 2000-re mintegy 686 ezer főnek lesz felsőfokú végzettsége. A jelenlegi tervezett létszámok azonban az ezredfordulóig akkor sem volnának elegendők egy valóban kiegyenlített fejlesztéshez, ha a szakirányokat területileg lényegesen átcsoportosítanák.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a hetvenes évek második felétől kezdve a felsőfokú továbbtanulásra jelentkezők aránya országosan fokozatosan csökken. Az egyes körzetekben ezen belül feszültségek mutatkoznak a továbbtanulásra jelentkezés szakirányai, valamint a meglévő intézmények között. Mindez ellentmond a megfogalmazott létszámbővítési törekvéseknek.

Az intézmények elhelyezkedésének és méreteinek elemzése azt mutatta, hogy elsősorban nem az intézményhálózat elaprózottsága okoz gondot, hanem a kellő szellemi háttér hiánya. A magyar kutatás-fejlesztési és oktatási kapacitás elsősorban technológiára orientált, és ez a szellemi potenciál pedig nem képes automatikusan átgyűrűzni a kulturális szférába. Ehhez a regionális szellemi központokat a jelenleginél tudatosabban kell fejleszteni.

Szellemi központokat csak akkor tudunk kialakítani, ha a felsőoktatásban sem kizárólag az ott alkalmazottakra támaszkodunk, hanem az egyes körzetek szélesebb potenciáljára. A szellemi potenciál fokozottabb kihasználásához valamennyi

körzetben a képzés megközelítőleg teljes vertikumának kiépítése, valamint a közepes és annál kisebb méretű intézmények működtetése szükséges.

Ennek alapján javaslatot tettünk a szellemi élet regionális kifejlesztésére, illetve megerősítésére Magyarországon. Azt javasoltuk, hogy

- a távlati fejlesztés központjába a mai középiskolai és a mai egyetemi-főiskolai intézményrendszer közötti továbbtanulási formákat érdemes állítani;

- az intézményhálózatot kívánatos regionálisan egy-egy országrész egyetemének irányítása alá helyezni;

- a fejlesztésben a következő alternatívákat érdemes követni: az egyetem multifunkcionális intézménnyé fejlesztése; a meglévő szellemi központ mennyiségi továbbfejlesztése, illetve az ún. policentrikus fejlesztése.

A szellemi központok fokozott fejlesztése következtében nőnek az ellentétek a körzeteken belül a központ és perifériája között. Továbbá lényeges belső érdekellentétek halmozódnak föl az egyes települések, az egyes városok, illetve az egyes megyék helyi irányítása között. A fejlesztés során ezért döntően olyan helyi kezdeményezésekre kívánatos támaszkodni, amelyek valamennyi megye (megyei székhely) számára meg akarják teremteni a kultúra, a tudomány és a felsőoktatás intézményeit.

5.5 A tervezési rendszer korszerűsítése

A fejlesztést lényegében kétféleképpen terveztük. Egyfelől öt éves tervidőszakokban gondolkodtunk, másfelől pedig arra fordítottuk erőnket, hogy egy különféle szempontokból kívánatos iskolaszervezetet minél részletesebben írjunk le. Az általánosítás magas szintjén aggregált mutatóink azonban valójában művi világot láttatnak velünk, amelynek problémáira emiatt csak művi megoldásokat tudunk tervezni. A különböző "alternatív modellvariánsok" csak rosszul vagy sehogy sem képesek tükrözni azt, ami a különböző szervezetek fejlesztésekor végbemegy. Ahhoz, hogy a makroszintű tervezés eredményesebb lehessen, a tervezés lényeges továbbfejlesztésére volna szükség.

Az iskolarendszerben - mint egészben - való gondolkodás a tömeges középiskolázás idején, úgy látszik, a visszájára fordult. Miközben azt keressük, hogyan építhetnénk fel újra, elvileg konzisztensen ezt az óvodától az egyetemig nyúló szervezeti rendszert, hogy ezután levezethessük hálózatát, tananyagát és pedagógusait, figyelmen kívül hagyjuk, hogy a középiskolázás általánossá válása alapvetően új helyzetet teremt. Nem lehet többé az intézményrendszert - mint kínálatot - a lakossági igények változásaitól, e változás előre jelezhető irányától és dinamikájától eltekintve kialakítani.

Mindeddig nem néztünk szembe azzal sem, hogy az iskolázás tényleges alakulását befolyásoló döntések valójában nem egyetlen, hanem különféle szinteken születnek. A makroszintű tervezés már nem a kizárólagos tényező, amely az iskolázást

alakítja. Az iskolázás társadalmi érdekektől függ, és ezek az érdekek összetettebbek annál, hogysen "alternatív modellvariánsokkal" kielégítően szabályozni tudnánk alakulásukat.

Az alternatív modellvariánsok magas és egyszempontú általánosítási szintjéről ezért az érdekek, döntések és történések valóságos szintjére is vissza kell nyúlnunk. Más szóval, tudnunk kell, hogy az általános művelés és szakmai képzés országosan jónak tartott arányai milyen vállalati, igazgatási és lakossági törekvések eredőjeként alakulnak ki, a tömegessé váló középiskolázás a lakosság életmódjának milyen más változásaival jár együtt (fogyasztás, lakás, közlekedés, szabadidő stb.), és hogy a modellvariánsokban megfogalmazódó "iskolastruktúra" milyen szervezési változásokból adódik.

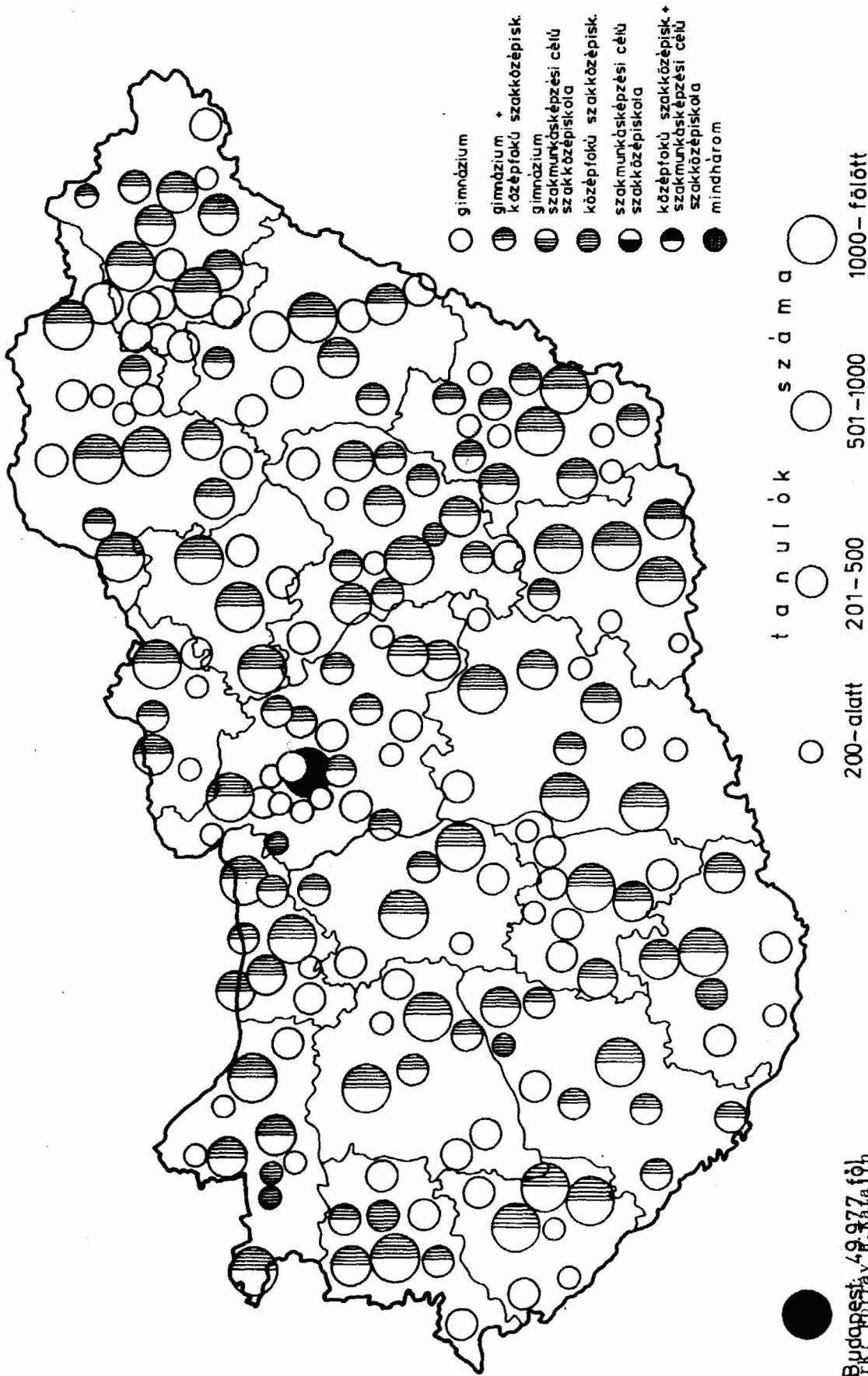
Statisztikai adatbázisunk is, tervezési eszközeink is, döntéseink korlátai is határt szabnak e tervezési eseménynek. A rendelkezésre álló adatbázis olyan tervezést tesz csupán lehetővé, amely a mai iskolák mennyiségi változásait képes megadni, anélkül, hogy a tanulásban és a tanításban beálló változásokat számításba tudnánk venni. A következő évek egyik kutatási feladata ezért a tanulás jövőbeni változásaihoz alkalmazkodó mutatókat kialakítani, adatokat gyűjteni és számításokat végezni. Nem elégedhetünk meg az iskolai infrastruktúrát (létesítményeket, berendezéseket, személyi állományt) tartalmazó, azt mutató adatokkal. Elsődlegesnek az látszik, hogy a tanulási tevékenységeket visszük tükröző adatokat sikerüljön összegyűjtenünk. Intézmény alapú adatgyűjtésünket tehát ki kell egészítenünk az egyén alapú statisztikai adatgyűjtéssel. Mindez maga után vonja, hogy a jelenlegi ágazati számításokat mind a prognózisban, mind a tervezésben ki kell egészítenünk az ágazatokat összefoglaló tendenciák feltárásával.

Ezeknek az adatoknak és ennek a szemléletnek a kialakítása ma nemcsak nálunk, hanem világszerte időszerű kutatási feladat. Természetesen nem jöhet létre az összes érdekeltek - tehát a kutatók és az irányító szervek, valamint a területen illetékesek - együttműködése nélkül. Ameddig ez a munka megbízható eredményre nem vezet, hagyományos adatbázisainkra vagyunk utalva. Ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ezekkel végzett számítások idejüket múlták és mindenestül fölöslegesek. Azt azonban mindenesetre jelenti, hogy a hagyományos adatokkal hagyományos módon kialakított prognózisokat nem szabad egyértelműen megbízható eligazításnak vennünk.

Két térképet mutatunk be: a 11. térkép Magyarország középiskoláit ábrázolja székhelytelepüléseik szerint 1975-ben; a 12. térképen az öt évvel későbbi állapotot tüntettük fel. A különbség első pillantásra is szembetűnő. 1975-ben az intézményhálózat térbelileg szétaprózott volt; 1980-ra erőteljesen koncentrált. Ennek megfelelően a hetvenes évek közepén jóval kisebb létszámú intézmények uralták a középiskolai hálózatot Magyarországon, mint 1980-ban. Az évtized fordulójára - ha nem is olyan mértékben, mint az általános iskolák között - föltűnt egy-egy "mammut-intézmény" is. A hetvenes évek derekán jóval több kisvárosban, sőt faluhelyen is elérhető volt még a középiskola. A már említett koncentráció következtében azonban az évtized fordulójára a köztük lévő távolságok megnöttek, és jelentős térségek maradtak középiskolák nélkül. A térképeket magalapozó statisztikák azt is mutatják, hogy e koncentrált hálózat "fölfelvő képessége" megnövekedett: többen jártak a nyolcvanas évek kezdetén a koncentráltabb elhelyezkedő középiskolába, mint a hetvenes évek derekán a decentralizáltabb hálózatú középfokú oktatásba.

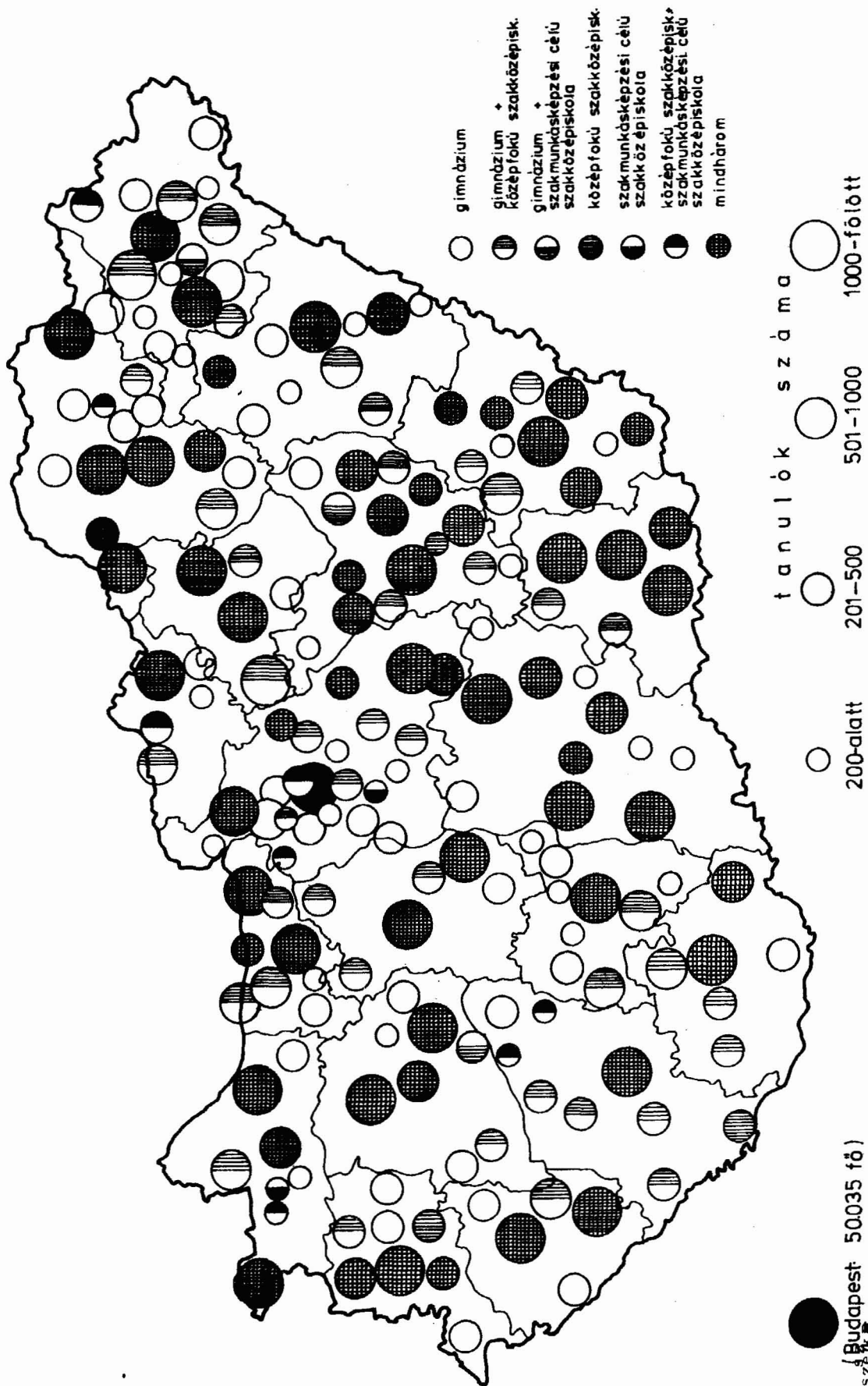
Térképeinken azonban mégsem az itt elmondottak a legföltrebbek, hanem az, hogy megváltozott a középfokú oktatás struktúrája. Míg a hetvenes évek derekán a középiskolai hálózat legfontosabb intézménye a gimnázium volt, addig az évtized fordulójára a középiskolák székhelytelepülései egyre gyakrabban adtak otthont mindenfajta középiskolának. Ez a tendencia a nyolcvanas években sem változott számottevően, bár kismértékben megfordult: 1983 -1985 között néhány városban ismét tiszta profilú intézmények alakultak. Ez azonban nem változtat azon, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójára a középiskolai hálózat alkalmassá vált - legalábbis az ország számottevő térségeiben - egy új típusú középiskola megszervezésére.

Az utóbbi évek szakirodalmában többször leírták már az emögött zajló társadalmi folyamatokat. A hetvenes évek derekán a középfokú oktatásba való átlépés néhány év alatt tömegessé, majd szinte általánossá vált Magyarországon. A középiskolai ellátás tehát fokozatosan az alapellátás részévé kellene hogy váljék. A nagy fölfutás elsősorban annak a következménye, hogy a lányok is beléptek a középfokú képzésbe. A társadalmilag leginkább elfogadott és mind népszerűbbé

(BUDAPESTI 49.977. fől.)
sz. 1975. évi adatok

A középfokú oktatás intézményhálózata Magyarországon 1975-ben
(Szerkesztette Forray R. Katalin és Schwertner János.)

A középifokú oktatás intézményhálózata Magyarországon 1980-ban
(Szerkesztette Forray R. Katalin és Schwertner János.)

váló középiskolatípus a szakközépiskola lett - annak ellenére, hogy oktatásügyi körökben számos kifogásra adott alkalmat megalakítása óta, és annak ellenére, hogy az évtized végén egyes szakközépiskolákat mepróbáltak szakmunkásképzőkké alakítani. E fejlemények egyes európai országokban speciális intézménytípusok, az ún. közös (közép-) iskolák megalakításához vezettek. A hetvenes és nyolcvanas évtized fordulóján - mind társadalmi, mind pedig területi szempontból - úgy tűnt, hogy ez a fejlesztés következő lépése nálunk is. Könyvünk előző fejezetei éppen e fölismerés jegyében születtek.

Miért nem következett hát be mindez Magyarországon? Elégtelenek voltak a fejlesztést megalapozó területi vizsgálatok? Fenyegetők voltak a külföldről érkezett hírek, melyek akkor már a közös középiskolák vészharangját húzták meg? Nyilván egyik is, másik is közrejátszott egy időszerű döntés elhalasztásában. Azt hisszük azonban, hogy az igazi válasz mégsem ez. Az igazi válasz alighanem az, hogy az évtized fordulójára az oktatáspolitikai elvesztette azt a társadalmi-politikai vonzerejét, amely a hatvanas és hetvenes években az oktatásüggyel való foglalkozást jellemezte. Az oktatásfejlesztéssel való foglalkozás mögül eltűnt az a társadalmi-politikai erő, amely egy oktatási reformdöntés meghozatalához és végigviteléhez szükséges.

Az a kompromisszum, amelyet "közös középiskola" néven oktatásügyi körök a hetvenes és nyolcvanas évtized fordulóján megkötöttek - még ha nem is voltak sokszor tudatában ennek -, elegendő erőnek bizonyult arra, hogy egy munkaerőorientációjú iskolareform - egyébként is gyöngye - utóvédharcát lefékezze. E kör érdeme, hogy segített egy olyan oktatásszervezési utat kikerülni, amelyet néhány szomszéd ország tanügyirányítása végigjárt. De ez a kompromisszum a veszély múltán fokozatosan fölbomlott, és a jelszót, amelynek jegyében kompromisszumuk megkötöttetett, a továbbiakban már nem lehetett és nem is volt szabad konkrétummokká fordítani. Mögötte akkor már nem oktatásirányító csoport, hanem egy elit tudatú kisebbség állt csupán.

Az 1982-es központi bizottsági állásfoglalás időpontjában azok a folyamatok, amelyeket a fentiekben vázoltunk, lezárultak. A területi kutatásoknak az az érdekközvetítő, érdekegyeztető szerepe, amelyet a hetvenes és nyolcvanas évtized fordulóján átmenetileg betöltött, szintén befejeződött. Kérdés azonban, hogy az elemzések, amelyek ennek sodrásában születtek, időt- és helytállóak-e. Mennyit sikerült megragadniuk egy hosszabb távú társadalomfejlődési folyamatból?

Ha most befejezésül ismét rápillantunk a 11 - 12. térképre, akkor az a benyomásunk támad, mintha az idézett regionális kutatásoknak mégis volna jövőbe mutató üzenetük. Egy objektívnek látszó folyamatot tapintottak ki. Ez az objektív folyamat, egyelőre úgy látszik, az iskolázás társadalmi elterjedése és ezáltal új társadalmi magatartások születése. A tömeges továbbtanulás új igényeket támaszt intézményhálózatunkkal szemben. Ezeket az igényeket alighanem lehetetlen másképpen teljesíteni, mint a hálózat és a szerve-

zet átalakításával. Nem kell, hogy ez föltétlenül politikai dokumentumokban fogalmazódjék meg. Az idő egy közös középiskolázás szervezeti formáit fogja magával hozni, talán kikényszeríteni is. Számos társadalomfejlesztési koncepció járta már be az önbeteljesítésnek ezt a kevésbé látványos, hosszú távon mégis eredményes útját. Lehet, hogy a területi kutatásoknak végül is ez lesz majd a hosszabb távra érvényes mondanivalójuk?

Irodalom

- ANDORKA Rudolf (1976): Társadalmi jelzőszámok, társadalom-
statisztikai rendszerek.
Statisztikai Kiadó, Budapest.
- BAHRENBURG, G. (1981): Providing an adequate social
infrastructure in rural areas: an application of a
maximal supply dispersion model to elementary school
planning.
Environment and Planning A. 1515-1527.
- BAKOS István (1985): Tudományegyetem három régióban.
Magyar Tudomány 11.sz. 828 - 836.
- BARCSA János (1905): A debreceni kollégium és partikulái.
Debrecen, 49 - 50.
- BARGEL, T. - FAUSER, F. - MUNDT, J. W. (1981): Soziale und
raumliche Bedingungen der Sozialisation von Kindern
in verschiedenen Soziotopen. In: H. Walter hrsg.:
Region und Sozialisation. I.
Fromman-Holzboog, Stuttgart, 186 - 260.
- BECSEI József (1983): A társadalmi osztályok térbeli elhe-
lyezkedése az Alföldön.
Alföldi Tanulmányok, Békéscsaba 103 - 128.
- BELUSZKY Pál (1978): Kutatási jelentés Borsod-Abaúj-Zemplén
megye falusi településeinek tipizálásáról.
Területi Kutatások, 1.sz. 4 - 19.
- BENEDEK András - FORRAY R. Katalin - KOZMA Tamás (1983):
Területi kutatások az oktatásügyben.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 67.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- BIBÓ István (1975): Közigazgatási területrendezés és az
1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. In:
BIBÓ István: Válogatott tanulmányok. III.
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 141 - 294.
- BIBÓ István (1978): Levél Borbándi Gyulához. In: BIBÓ István
Válogatott tanulmányok. III.
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 295 - 373.
- BIBÓ István - MATTYASOVSKY Jenő (1950): Magyarország város-

hálózatának kiépítése.
Budapest.

- BÖHM Antal - PÁL László szerk. (1983-1985): Helyi társadalom. I - III.
Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- BRILL, E. (1979): The use of optimization models in public-sector planning.
Management Science No. 5. 413 - 422.
- CARRON, G. et al. (1980): Regional Disparities and Educational Development I - II.
International Institute for Educational Planning
Paris.
- CARTWRIGHT, D. S. (1969): Ecological variables. In: E. F. Borghatta ed.: Sociological Methodology.
Jossey-Brass, San Francisco, 155 - 218.
- CHRISTALLER, W. (1933): Die Zentralen Orte in Süddeutschland.
Fischer, Jena.
- CLOCKE, J. - GRIFFITHS, G. (1980): Planning responses to urban and rural problems.
Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie
No. 5. 255 - 263.
- COOMBS, Ph. H. (1971): Az oktatás világválsága.
Tankönyvkiadó, Budapest.
- COOMBS, Ph. H. (1985): The world crisis in education.
Oxford University Press, Oxford.
- COOPER, T. L. (1979 - 1980): Citizen participation: from political response administrative initiative.
The Bureaucrat, Winter 40 - 49.
- CORREA, H. (1978): Quantitative analysis of the implementation of economic plans in Latin-America.
Economics of Planning No. 1. 31 - 43.
- DALE, B. (1980): Subjective and objective social indicators in studies of regional social well-being.
Regional Studies, 503 - 515.
- DARKE, R. (1979): Public participations and state power.
Polity and Politics No. 4. 337 - 355.
- DARKE, B. et al. (1979): Local government and the public.
McGraw Hill, London.

- DARVAS Péter (1983): Munkaerőigények és a középfokú szakképzés.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 80.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- DEÁK Zsuzsa, (1980): A nevelésben való társadalmi részvétel lehetősége és tényleges alakulása Magyarország középfokú közzeteiben.
Rendszer- és szervezetkutatás 51.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- DEÁK Zsuzsa (1983): A felsőoktatásba bevonható szellemi potenciál területi megoszlása.
In: KOZMA 1983. 128 - 151.
- DÉRI Miklósné szerk. (1980): A magyar felsőoktatás területi struktúrája.
Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest.
- DERKENBACH, R. ed. (1981): Bildungspolitik für den ländlichen Raum.
Land und Gemeinde No. 2.
- DICKENSON, R. E. (1970): Regional ecology
Wiley, New York.
- DUNCAN, O. D. (1964): Social organization and the ecosystem.
In: H. Faris ed.: Handbook of Modern Sociology.
Rand McNally, New York 36 - 82.
- DURKHEIM, E. (1978): A társadalmi tények magyarázatához.
Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DUTT, A. K. (1968): Levels of planning in the Netherlands, with particular reference to regional planning.
Annals of the Association of American Geographers
No. 4. 670 - 685.
- DUTT, A. K. (1970): A comparative study of regional planning in Britain and the Netherlands.
Ohio Journal of Science No. 6. 321 - 335.
- DUTT, A. K. - MORRIER, R. B. (1968): Zuyder Zee Project.
Journal of Geography No. 4. 374 - 377.
- DUTT, A. K. - HEAL, S. (1979): Delta Project: Planning and implementation in the Netherlands.
Journal of Geography No. 4. 344 - 377.
- ENYEDI György (1987): Tér és társadalom.
Janus (Pécs) 1. sz. 1- 28.
- ERDEI Ferenc (1940): Magyar város.

Akadémai Kiadó, Budapest, 1974. - Hasonmás kiadás.

- ERDEI Ferenc (1971): Város és vidéke.
Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- ERDEI Ferenc (1977): Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció.
Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORRAY R. Katalin (1976): Az iskolakörzetesítés társadalmi hatásai egy alföldi községben.
József Attila Tudományegyetem Könyvtára, Szeged.
(Bölcsészdoktori disszertáció.)
- FORRAY R. Katalin (1982): A középfokú továbbtanulás esélyei Budapest kerületeiben.
Területi Statisztika 5. sz. 559 - 567.
- FORRAY R. Katalin (1982/a): A középfokú képzési kínálat szerepe az iskolázás iránti igények növekedésében.
MTA Könyvtára, Budapest.
(Kandidátusi értekezés.)
- FORRAY R. Katalin (1983): A felsőoktatás iránti lakossági igények területi különbségei.
In: KOZMA 1983. 51 - 90.
- FORRAY R. Katalin (1986): A budapesti nyolcadikosok továbbtanulási szándékai.
Pedagógiai Szemle 2. sz. 99 -109.
- FORRAY R. Katalin - HEGEDŰS T. András (1978): Magyarország középiskolahálózata a középfokú körzetekben.
Rendszer- és szervezetkutatás 26.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- FORRAY R. Katalin - HEGEDŰS T. András (1979): Iskolakataszter. A magyar általános és középiskolák néhány statisztikai adatának összehasonlító elemzése.
Rendszer- és szervezetkutatás 36.,
MTA Pedagógiai Kutató csoport, Budapest.
- FORRAY R. Katalin - KOZMA Tamás (1979): A művelődési szakigazgatás véleménye a köznevelés fejlesztéséről.
Pedagógiai Szemle 10. sz. 877 - 885.
- FORRAY R. Katalin - KOZMA Tamás szerk. (1986): Oktatásökológia.
Regionális Kutatások 1.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- FORRAY R. Katalin - KOZMA Tamás szerk. (1987): Az oktatás fejlesztése Komárom megyében.

Regionális Kutatások 2.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.

FORRAY R. Katalin - KOZMA Tamás szerk. (1987/a): Budapest - területi-társadalmi feltételek és az oktatás távlati fejlesztése.
Regionális Kutatások 3.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.

FREY, B. S. (1978): Politico-economic models and cycles.
Journal of Public Economics, 203 - 220.

FREY, B. S. (1979): A politometrics of government behavior in a democracy.
Scandinavian Journal of Economics, 308 - 322.

FREY, B. S. - SCHNEIDER, F. (1978): An econometric model with an endogenous government sector.
Public Choice, 29- 43.

FREY, B. S. - SCHNEIDER, F. (1979): A politico-economic model of the United Kingdom.
Economic Journal No. 3. 243 - 253.

GEREVICH László szerk. (1976 - 1977): Budapest története.
IV. - V.
Akadémiai Kiadó, Budapest.

GUSTI, D. (1976): A szociológiai monográfia.
Kriterion, Bukarest.

GYÖRFFY György (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.
Akadémiai Kiadó, Budapest.

HAFKAMP, W. - NIJKAMP, P. (1981): Multiobjective modelling for economic-environment policies.
Environment and Planning A. 7 - 18.

HALÁSZ Gábor (1980): Az iskolai szervezet elemzése.
Rendszer- és szervezatkutatás 48.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.

HALÁSZ Gábor (1982): Megyei oktatásirányítás és politika.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 63.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.

HALÁSZ Gábor (1984): Az oktatáspolitikai szervezete a hetvenes években.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 79.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.

HALÁSZ Gábor - LUKÁCS Péter - NAGY Mária (1981): Oktatáspo-

litika és oktatásirányítás.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 51.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.

- HALLAK, J. (1977): Planning the location of schools.
International Instituts for Educational Planning,
Paris.
- HAUSER, Ph. ed. (1964): Handbook for Social Research in Ur-
ban Areas.
UNESCO, Paris.
- HAUSER, Ph. - DUNCAN, O. D. (1959): The study of population.
Chicago University Press, Chicago.
- Helyzetkép a budapesti agglomerációról, 1980.
KSH, Budapest, 1981.
- HUCKFELDT, R. R. (1979): Political participation and the
neighbourhood social context.
American Journal of Political Science No.3.
579 - 592.
- INBAR, D. E. (1979): Toward a spatial educational planning.
Hebrew University, Jerusalem.
(Sokszorosított konferenciaanyag.)
- INKEI Péter (1981): A köznevelés területi tipológiájának
kérdései.
Rendszer- és szervezetkutatás 53.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- JOHNSTON, D. F. (1978): Social indicators and social
forecasting. In: J. FOWLES ed.: Handbook of
Futures Research.
University Press, Greenwood, 423 -448.
- JOHNSTON, D. F. (1979): Problems in social indicators
development.
Social Indicator Research, 207 - 213.
- JOHNSTON, D. F. - CARLEY, M. J. (1981): Social measurement
and social indicators.
AAPSS Annals, 237 - 253.
- JONES, E. - EYLES, J. (1977): An introduction to social
geography.
Oxford University Press, Oxford.
- KAPLAN, R. (1980): Citizen participation in the design and
evaluation of a park.
Environment and Behavior No. 4. 494 - 507.

- KONRÁD György - SZELÉNYI Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai.
Valóság 12.sz. 19 - 35.
- KOVÁCS Lajos - KOZMA Tamás (1983): A középfokú oktatási intézmények integrációjának területi tervezhetősége.
Pedagógiai Szemle 2.sz. 107 - 117.
- KOZMA Tamás (1973): Hátrányos helyzetű iskolai körzetek.
In: Kiss Árpád szerk.: Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés.
Akadémiai Kiadó, Budapest. 112 - 147.
- KOZMA Tamás (1975): Hátrányos helyzet.
Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOZMA Tamás szerk. (1978): A művelődés tervezése.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- KOZMA Tamás szerk. (1979): Művelődési városközpontok.
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- KOZMA Tamás (1982): Az oktatási rendszer fejlesztésének eltérő területi lehetőségei Magyarországon.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 57.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- KOZMA Tamás szerk. (1983): A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 65.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- KOZMA Tamás (1983/a): Szellemi életünk regionális központjai.
Magyar Tudomány 3.sz. 181 - 194.
- KOZMA Tamás (1984): Iparosítás és szakképzés Komárom megyében.
Köznevelés 16.sz. 8 - 9.
- KOZMA Tamás (1985): Tudásgyár? Az iskola mint társadalmi szervezet.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KOZMA Tamás - MIHÁLY Ottó (1978): Művelődésünk távlati fejlesztése.
Társadalmi Szemle 11. sz. 79 - 84.
- Középfokú körzetek komplex elemzése. I-IV.
Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Budapest, 1966.
- A közoktatás távlati fejlesztési koncepciója a fővárosban.
Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Budapest,

1980.

- KULCSÁR Viktor szerk. (1976): A változó falu.
Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- LEACH, S. et al. (1979): An interaction approach to county
district relationships.
Policy and Politics No. 3. 271 - 297.
- LETTRICH Edit (1975): Településhálózati urbanizáció és iga-
gatás.
MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
(Kéziratot szakértői anyag.)
- LUKÁCS Péter (1984): Az oktatás központi tervezéséről.
Magyar Pedagógia 4.sz., 373 - 389.
- LUKÁCS Péter (1984/a): Közép- és rövid távú tervezés az ok-
tatásügyben.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 81.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- A magyar iskolahálózat területi értékelése. I - II.
OT Tervgazdasági Intézet, Budapest, 1975. november.
- MENDÖL Tibor (1936): Alföldi városaink morfológiája.
Debrecen.
- MENDÖL Tibor (1966): Általános településföldrajz.
Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEZEI Gyula (1980): Az iskolarendszer távlati fejlesztésének
lehetőségei Budapest települési viszonyai közt.
In: FORRAY - KOZMA 1987/a 5 - 21.
- MILLER, T. (1979): The emergence and impact of participatory
ideas of Swedish planning and local government.
Nordplan, Stockholm.
(Sokszorosított konferencia anyag).
- MILLER, T. - KRAUSHAAR, R. (1979): The emergence of partici-
patory policies for community development.
Acta Sociologica No. 2. 111 - 133.
- NAGY Mária (1982): Innováció az oktatásügyben.
Tervezéshez kapcsolódó kutatások 58.
Oktatáskutató Intézet, Budapest
- NEMES Ferenc - SZELÉNYI Iván (1967): A lakóhely mint közös-
ség.
Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NEMES NAGY József szerk. (1980): A felsőoktatás területi

kapcsolatai.
Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont Budapest.

- NEMES NAGY József - SÍKOS T. Tamás (1986): A regionális földrajzi kutatások módszertana.
Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PALOVECZ János szerk. (1983): A magyar felsőoktatás helyzete.
Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- POPP, D. - VOGT, W. (1979): Alternative methods of school finance: An empirical analysis of cities in San Diego County.
Americal Journal of Economics and Sociology No. 4.
337 - 348.
- PRINCZ Gyula - TELEKI Pál (1935): Magyar földrajz. II - III.
Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- RÉPÁSSY Helga (1983): A felsőoktatási és kutatási-fejlesztési hálózat területi sajátosságai.
In: KOZMA 1983, 91 - 127.
- RÉPÁSSY Helga - VÁMOS Dóra (1985): A szellemi potenciál területi kiegyenlítődésének lehetőségei.
Területi Statisztika 6. sz. 597 - 610.
- The role of university in the system of higher education.
OECD, Paris, 1986.
- ROMÁNY Pál (1973): A tanyarendszer ma.
Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SCHNORE, L. F. (1965): The urban scene: human ecology and demography.
Free Press, New York.
- SEWELL, W. R. D. et al. (1979): Models for the evaluation of public participation programs.
Natural Resources Journal, April 337 - 358.
- SMITH, D. M. (1979): Where the grass is greener: Geographical perspectives on inequality.
Penguin Books, London.
- SOÓS Pál (1983): Kultúra, tudomány és regionalitás.
Magyar Tudomány 10. sz. 766 - 777.
- SZABÓ István (1965): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában.
Akadémiai Kiadó, Budapest.

- SZELÉNYI Iván - KONRÁD György (1969): Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZÚCS Jenő (1983): Európa három régiója. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Területi demográfiai prognózisok, 1983 - 2000. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 1985.
- TÓKÉCZKI László (1986): Komárom megye néhány művelődéstörténeti jellemzője a XIX. sz. közepétől. In: FORRAY - KOZMA 1987. 7 - 26.
- VÁMOS Dóra (1983): A felsőfokú szakemberek elhelyezkedésének területi lehetőségei. In: KOZMA 1983. 1 - 50.
- VÁMOS Dóra szerk. (1986): Társadalmi rétegződés és iskolai végzettség. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- VARGA Csaba (1984): Értelmiség, kisváros, kötődések. Napjaink 2.sz. 3 - 9.
- WARD, P. D. (1981): The measurement of federal and state responsiveness to urban problems. Journal of Politics, 83 - 101.
- WHITE, I. L. (1979): An interdisciplinary approach to applied policy analysis. Technological Forecasting and Social Change, 95 - 106.
- ZAGÓRSKI, K. (1978): Social mobility in sociodemographic regions in Poland. In: The social ecology of change, 269 - 279.
- ZAPF, W. (1979): Applied social reporting: a social indicators system for West German society. Social Indicator Research, 397 - 419.
- ZIBOLEN Endre (1972): A felsőoktatási intézmények területi struktúrája. Kézirat a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont Oktatáskutató Intézetének dokumentációjában. Budapest
- ZIBOLEN Endre (1977): Néhány gondolat a közoktatás funkció- és feladatrendszeréről. MTA - OM Köznevelési Bizottság, Budapest. (Sokszorosított munkaanyag.)

Mellékletek

1. Mutatók listája *

1. Lélekszám
2. Élveszületések/lélekszám
3. Válások/házasságkötések
4. Öngyilkosok/halálesetek
5. Bölcsődések/élveszületések
6. Óvodások/általános iskolások
7. Általános iskolások/általános iskolák
8. Általános iskolások/általános iskolai tantermek
9. Napközi nélküli iskolák, %
10. Gimnazisták/általános iskolások
11. Szakközépiskolások/általános iskolások
12. Szakmunkástanulók/általános iskolások
13. Gimnazisták és szakközépiskolások/szakmunkástanulók
14. Nappali/esti középiskolások
15. A középiskolai tanulócsoporthoz közlül gimnáziumi tagozat, %
16. Gimnazisták, szakközépiskolások, szakmunkástanulók/általános iskolások
17. Nappali és esti gimnazisták és szakközépiskolások/lélekszám
18. Felsőfokra az érettségi évében felvettek, %
19. Felvettek súlyozva/érettségizők
20. Felvettek súlyozva/általános iskolások
21. Szakrendelés óraszám/lélekszám
22. **Élet és Irodalom** forgalma/lélekszám
23. **Lakáskultúra** forgalma/lélekszám
24. **Élet és Tudomány** forgalma/lélekszám
25. **Rádiótechnika** forgalma/lélekszám
26. **Magyarország** forgalma/lélekszám
27. Érettségizettek, 1970/1960, növekmény
28. **Interpressz Magazin** forgalma/lélekszám
29. Művészeti kiállítások/lélekszám
30. Színházi előadások/lélekszám
31. Hangversenyek/lélekszám
32. Zenét tanulók/lélekszám
33. Nagyváros távolsága vonaton, buszon
34. Körzeten belüli távolság
35. Egyetem, főiskola távolsága
36. Színház távolsága
37. Gimnazisták és szakközépiskolások/középiskolai tantermek

* A 41-53. mutatókat a Városépítési Tudományos és Tervezési Intézet számításából vettük át. - Vécsey Pál szíves segítségét e helyütt is köszönjük.

38. Középiskolai típusok választéka
39. Munkahelyek ágazati választéka
40. Érettségizettek a felnőtt lakosságból, 1960, %
41. Nem mezőgazdasági aktív keresők/aktív keresők
42. Szellemi aktív keresők/aktív keresők
43. 15 - x évesekből 8 osztályt végzett/lélekszám
44. 18 - x évesekből érett/lélekszám
45. Ipari gép és berendezés értéke/ipari foglalkoztatottak
46. Nettó termelési érték/termőterület
47. Belterületi népesség/lélekszám
48. Ezernél kisebb lélekszámú településen lakók/lélekszám
49. 1960 - 1969 vándorlási különbözet/1970-es lélekszám
50. Vívezetékekkel ellátott lakások/lakások
51. Kiskereskedelmi boltok és vendéglátóhelyek forgalma/lélekszám
52. Személygépkocsik/lélekszám
53. 60 - x éves népesség/lélekszám

2. A faktorelemzés hat faktorának összetevői *

1. faktor: "iskolai képzés és képzettség" (40,02%)

- .91 felsőfokú továbbtanulás
- .89 szakközépiskola
- .88 középiskola-választék
- .83 munkahely-választék
- .83 középfokú végzettség
- .81 szellemi foglalkoztatottak
- .78 szakmunkásképzés
- .77 gimnázium
- .77 nappali és esti középiskola aránya
- .77 Magyarország c. folyóirat
- .74 bolti forgalom

és a 0,35-ös szignifikancia-küszöbíg további 12 változó

2. faktor: "népszaporulat, fiatalság" (10,65%)

- .81 öregek aránya
- .77 általános iskolai tantermi kihasználtság
- .74 népszaporulat
- .55 középiskolai tantermi kihasználtság
- .51 nem mezőgazdasági népesség

és a 0,35-ös szignifikancia-küszöbíg további 2 változó

3. faktor: "külterületi lakosság, anómia" (8,64%)

- .84 külterületen élők
- .82 öngyilkosság

* A faktorokkal legmagasabb korrelációban lévő változók. Zárójelben a sajátérték-százalékok.

- .65 válás
- .59 aprófalvakban élők

4. faktor: "intenzív földművelés" (7,19%)

- .81 mezőgazdaság intenzitása
  - .50 óvodába járók aránya
  - .50 középiskolai tantermi kihasználtság
- és a 0,35-ös szignifikancia-küszöbíg további 2 változó

5. faktor: "kisiskolák, aprófalvak" (4,50%)

- .78 iskolanagyság
  - .65 középfokú végzettség terjedése 1960. - 1970
  - .52 aprófalvakban élők
- és a 0,35-ös szignifikancia-küszöbíg további 1 változó

6. faktor: "ipari életszínvonal" (3,74%)

- .70 egy ipari munkásra jutó berendezés
  - .65 rádiótechnika
  - .64 bevándorlás
  - .61 lakáskultúra
  - .51 személygépkocsi
- és a 0,35-ös szignifikancia-küszöbíg további 7 változó

Jegyzetek

1. fejezet jegyzetei

- 1 Inbar 1979; Bahrenberg 1981.
- 2 Elsősorban a **Magyarország felfedezése** sorozatban megjelentekre gondolunk. A kérdés új összefüggései olvashatók Bibó Istvánnál (1978).
- 3 Gusti 1976.
- 4 Erdei 1977. 460 - 469.
- 5 Prinz - Teleki 1935.
- 6 Szabó 1970.
- 7 Györffy 1963.
- 8 Középfokú körzetek komplex elemzése. I - IV. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Budapest 1966.
- 9 Nemes - Szelényi 1967; Szelényi - Konrád 1969; Konrád - Szelényi 1971.
- 10 Enyedi 1987; Becsei 1983.
- 11 Forray 1976; Nemes Nagy 1980.
- 12 Kulcsár 1976; Romány 1973; Beluszky 1978; Lettrich 1975.
- 13 Zibolen 1972. - E kutatásokat az akkori Oktatási Minisztérium részéről Király Tibor kezdeményezte és támogatta.
- 14 Déri 1980; Nemes Nagy 1980.
- 15 Tanulmányként rövidítve megjelent a Janus (Pécs) 1987. évi 1. számában. A teljes fejezet része a Tervezéshez kapcsolódó kutatások 67. sz. füzetének (Benedek - Forray - Kozma 1983).
- 16 Településtudománynak is nevezik. Vö. Hauser 1964.
- 17 Dickenson 1970; Jones - Eyles 1977.
- 18 Dutt - Morrier 1968; Dutt - Heal 1979.
- 19 Hauser - Duncan 1959. - Hozzáteesszük, hogy a demográfiához való vonzódásnak van egy kevésbé ideologikus oka is, az ugyanis, hogy a legtöbb társadalomstatisztikai adat a demográfiából származik.

- 20 Duncan 1964; Schnore 1965.
- 21 Zibolen 1977.
- 22 Zagórski 1978.
- 23 Forray 1982/a.
- 24 Coombs 1971; 1985.
- 25 Brill 1979; Hafkamp - Nijkamp 1981.
- 26 Halász 1980; Kozma 1985.
- 27 Popp - Vogt 1979.
- 28 Hallak 1977.
- 29 Carron et al. 1980.
- 30 Smith 1979.
- 31 Dutt 1968; 1970.
- 32 Cooper 1979 - 1980.
- 33 Kaplan 1980.
- 34 Miller 1979; Miller - Kraushaar 1979.
- 35 Huckfeldt 1979.
- 36 Sewell et al. 1979.
- 37 Nemes - Szelényi 1967.
- 38 Nagy 1982.
- 39 Darke 1979; Darke et al. 1979.
- 40 Leach et al. 1979.
- 41 Halász et al. 1981; Halász 1982.
- 42 Lukács 1984/a; Darvas 1983.
- 43 Ward 1981.
- 44 Clocke - Griffiths 1980.
- 45 Correa 1978.
- 46 Frey 1978; 1979; Frey - Schneider 1978; 1979.

- 47 White 1979.
- 48 Nem szociálökológiai, hanem társadalomföldrajzi kutatás-
módszereket írt le Nemes Nagy József és Síkos T. Tamás
(1984). Kéziratukért, valamint visszatérő szakmai taná-
csaikért - beleértve a lektori véleményt is - e helyütt
mondunk köszönetet.
- 49 A német nyelvű szakirodalomban az ilyen mintaterületeket
szokás **szociotópoknak** is nevezni. - Vö. Bargel et al.
1981.
- 50 Zagórski 1978.
- 51 Ez persze minden statisztikai vizsgálat dilemmája. Neve-
zetesen az, hogy miképpen jellemezhető a vizsgált társa-
dalom minősége, ha csak mennyiségi adatokkal rendelkezünk.
- 52 Andorka 1976.
- 53 Megközelítően ezeket nevezte Durkheim (1978) "társadalmi
tényeknek".
- 54 Zapf 1979.
- 55 Johnston 1978; 1979; Johnston - Carley 1981. - A nép-
számlálási adatok a jelenlegi legfontosabb források, saj-
nos azonban csak tízévenként frissítik fel őket. Az egye-
sített lakossági adatrendszer (ELAR) hazai meghonosítása
további lehetőségeket nyújthat.
- 56 Dale 1980.
- 57 Deák 1980.
- 58 "Ecological fallacy" - vö. Cartwright 1969.
- 59 Derkenbach 1981; Kozma 1982.

2. fejezet jegyzetei

- 1 Kozma 1973; 1975.
- 2 Forray - Hegedűs 1978; 1979.
- 3 Ezeket a megközelítéseket fejtik ki a Kozma (1978; 1979)
által szerkesztett munkaanyagok.
- 4 Lásd Erdei 1940; 1971, valamint Bibó - Mattyasovszky
1950; Bibó 1975.

- 5 Az itt következő országos földolgozás túlnyomórészt Inkei Péter (1981) munkálatain alapul, és szövegszerűen is egyezik a már idézett munkaanyag egyes részleteivel (Kozma 1979). Az anyag munkatársai voltak: Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Inkei Péter, Nagy Mária és Ritoók Pálné. - Segítségükért e helyütt is köszönetet mondok.
- 6 A munkát itt, természetesen, nem tekinthetjük befejezettnek. Egyrészt további mutatóalkotásra és adatgyűjtésre van szükségünk ahhoz, hogy az egyes térségek művelődését teljesebben jellemezhessük. Másrészt folytatnunk és pontosítanunk kell a számításokat. Harmadrészt figyelemmel kell kísérnünk azokat az eredményeket, amelyek a nemzetközi szakirodalomban a művelődési jelzőszámokkal, átfogóbban az urbanizációs folyamatok statisztikai jellemzésével kapcsolatosak. Adatrendszerünk további fejlesztésére a fejezet későbbi részében még visszatérünk. Ezt az eredményünket azonban olyannak ítéljük, amelynek segítségével városi térségeink művelődéséről megközelítő képet alkothatunk.
- 7 Harmadik faktorelemzésünk eredményeit ismertetjük. Ebben az elemzésbe valamennyi térséget bevontuk, és mutatósorukat finomítva, 27 változót használtunk föl. A **Szocprog** elnevezésű programcsomagot használtuk az MTA CFC 3300-as számítógépén.
- 8 A középiskolai ellátottság és a továbbtanulás tényezője alapján a győri térség emelkedett ki. Fejlett középiskolázással rendelkezett: Szombathely, Miskolc, Zalaegerszeg, Eger, Pécs, Salgótarján, Kaposvár, Keszthely, Székesfehérvár, Nyíregyháza és Békéscsaba térsége, három kivételével megyeszékhely vonzásköre. Hiányzott viszont Debrecen, Kecskemét és Szolnok térsége, amit az magyarázhat, hogy e városokhoz igen nagy vidéket kapcsolunk melynek gyöngébb mutatói hátravetették a térség egészét. E tényező alapján a következő térségek látszottak a legelmaradottabbaknak: a hevesi, monori, tiszafüredi, encsi siklósi és a főváros külső agglomerációs gyűrűje (Daba és Zsámbék vidéke).
- 9 Hajdúnánás, Gyula, Hatvan térsége itt kiugró értékkel szerepel. Ugyancsak pozitív értékkel jelent meg még Keszthely és Veszprém térsége. Erősen negatív értéket mutatott viszont Nyírbátor, Ráckeve, Szerencs és Paks térsége. Ezt a faktort azonban csak akkor tudnánk értelmezni, ha találnánk a térségek közt olyan csoportot, amelyben e két mutató szoros együtt járása sajátos kulturáli helyzetet, aktivitást, fejlődési utat jelez.
- 10 Ennek a faktornak Csorna, Mezőtúr, Szekszárd, Csongrád és Karcag térségében volt magasabb értéke, s azonnal seregnyi kérdőjelet állított a faktor értelmezését illetően.

- szekszárdi és a csornai térségben, ahol a középiskolázás tényezője kiemelkedően jó volt, ilyen kevés folyóiratot olvastak, és ilyen alacsony lett volna az érettségizettek aránya? Annyi bizonyos, hogy e tényező szempontjából is gyökeresen eltértek Budapeستtől. Kiemelkedően jó faktorértékekkel rajta kívül csak Miskolc, Tapolca és Debrecen térsége szerepelt.
- 11 E "lelki egyensúly" tényezőjét Csorna, Sárvár és Sopron térsége vezette, míg a kecskeméti és a tatabányai térség zárta a sort. Az utóbbi térségekre látszott a legjellemzőbbnek az öngyilkosságok és a fölbomlott házasságok magas aránya, ami persze szintén további tereptanulmányt igényelt (lásd a fejezet további részében).
  - 12 A szapora népmozgalom és a zsúfolt iskolák tényezője Hajdúnánás és Nyírbátor térségében volt magasabb, viszont alacsonyabb maradt Lenti, Gyula, Hatvan és Keszthely térségében. Az utóbbi térségekben - elemzésünk idején -, úgy látszik nem volt gond az általános iskolások elhelyezésével.
  - 13 A kedvezőtlen településadottságok tényezőjeként azonosított faktornak Encs és Kiskunfélegyháza térségében voltak a legmagasabbak az értékei, de viszonylag magas volt még Kazincbarcika, Ózd, Szigetvár és Siklós térségében. Az orosházi és a paksi térségben viszont igen alacsony volt a faktorérték.
  - 14 A hozzáférhető tizenegynéhány cluster-elemzéses eljárásból kettőt alkalmaztunk. Mindkettő agglomeratív hierarchikus módszer, ami azt jelenti, hogy a térségekből a hasonlóság alapján először párokat és kisebb csoportokat von össze, és az összevonási lépések végén minden térség egyetlen típusba agglomerálódik. Mindkét esetben az elemzőn áll, hogy a csoportbontás mely szintjét veszi szemügyre. Esetünkben azt kellett eldönteni, hogy a 90 térségről mikor adunk a leghitelesebb képet: ha, mondjuk, 13, 9, 7 vagy 5 típusba soroljuk őket. Ennek eldöntésében kevés az adatokból nyerhető, statisztikai jellegű információ. Ezért a cluster-elemzést - jelenlegi szintjén - nem használtuk egyedüli módszernek, hanem kiegészítésnek tekintettük a további információkból kirajzolódó képhez.
  - 15 "A debreceni kollégiumnak 1843-ig 69 helyen volt partikulája. 1640 - 1790-ig 99 partikuláról tudunk biztosan... , 253 iskolára terjedt ki az anyaiskola hatása. 1790-1848-ig 60 kétségtelen partikuláról és 103 rektóriáról tudunk ... A XVIII. század végén s a múlt század elején hatosztályú középiskolák működtek: Kőrösladányban (1812), Túrkevéen (1798), Kabán (XIX. sz. eleje) ... Elsősorban az illető város művelésére voltak szánva. Barcsa 1905.

16 Lásd kötetünk 3. fejezetében.

17 Az elemzések megjelentek a következő munkaanyagban: Benedek et al. 1983, valamint Forray - Kozma 1987. 37 - 49.- Tatabánya, Tata, illetve Komárom itt következő rövid jellemzése Forray R. Katalin munkája. - Benedek András és Forray R. Katalin szíves segítségét e helyütt is köszönöm.

18 Az itt következő elemzés rövidített formában megjelent a Köznevelés 1984. évi 16. számában (Kozma 1984).

3. fejezet jegyzetei

1 Mezei 1980.

2 Az itt következő fejezet azt a munkaanyagot szintetizálja, amely **Az oktatás fejlesztési koncepcióját megalapozó néhány társadalmi folyamat föltárása Budapesten** címmel a Fővárosi Tanács Művelődésügyi Főosztályának fölkérésére készült - egy hosszabb adatgyűjtés és kutatómunka eredményeképpen -, és amelynek továbbfejlesztett változata az Oktatáskutató Intézet Regionális Kutatások c. sorozatának 3. kötetében olvasható (Forray - Kozma 1987/a). E kutatás Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Kozma Tamás, Tókéczki László és Vámos Dóra közös munkája volt; munkatársaimnak együttműködésükért e helyütt is köszönetet mondok.

3 Tókéczki 1986.

4 Balázs Margit és Szűcs István munkája a Budapesti Város-építési Tervezési Vállalat kutatási osztályán.

5 Az idézett előrejelzés szerint a 6 - 13 évesek létszáma a következőképpen alakul: 184 ezer (1991), 136 ezer (1996) és 116 ezer fő (2001).

6 Az idézett előrejelzés szerint a 14 - 17 éves népesség száma várhatóan a következőképpen változik: 121 ezer (1991), 101 ezer (1996), 75 ezer fő (2001).

7 A középiskolások létszáma Budapesten 1981-ben 51 ezer fő volt. A prognózis I. változata szerint 1996 - 2001 között ez a létszám várhatóan így változik: 62, illetve 46 ezer fő. A II. változat 1991-re 83 700 főt jelez.

8 Egy általunk használt, illetve továbbfejlesztett előrejelzés szerint például a nem termelő ágakban foglalkoztatottak az összes foglalkoztatottnak mintegy a 33%-át fogják kitenni az ezredfordulóig (ezek jórészt diplomások). Ugyanebben az ágban a foglalkoztatottak országosan csupán 25%-ot fognak várhatóan kitenni.

- 9 A 18 éves és idősebb népesség közt a középiskolai végzettségűek aránya Magyarországon 1910-ben 3% volt, Budapesten pedig 10%. 1949-ben ez az adat országosan 6% volt, a fővárosban viszont már 15%. Az 1980-as népszámlálás szerint az érettségizettek aránya az említett korcsoportban országosan 23%-ra nőtt, Budapesten viszont 39%-ra.
- 10 Budapesten a fiatalok 30%-a kívánt gimnáziumban továbbtanulni, 39%-uk pedig szakközépiskolában. Ezek 1980-as adatok, amikor a községekben lakók 12%-a jelentkezett gimnáziumba, 28%-a szakközépiskolába. Megjegyezzük, hogy az utóbbi fél évtizedben Budapesten is megmutatkozott egy sajátos igényváltozás: a szakközépiskola népszerűsége változatlanul növekszik, de a gimnáziumot választók arányszáma csökken vagy stagnál. Csakhogy az olló a két iskolatípus között nem nyílik olyan tágira, mint országosan.
- 11 1971-ben a budapesti fiatalok 4%-a nem jelentkezett középfokú továbbtanulásra; a fővároson kívül ez az arány 16% volt. Budapesten a fiatalok 38%-a akart szakmunkásképzésben részt venni, a fővároson kívül 49%-uk. A fővárosban a fiatalok 58%-a akart középiskolába menni, a fővároson kívül 38%-uk. 1980-ban ugyanezek az adatok a következőképpen módosultak a fővárosban (zárójelben a fővároson kívüli arányok): továbbtanulni nem jelentkezett 1, szakmunkásképzésbe 30, középiskolába 69% (3, 48, 49%).
- 12 1970-ben az összes fővárosi foglalkoztatott közül nem fizikai foglalkozású volt: 41%; országosan: 24%. 1980-ban viszont a fővárosban nem fizikai foglalkozású volt az összes foglalkoztatott 48%-a.

13 Vámos 1986.

4. fejezet jegyzetei

- 1 A munkacsoport tagjai voltak: Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Kozma Tamás, Répássy Helga és Vámos Dóra. A munkacsoport dokumentumai először sokszorosított formában jelentek meg a Tervezéshez kapcsolódó kutatások 65. füzeteként (Oktatáskutató Intézet, 1983). Az ebben a fejezetben hivatkozott adatok túlnyomórészt e munkacsoport kutatási eredményei; a belőlük levont következtetésekért azonban e kötet szerzője a felelős.
- 2 Christaller 1933.
- 3 Mendöl 1936; 1966; Erdei 1940; Bibó - Mattyasovszky 1950; Prinz - Teleki 1936. II. 395 - 424; III. 7 - 24.
- 4 Szűcs 1983.

- 16 Lás 5 Répássy - Vámos 1985.
- 17 Az 6 Deák 1983.
del
Ta 7 Uo.
le 8 Vámos 1983.
Fo
nő 9 Területi demográfiai prognózisok 1983 - 2000. KSH
18 Az 10 Helyzetkép a budapesti agglomerációról. KSH, Budapest, 1985.
Kö
3. fe 11 Vámos 1983.
1 Me 12 E prognózisokat részletesebben ismerteti: Répássy
2 Az 13 Forray 1983.
ja
né 14 Nemes Nagy 1980. 15.
Fó 15 Uo. 5 - 29.
ke 16 Vámos 1983.
me 17 Nemes Nagy 1980.
Ol 18 Uo.
3 19 Uo.
D 20 Deák 1983.
L 21 The role of university in the system of higher education
e 22 Vámos 1983.
3 T 23 Nemes Nagy 1980.
4 B 24 Forray 1983.
é 25 Ezt a mutatót használtuk a tanítási potenciál sz
5 A
k 26 Vámos 1983.
6 27 Nemes Nagy 1980.
7 28 Forray 1983.
8 29 Ezt a mutatót használtuk a tanítási potenciál sz
sítésére. Vö. Deák 1983.

